

NR: 9961
KOE: 6884

Γ 15 MAR. 1999

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**Διδακτορική διατριβή
της
Κοντογεωργοπούλου Λυδίας**

(Πρώην υποτρόφου του Ιδρύματος Ωνάση)

**ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ**

**Επιβλέπουσα καθηγήτρια:
Φωτεινή Τσαλίκογλου**

**Μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής:
Καθηγητής Ιάκωβος Φαρσεδάκης
Καθηγητής Στάμος Παπαστάμου**

Αθήνα 1998

NR: 9961
KOE: 6884

15 MAR. 1999

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**Διδακτορική διατριβή
της
Κοντογεωργοπούλου Λυδίας**

(Πρώην υποτρόφου του Ιδρύματος Ωνάση)

**ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ**

**Επιβλέπουσα καθηγήτρια:
Φωτεινή Τσαλίκογλου**

**Μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής:
Καθηγητής Ιάκωβος Φαρσεδάκης
Καθηγητής Στάμος Παπαστάμου**

Αθήνα 1998

Στους εκλιπόντες,
πατέρα και θείο,
Ηλία Κοντογεωργόπουλο και Γιώργο Σιμονέτο

Είναι γνωστό ότι όταν τελειώνει κανείς μια εργασία τέτοιου τύπου αντιλαμβάνεται ότι πάρα πολλοί άνθρωποι συνετέλεσαν, με διάφορες ιδιότητες, στην αποπεράτωσή της, επομένως έχει συνεχώς την αίσθηση ότι εκφράζοντας τις ευχαριστίες του δεν είναι δυνατόν να τους αναφέρει όλους.

Εν πάσει περιπτώσει, ας το επιχειρήσω.

Ευχαριστώ θερμότατα τα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, την κ. Τσαλικογλου, χωρίς την οποία δεν θα υπήρχε το κείμενο αυτό, τον κ. Φαρσεδάκη, χωρίς τον οποίο δεν θα άρχιζε και δεν θα τελείωνε ποτέ, τον κ. Παπαστάμου. Ακόμα, τον κ. Αντώνη Αστρινάκη, που με ενθάρρυνε αφάνταστα κατά τη διάρκεια της προσπάθειας αυτής, την κ. Ράνια Αστρινάκη, χωρίς την απέραντη υπομονή της οποίας δεν θα είχα ποτέ σκεφθεί να επιμείνω σε ορισμένα σημεία, την κ. Ελένη Αστρινάκη, χωρίς την οποία δεν θα εύρισκα ποτέ το κουράγιο να συνεχίσω.

Τέλος, θα πρέπει να ευχαριστήσω τους συναδέλφους μου που με βοήθησαν ποικιλοτρόπως.

Όσον αφορά το στενότερο περιβάλλον των οικείων μου, ας μην τους αναφέρω ονομαστικώς. Ξέρουν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΜΕΡΟΣ Ι

Η ΘΕΩΡΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

1. Το σύστημα
 - A. Ορισμός
 - B. Δομή
 - Γ. Λειτουργία του συστήματος
2. Οι θεμελιώδεις ιδιότητες των συστημάτων
 - A. Η ολότητα
 - B. Η ισοτελικότητα
 - Γ. Η κυκλικότητα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΠΛΟΥ ΔΕΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

ΤΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΤΟΥ BATESON

1. Σχισμογένεση και ανάδραση στον Bateson. Από τον Bateson στην ομάδα του Palo Alto.
 - A. Η Σχισμογένεση
 - B. Σχισμογενετική διαδικασία και κλιμάκωση
 - Γ. Σχισμογενετική διαδικασία και ανάδραση
 - Δ. Αρνητική ανάδραση και αλλαγές πρώτης τάξεως. Θετική ανάδραση και αλλαγές δευτέρας τάξεως
2. Το επικοινωνιακό μοντέλο
 - A. Θεμελιώδεις έννοιες
 - A1. Το οικογενειακό σύστημα ως σύστημα διάδρασης
 - A2. Οι μονάδες της επικοινωνίας
 - A3. Η συμπεριφορά
 - A4. Το “μαύρο κουτί”
 - B. Τα πέντε αξιώματα της ανθρώπινης επικοινωνίας

- B1. Η συμμετρικότητα και η συμπληρωματικότητα ως θεμελιώδη πρότυπα της διάδρασης
- B2. Η στίξη της ακολουθίας των γεγονότων
- B3. Σημειακή και αναλογική επικοινωνία
- B4. Το αδύνατο της μη επικοινωνίας
- B5. Τα δύο επίπεδα της επικοινωνίας. Το επίπεδο περιεχομένου και το επίπεδο σχέσης

Γ. Ακύρωση και ανεπιβεβαίωση κατά τους Sluzki, Beavin, Tarnopolsky και Veron

Δ. Κριτικές παρατηρήσεις σχετικά με το ζήτημα της “ανεπιβεβαίωσης” στους Watzlawick κ.ά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΕΝΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ PEARCE & CRONEN

1. Οι συγκροτητικοί του νοήματος κανόνες
 - A. Η ιεραρχική σχέση των επιπέδων του κοινωνικού νοήματος
 - B. Η ανακλαστικότητα των επιπέδων
 - Γ. Η κατασκευή συγκροτητικών (του νοήματος) κανόνων. Μεταβατικοί και αμετάβατοι βρόχοι
2. Οι ρυθμιστικοί της δράσης κανόνες
 - A. Οι ρυθμιστικοί κανόνες
 - B. Σχέση παράξενου βρόχου και ρυθμιστικού κανόνα.
3. Αμετάβατοι βρόχοι και συγκρότηση του εαυτού
4. Σημεία διαφοροποίησης της θεωρίας του Palo Alto και της θεωρίας της συντονισμένης διαχείρισης του νοήματος
5. Τα ιεραρχικά επίπεδα του νοήματος και το ζήτημα της ορολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΠΡΩΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΤΑΞΕΩΣ (ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ) ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΡΕΥΜΑΤΑ: ΚΟΝΣΤΡΑΞΙΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΤΑΣΗ

1. Η κυβερνητική πρώτης τάξεως
2. Η κυβερνητική δεύτερας τάξεως και ο κονστρουκτιβισμός στη θεωρία οικογενειακών συστημάτων
 - A. Η έννοια του δομικού ντετερμινισμού
 - B. Η συστημική “εξήγηση” ή διατύπωση υποθέσεων κατά την κονστρουκτιβιστική θεώρηση
 - Γ. Τα νεότερα κονστραξιονιστικά και ερμηνευτικά ρεύματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΤΟΥ Α. SCHUTZ

Το υποκειμενικό και διυποκειμενικό νόημα της κοινωνικής δράσης

1. Η υποκειμενική νοηματοδότηση της δράσης
2. Η διυποκειμενική νοηματοδότηση της δράσης

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ.

Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ: “ΣΤΟ ΧΡΙΣΤΟ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ”

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ: “Η ΦΟΝΙΣΣΑ”

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο στόχος της παρούσας μελέτης είναι διττός:

Ο πρώτος -ο πρωταρχικός, θα λέγαμε- εκείνος του πρώτου μέρους της εργασίας, εγγράφεται στα πλαίσια των προσπαθειών ενοποίησης και ανασυγκρότησης, σε νέα μεταθεωρητικά¹, γνωσιολογικά θεμέλια, της **θεωρίας οικογενειακών συστημάτων**. Μέλημα επιτακτικό ύστερα από την προφανώς αναγκαία και γόνιμη, αλλά κατακερματιστική περίοδο αποδόμησης, στην οποία οδηγήθηκε (όπως και άλλοι τομείς των επιστημών του ανθρώπου κατά τις τελευταίες δεκαετίες) η ανωτέρω ψυχολογική θεωρία, κυρίως κατά τη φάση επικράτησης του ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού στο συστημικό πεδίο.

Ο δεύτερος στόχος -εκείνος του δεύτερου μέρους- αφορά τη μελέτη της αφηγηματικής δράσης δύο **λογοτεχνικών κειμένων** του Α. Παπαδιαμάντη, που είναι τα εξής. Τα "Στο Χριστό στο Κάστρο" και "Η Φόνισσα". Το εν λόγω μέρος επέχει κατ' ουσίαν τη θέση της δια παραδειγμάτων διευκρίνισης της θεωρίας.

Το κριτήριο επιλογής των προαναφερθέντων κειμένων είναι το ακόλουθο: Στο μεν πρώτο παρουσιάζονται οι ειδυλλιακότερες οικογενειακές σχέσεις του διηγηματογραφικού παπαδιαμαντικού έργου, στο δε δεύτερο οι πλέον διαταραγμένες. Διαταραγμένες σε τέτοιο βαθμό, ώστε η συσσωρευμένη επί χρόνια ένταση καταλήγει στην παιδοκτονία, θέμα που δεν απαντάται αλλού στο έργο του Παπαδιαμάντη. Πράγματι, κανένα άλλο διήγημα του συγγραφέα δεν αναφέρεται σε τέτοιου είδους έγκλημα ή, έστω, σε σοβαρές ψυχικές διαταραχές των αφηγηματικών προσώπων, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προσφέρεται για ψυχολογική μελέτη.

Η εργασία αυτή βασίζεται κυρίως σε δύο ρεύματα του προαναφερθέντος ψυχολογικού πεδίου: Το επικοινωνιακό μοντέλο του Palo Alto -με το οποίο και θα ασχοληθούμε ενδελεχώς, όσον αφορά την ιστορική του εξέλιξη και τη θεωρητική του επανεπεξεργασία- και το ψυχαναλυτικό ρεύμα του S. Slipp.

1) **Το επικοινωνιακό μοντέλο της ομάδας του Bateson**. Από την ανωτέρω τάση επελέγη ως πλέον κατάλληλο για τη μελέτη των προαναφερθέντων κειμένων το τμήμα εκείνο της θεωρίας των P.Watzlawick, J.Beavin και D.Jackson (Watzlawick κ.ά.,1967), το οποίο αναφέρεται στα "πέντε αξιώματα της ανθρώπινης επικοινωνίας". Και τούτο διότι θεωρήθηκε επιχειρησιακό για τη μελέτη της οικογενειακής διάδρασης στο επίπεδο του λόγου, πράγμα που

1. Η έννοια "μεταθεωρητικός", όπως χρησιμοποιείται στην εργασία αυτή, αφορά τα γνωσιολογικά θεμέλια.

σημαίνει ότι προσφέρεται για τη μελέτη όχι μόνο πραγματικών, αλλά και αφηγηματικών διαδράσεων.

Η εφαρμογή του εν λόγω μοντέλου στη μελέτη των κειμένων γίνεται δυνατή μόνο ύστερα από ορισμένες τροποποιήσεις της θεωρίας, κατά τη λογική των σύγχρονων ερμηνευτικών και κονστραξιονιστικών ρευμάτων, που έχουν βαθύτατα επηρεάσει και ριζικά μετασχηματίσει τη θεωρία οικογενειακών συστημάτων τα τελευταία δέκα - δεκαπέντε χρόνια². Για τις τροποποιήσεις αυτές θα μιλήσουμε στα οικεία κεφάλαια.

Στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής επιδιώκεται επίσης η διερεύνηση του υποκειμενικού και διυποκειμενικού νοήματος της δράσης των αφηγηματικών προσώπων βάσει της φαινομενολογικής θεωρίας της δράσης και των κινήτρων του A. Schutz, που αποτελεί πλαίσιο μελέτης των **συνειδητών κινήτρων** του δράστη³.

Πρόκειται για καθαρά υποκειμενιστικό σχήμα, θεμελιωμένο εν πολλοίς στη σκέψη του E. Husserl, το οποίο μας επιτρέπει να μελετήσουμε (α) το υποκειμενικό νόημα της δράσης -τους στόχους και τα αίτια/λόγους της πράξης κατά την άποψη του ίδιου του δράστη- και (β) τη διυποκειμενική πρόσληψή της. Το ανωτέρω σχήμα εντάσσεται εδώ στους κόλπους της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων, συγκεκριμένα μέσα στα όρια της διευρυμένης και επαναπροσδιορισμένης έννοιας του "συστημικού" όρου της "στίξης".

Η χρησιμοποίηση της προσέγγισης του Schutz κρίθηκε αναγκαία λόγω της ιδιαιτερότητας του δεδομένου υλικού. Η θεωρία οικογενειακών συστημάτων, όπως έχει διαμορφωθεί ως σήμερα, και ακριβέστερα το "κυκλικό ερωτηματολόγιο" (K. Tomm, 1985), διερευνά βεβαίως και το προσωπικό και διαπροσωπικό νόημα των πράξεων των μελών της οικογένειας. Εν τούτοις η εν λόγω θεωρητική κατασκευή δεν κρίθηκε επιχειρησιακή για τη μελέτη του λογοτεχνικού κειμένου. Επί πλέον, στα πλαίσια του προαναφερθέντος "κυκλικού ερωτηματολογίου" αποφεύγεται η ενδελεχής επεξεργασία του ζητήματος από θεωρητική άποψη, πράγμα κατανοητό για τη δεδομένη φάση εξέλιξης της ψυχολογικής συστημικής θεώρησης. Περί τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η μελέτη του εαυτού έχει μόλις αρχίσει να νομιμοποιείται στο πεδίο, καθότι, ως γνωστόν, μέχρι τότε επικρατούσε σ' αυτό η άποψη του Bateson ότι δεν υπάρχει εαυτός ή άτομο, δεδομένου ότι ο νους, η σκέψη και η έλλογη συμπεριφορά εδρεύουν όχι στο βιολογικό οργανισμό, αλλά στο κυβερνητικό σύστημα, για παράδειγμα στο οικογενειακό σύστημα (Sluzki & Ransom, 1976:316). Με αυτήν την έννοια, η θεωρία του Schutz μας δίνει την ευκαιρία να μελετήσουμε τη συμπεριφορά (την πράξη, στη οποία συμπεριλαμβάνεται και το λεκτικό "μήνυμα") καθώς και την πρόσληψή της από μία επί πλέον οπτική γωνία (αυτή των συνειδητών κινήτρων), κάπως διαφορετική από εκείνη του επικοινωνιακού "μοντέλου" ή του "μοντέλου" του Μιλάνου.

2) Από τα **ψυχαναλυτικά ρεύματα του συστημικού πεδίου** επελέγη εκείνο που συγκροτείται από τον **S. Slipp** (Slipp, 1984), το οποίο επιχειρεί έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα συγκερασμό της θεωρίας αντικειμενοτρόπων σχέσεων

2. Βλ., για παράδειγμα, McNamee & Gergen (eds), 1992. Κυρίως Hoffman, 1992, που συμπεριλαμβάνεται στην ανωτέρω έκδοση.

3. Το εν λόγω σχήμα, το οποίο προέρχεται από το κοινωνιολογικό πεδίο -αν και θα μπορούσε οριακά να τοποθετηθεί και στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας- ανήκει στις υποκειμενιστικές προσεγγίσεις. Στα αποκαλούμενα από τον Schutz "υποκειμενιστικά σχήματα αναφοράς" (subjective schemes of reference, A. Schutz, 1964:4), κατ' αντιδιαστολήν προς τα "αντικειμενιστικά σχήματα αναφοράς" -τα θετικιστικά ή εμπειριστικά, όπως είναι, λόγου χάριν, ο άκρατος συμπεριφορισμός.

και της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων.

Το θεωρητικό πλαίσιο της ανωτέρω προσέγγισης δεν πρόκειται να αναπτυχθεί· κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε τις δυνατότητες της εργασίας αυτής. Απλώς σημειώνεται ότι τοποθετείται στα πλαίσια της ερμηνευτικής/φαινομενολογικής θεώρησης. Υπενθυμίζεται ότι η ένταξη της ψυχαναλυτικής θεωρίας στην εν λόγω θεώρηση έχει ήδη αρχίσει να προωθείται από τη δεκαετία του '60, αρχικά από τον P. Ricoeur (Ricoeur, 1965, *De l'interprétation. Essai sur Freud*), και εν συνεχεία από πολλούς αμερικανούς και ευρωπαίους ψυχαναλυτές, ούτως ώστε σήμερα να αποτελεί ένα από τα σοβαρά ρεύματα του πεδίου.

Ας παραθέσουμε αυτούσιες τις απόψεις του γάλλου φιλοσόφου επί του θέματος, δεδομένου ότι η παρούσα μελέτη σ' αυτές στηρίζεται: "Η αιτιότητα χωρίς αιτιολόγηση ανταποκρίνεται στις κοινές εμπειρίες του ακούσιου [όταν εξηγούμε μια οργανική διαταραχή, την εξηγούμε όχι μέσω μιας πρόθεσης, αλλά μέσω μιας αιτίας διαταραχής] [...] Όλα τα ασυνείδητα κίνητρα φροϋδικού τύπου προέρχονται, κατά ένα μεγάλο μέρος, από μία ερμηνεία με οικονομικούς όρους, που βρίσκεται πολύ κοντά στην αιτιότητα-ακούσιον. Στο άλλο άκρο βρίσκουμε τις πιο σπάνιες μορφές της καθαρά ορθολογικής αιτιολόγησης, όπου τα κίνητρα είναι λόγοι (*raisons*) [...] Το ανθρώπινο φαινόμενο τοποθετείται στο μεταξύ (*entre-deux*), ανάμεσα σε μια αιτιότητα που ζητά να εξηγηθεί και όχι να κατανοηθεί και μια αιτιολόγηση που προέρχεται από μια καθαρά ορθολογική κατανόηση. [...] Ποιό είναι αυτό το ον που καθιστά δυνατή τη διπλή υποταγή του κινήτρου στη δύναμη και το νόημα, στη φύση και την κουλτούρα; [...] Θα έπρεπε να στοχαστούμε πάνω στην ίδια τη θέση του σώματος μέσα στη φύση: είναι ταυτόχρονα σώμα ανάμεσα στα σώματα (πράγμα ανάμεσα στα πράγματα) και τρόπος ύπαρξης ενός όντος ικανού να στοχάζεται, να αναλαμβάνει τον εαυτό του και να δικαιολογεί τη συμπεριφορά του. [...] Ο άνθρωπος ανήκει τόσο στο βασίλειο της αιτιότητας, όσο και στο βασίλειο της αιτιολόγησης· επομένως, ανήκει τόσο στο βασίλειο της εξήγησης, όσο και σε εκείνο της κατανόησης." (Ρικέρ, 1990:208-209)

Στο σημείο αυτό πρέπει να τεθεί ένα βασικό ερώτημα: Κατά πόσον η θεωρία οικογενειακών συστημάτων μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη μελέτη της φανταστικής, της αφηγηματικής, δράσης και διάδρασης. Τίθενται μεθοδολογικά προβλήματα;

Ή, για να διατυπώσουμε αλλιώς το ερώτημα: Με ποιο σκεπτικό μελετώνται στην εργασία αυτή φανταστικές, αφηγηματικές οικογένειες, αντί για πραγματικές, υπό θεραπείαν οικογένειες;

Θα μπορούσαμε να δώσουμε περισσότερες από μία απαντήσεις.

Πρώτον, διότι οι ίδιοι οι Watzlawick κ.ά. χρησιμοποιούν ένα λογοτεχνικό κείμενο, το θεατρικό έργο του E. Albee "Ποιος φοβάται τη Virginia Woolf", για να διευκρινίσουν μέσω παραδειγμάτων το πλέγμα των εννοιών που συγκροτεί τη θεωρία τους.

Δεύτερον, διότι υφίσταται και ατομική συστημική ψυχοθεραπεία. Αυτό σημαίνει ότι ο παρατηρητής/επιστήμονας/θεραπευτής μελετά βάσει της δεδομένης θεωρίας και διαδράσεις των οποίων λαμβάνει γνώση μέσω της αφήγησης του θεραπευομένου. Στην περίπτωση αυτή ένας θεραπευόμενος περιγράφει, αφηγείται προφορικά, στο θεραπευτή ανταλλαγές μηνυμάτων ανάμεσα σε πρόσωπα (τη μητέρα και τον πατέρα του, για παράδειγμα), τα οποία ο

δεύτερος δεν έχει, ενδεχομένως, γνωρίσει ποτέ προσωπικώς.

Μελετώντας αφηγηματικές διαδράσεις μελετάμε επίσης, κατ' αναλογία, ανταλλαγές μηνυμάτων, έτσι όπως παρουσιάζονται ενώπιον ενός ερευνητή. Με τη διαφορά ότι αυτές προσφέρονται στον αναγνώστη όπως παρουσιάζονται από έναν κειμενικό αφηγητή, σε γραπτό λόγο.

Τρίτον -και σπουδαιότερο- διότι τα δεδομένα των σύγχρονων φαινομενολογικών/ερμηνευτικών ρευμάτων στις επιστήμες του ανθρώπου θέτουν ευθέως το ζήτημα της σύζευξης της θεωρίας λογοτεχνίας (ακριβέστερα ορισμένων φαινομενολογικών θεωριών του αναγνώστη) και των ψυχολογικών θεωριών⁴.

Σύμφωνα με τα ρεύματα αυτά, που από τη δεκαετία του '80 και ύστερα έχουν βαθύτατα επηρεάσει και μετασχηματίσει τη θεωρία της γνώσης σε πολλούς τομείς των επιστημών του ανθρώπου, το πρόβλημα της κατανόησης/εξήγησης του κειμένου (και ακριβέστερα της κειμενικής δράσης), κατά τον ίδιο τρόπο που κατανοείται/εξηγείται η "πραγματική" κοινωνική δράση⁵, βρίσκεται στο επίκεντρο εξαιρετικά γόνιμων συζητήσεων. Με βάση τις απόψεις αυτές, το ζήτημα θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί συνολικότερα ως εξής:

Με την παραδοχή ότι ο ποιητικός λόγος "...είναι της αυτής ποιότητας με το καθημερινό λέγειν (saying), το οποίο λαμβάνει χώραν μεταξύ ανθρώπων που κατανοούν ο ένας τον άλλο" (Palmer 1969:210)⁶. Άρα με την παραδοχή ότι κατανοούμε τον "πραγματικό άλλο", βάσει των ίδιων αρχών που κατανοούμε το κείμενο και το φανταστικό "άλλο"⁷. Πιο συγκεκριμένα, εφ' όσον δεχθούμε τις απόψεις του P. Ricoeur, κατά τις οποίες μπορούμε να θεωρήσουμε μεταφορικά το πρόσωπο (αλλά και τα πολιτισμικά φαινόμενα) σαν κείμενο⁸.

Με αυτήν την έννοια, η κατανόηση του πραγματικού προσώπου, για παράδειγμα η κατανόηση του θεραπευόμενου στην ψυχοθεραπεία, μπορεί να νοηθεί ως κατανόηση εκ μέρους του ψυχοθεραπευτή της προφορικής αφήγησης της ιστορίας της ζωής (ή του προβλήματος) του "άλλου". Το δε νόημα που αποκτά η ιστορία του θεραπευόμενου για το θεραπευτή, μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης, μίξης, του ορίζοντα του θεραπευτή και του ορίζοντα του θεραπευόμενου, κατ' αναλογία προς την έννοια της γκανταμερικής έννοιας της μίξης οριζόντων κειμένου-αναγνώστη, θέμα στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Εννοείται φυσικά ότι ισχύει και το αντίστροφο, από την πλευρά του θεραπευομένου (Βλ και Hoffman, 1992:19-20).

Επί πλέον, σύμφωνα με συναφείς απόψεις, στις επιστήμες του ανθρώπου ο ερευνητής μελετά όχι το "πραγματικό φαινόμενο" (π.χ το z φόνο που διέπραξε ο Α), αλλά την αφήγηση του φαινομένου. Για να το θέσουμε διαφορετικά, μελετά

4 Βλ., για παράδειγμα, Messer κ.ά.(eds),1988/1990· Packer & Addison (eds),1989· McNamee & Gergen (eds),1992.

5. Βλ., για παράδειγμα, P. Ricoeur, 1986/1990:199-218 (Εξήγηση και κατανόηση).

6. Βλ και Gadamer, 1967:445 (1η γερμανόφωνη έκδοση), όπως παρατίθεται στον Palmer,1969:210.

7. Σημειώνεται ότι η αντίληψη αυτή παρουσιάζει εντυπωσιακές αναλογίες και με τη ρασιοναλιστικής έμπνευσης θεωρία της γνωσιακής ψυχολογίας περί κατανόησης του κειμένου - παρά το γεγονός ότι η δεύτερη βασίζεται σε διαφορετικές προκείμενες- ζήτημα στο οποίο θα αναφερθούμε και στη συνέχεια.

8. P. Ricoeur· αναφέρεται στο C. Geertz,1973:449. Βλ και Geertz, 1983:3-35.

Βεβαίως ο K. Gergen υποστηρίζει, εδώ και αρκετά χρόνια, ότι δεν τον ικανοποιεί η μεταφορά· ότι το πρόσωπο δεν θα έπρεπε να νοείται σαν κείμενο. Δεδομένου και του υλικού μου, η άποψη αυτή δεν θα με απασχολήσει στην παρούσα μελέτη.

τις ερμηνείες των “άλλων”. Ερμηνείες που εκείνοι διαμορφώνουν για τον εαυτό τους ή για άλλα πρόσωπα και γεγονότα. Λόγου χάριν, την ερμηνεία του Α για το Z φόνου που διέπραξε ο ίδιος ή την ερμηνεία του Β, του αδελφού του Α, για τον εν λόγω φόνου· ή -ακόμα- την ερμηνεία του τάδε ιστορικού για τη δολοφονία του Μαρά. Μελετά τις “ιστορίες” που αφηγούνται οι “άλλοι” ως “σχόλια” ή “θεωρίες πρώτου βαθμού”, που αποτελούν ήδη μία ερμηνεία. Η θεώρηση του επιστήμονα για τις εν λόγω “θεωρίες/ερμηνείες πρώτου βαθμού” συγκροτεί, επομένως, “θεωρίες δευτέρου βαθμού”, μια ερμηνεία των εν λόγω ερμηνειών, δηλαδή μια μετα-ερμηνεία ή μετα-θεωρία⁹.

Κατά τον ανθρωπολόγο C. Geertz, που βασίζεται ρητώς στον P. Ricoeur (C. Geertz, 1973:448, υποσ.36), ακόμα και η επιτέλεση (performance), άρα και η έκδηλη συμπεριφορά (μία τελετή, μία κοκκορομαχία, φερ' ειπείν -γιατί όχι λοιπόν, θα προσθέταμε εμείς, και μια οικογενειακή διάδραση), αντιμετωπίζεται σαν κείμενο, σαν μία ερμηνεία που οι ίδιοι οι κοινωνικοί δράστες προτείνουν για τον εαυτό τους. Η δε εξήγηση του επιστήμονα/παρατηρητή για την εν λόγω επιτέλεση νοείται ως μετα-ερμηνεία της εν λόγω επιτέλεσης/ερμηνείας: “Η λειτουργία [μιάς μπαλινέζικης κοκκορομαχίας], αν επιμένουμε να την ονομάζουμε λειτουργία, είναι ερμηνευτικής φύσεως: πρόκειται για την μπαλινέζικη ανάγνωση της μπαλινέζικης εμπειρίας, μία ιστορία που [οι κάτοικοι του τόπου] αφηγούνται στον εαυτό τους για τον εαυτό τους. [...] οι πολιτισμικές μορφές μπορούν να αντιμετωπισθούν [μεταφορικώς εννοείται] σαν κείμενα [...]”¹⁰, υποστηρίζει επί λέξει ο C. Geertz. Όπως μπορεί, μεταφορικά πάντοτε, να αντιμετωπισθεί η κοινωνία σαν οργανισμός, η οικογένεια σαν σύστημα. Όπως μπορεί ο ανθρώπινος νους να νοηθεί σαν ηλεκτρονικός υπολογιστής. Και ούτω καθ' εξής.

Με βάση τα ανωτέρω, το λογοτεχνικό αφήγημα με δράση θα ήταν επίσης δυνατόν να θεωρηθεί “ερμηνεία”, δεδομένου ότι, με τη βασική νοηματική δομή του ή με τις ιστορίες του αφηγητή για φανταστικά πρόσωπα, προτείνει μια ερμηνεία του κόσμου. Στην περίπτωση αυτή η εξήγηση/κατανόηση του κειμένου νοείται ως μία από τις δυνατές μετα-ερμηνείες του.

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε περαιτέρω ότι η παρούσα έρευνα στηρίζεται επίσης στη θεωρία της Σχολής της Κωστανδής (H.R. Jauss) -ή, σωστότερα, εμπνέεται από αυτήν, εφ' όσον αρκετές από τις αρχές της μετασχηματίζονται εδώ, κάτω από την επίδραση της σκέψης του Alfred Schütz.

Η Σχολή της Κωστανδής ανήκει στο πεδίο της Θεωρίας της Λογοτεχνίας, και ειδικότερα της λογοτεχνικής ερμηνευτικής, και συμπεριλαμβάνεται στις φαινομενολογικές θεωρίες του αναγνώστη. Υπενθυμίζουμε ότι η ανωτέρω Σχολή βασίζεται στο έργο του χαϊντεγκεριανού H.G. Gadamer (δηλ. στη φαινομενολογική φιλοσοφική ερμηνευτική), που, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχει επηρεάσει σημαντικά τα μεταθεωρητικά θεμέλια ή/και τη θεωρία αρκετών ρευμάτων στις επιστήμες του ανθρώπου, συμπεριλαμβανομένης και της θεωρίας

⁹. Βλ. Ν. Μουζέλη, 1991. Το Μοντέρνο και το Μεταμοντέρνο στην κοινωνική θεωρία - Μεταμοντερνισμός και κοινωνική θεωρία. Εφημερίδα “Το Βήμα-Νέες εποχές”, 3,10 & 24 Νοεμβρίου 1991.

¹⁰. C. Geertz, 1973: 448-9, η υπογράμμιση δική μου. Βλ., επίσης, ό.π.:447-453· αλλά και C. Geertz, 1983:26-29.

οικογενειακών συστημάτων¹¹.

Τα χαϊντεγκεριανής έμπνευσης φαινομενολογικά ερμηνευτικά ρεύματα επανεξετάζουν τα θέματα του αντικειμένου και του υποκειμένου, της πηγής της γνώσης, της εξήγησης (explanation) ως στόχου της επιστημονικής έρευνας καθώς και της μεθόδου στην επιστήμη (Βλ. Packer & Addison (eds), 1989:14-36).

Για τον εμπειρισμό (για τον άκρατο μπηχείβιορισμό, φερ' ειπείν) πηγή της γνώσης θεωρείται η αντικειμενική πραγματικότητα, την οποία η γνώση αντικατοπτρίζει, αντιγράφει, το δε υποκείμενο της έρευνας νοείται ως εξ ορισμού συλλογικό - οικουμενικό - διαχρονικό. Κατά τις απόψεις αυτές, τα θεμελιώδη αντικείμενα του κόσμου μπορούν να περιγραφούν από τον επιστήμονα/υποκείμενο κατά τρόπο απόλυτα αντικειμενικό. Στις επιστημονικές περιγραφές δεν εμφιλοχωρεί κανένα υποκειμενικό στοιχείο ερμηνείας από την πλευρά του ερευνητή. Όσον αφορά την εξήγηση, συνίσταται στην ανεύρεση νομοτελειών, νόμων αιτιότητας (Packer & Addison (eds), 1989:14-36).

Για το ρασιοναλισμό (π.χ. δομισμός) πηγή της γνώσης αποτελεί ο ανθρώπινος νους, τα θεμελιώδη αξιώματα και αρχές βάσει των οποίων λειτουργεί η διαδικασία της ανθρώπινης σκέψης. Το δε υποκείμενο είναι επίσης συλλογικό - οικουμενικό-διαχρονικό. Τέλος η εξήγηση συνίσταται (στο δομισμό, για παράδειγμα) στην διά της αφαίρεσης ανεύρεση, την ανασυγκρότηση, των βαθύτερων, αχρονικών δομών (π.χ. νοητικών "σχημάτων" στον Piaget), που βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια, κάτω από τα επιφαινόμενα της περιστασιακής ατομικής "επιτέλεσης" (performance)¹².

Αντιθέτως, κατά την ερμηνευτική στάση δεν υφίσταται καμία σταθερή, διαχρονική, οικουμενική πηγή της γνώσης που να διασφαλίζει την πανανθρώπινη και διαχρονική αλήθεια, την αντικειμενικότητα, των επιστημονικών θεωριών και πορισμάτων. Ο επιστήμονας/ερευνητής είναι, σύμφωνα με την ερμηνευτική οπτική, αδύνατον να φθάσει στην απόλυτη εκείνη ουδετερότητα που θα επέτρεπε την κατάκτηση της απόλυτης αντικειμενικότητας. Κατά την άποψη αυτή, επομένως, τόσο οι εμπειριστικές όσο και οι ρασιοναλιστικές μελέτες εμπεριέχουν πάντοτε και στοιχεία ερμηνείας (Meichenbaum, 1988/1990:121-122).

Κατά τις ερμηνευτικές απόψεις υφίσταται απλώς ένα "σημείο εκκίνησης" της επιστημονικής - ερμηνευτικής έρευνας (Packer & Addison(eds), 1989:14-36).

11. Τονίζουμε και πάλι ότι από το έργο του Heidegger, του Gadamer καθώς και του P. Ricoeur εμπνέονται, με τη σειρά τους πολλά σύγχρονα ρεύματα που αναπτύσσονται από τη δεκαετία του '80 και ύστερα σε όλο το φάσμα των επιστημών του ανθρώπου, στην ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία και την ψυχολογία (Βλ. π.χ. Messer κ.ά. (eds), 1988/1990· Packer & Addison (eds), 1989· Gergen, 1991· McNamee & Gergen (eds), 1992). Τα ρεύματα αυτά έχουν βαθύτατα επηρεάσει και τις τελευταίες εξελίξεις στο χώρο της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων -η οποία μετασχηματίζεται με ραγδαίους ρυθμούς από το 1990 και ύστερα- τείνουν δε σήμερα να επικρατήσουν στο πεδίο, προκαλώντας άλλοτε την μήνιν και άλλοτε τον ενθουσιασμό των επιζώντων θεμελιωτών της συστημικής ψυχοθεραπείας. Επηρεασμένα από την ερμηνευτική φαινομενολογία είναι τα αφηγηματικά, τα κονστραξιονιστικά και ίσως τα λεγόμενα ερμηνευτικά "μοντέλα" (βλ. και Hoffman, 1992). Προσθέτουμε ακόμα ότι αντίστοιχους κραδασμούς έχουν δημιουργήσει και οι τάσεις που βασιζονται στον κονστρουκτιβισμό του Vico, οι οποίες δεν είναι ασύμβατες με την οντολογική ερμηνευτική, παρότι διαφοροποιούνται από αυτήν σε αρκετά σημεία.

12. Επιτέλεση είναι, για παράδειγμα, η έκδηλη συμπεριφορά ενός συγκεκριμένου ατόμου.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε τις αναλογίες που υφίστανται, ως προς το σημείο αυτό, μεταξύ δομισμού και συστημικής θεώρησης, δεδομένου ότι και η κυκλική συστημική εξήγηση συνίσταται στην ανεύρεση "προτύπων" (patterns), όπως τα πρότυπα διάδρασης (patterns of interaction), που σαφώς παρουσιάζουν ομοιότητες με τις δομιστικές "βαθύτερες δομές" (Packer & Addison (eds), 1989:14-36· Simon Stierlin & Wynne, 1985:260· Sluzki & Ransom, 1976:321).

Και το σημείο αυτό είναι η “πρακτική κατανόηση” των φαινομένων, τα οποία καλείται κανείς να διερευνήσει.

Τι σημαίνει “πρακτική κατανόηση”; Ο επιστήμονας, είτε το θέλει είτε όχι, βρίσκεται μέσα στο σύμπαν των υπό μελέτην φαινομένων. Δεν μπορεί να τοποθετηθεί έξω και πάνω από αυτό, έξω και πάνω από τον κόσμο, μέσα στον οποίο ζει, ώστε να είναι σε θέση να τον αντιμετωπίσει “αντικειμενικά”, ως κάτι που βρίσκεται, κείται απέναντί του (αντι-κείμενο), από την πανοπτική θέση ενός οιονεί Θεού. Πλησιάζει αρχικά, κατά την προπαρασκευαστική φάση της έρευνας του, το “πραγματικό” φαινόμενο (ή το λογοτεχνικό κείμενο) που σκοπεύει να μελετήσει, ως φορέας τόσο συγκεκριμένων, επιστημονικών μεθόδων και θεωριών, όσο και μη αυστηρά επιστημονικών πεποιθήσεων, της ιστορικής στιγμής και της κουλτούρας στην οποία μετέχει. Για παράδειγμα, ο “μέσος” ψυχίατρος των αρχών του 19ου αι. ήταν κατά πάσα πιθανότητα πεπεισμένος για την πνευματική και ηθική κατωτερότητα του γυναικείου φύλου ή της μαύρης φυλής, ενώ ένας αμερικανός ψυχολόγος του 1998 θα υποστήριζε σπανιότερα ρητώς κάτι τέτοιο, ακόμα και σε προσωπική συζήτηση.

Οι εν λόγω “προαντιλήψεις”, οι προδιαμορφωμένες αυτές πεποιθήσεις (pre-conceptions) έχουν συγκροτήσει τη σκέψη του ερευνητή, την “κοσμοαντίληψή” βάσει της οποίας κατανοεί κατ’ αρχάς και ερμηνεύει τον κόσμο και στην καθημερινή του ζωή, όταν δεν εκπληρώνει το ρόλο του επιστήμονα. Είναι σίγουρο επομένως ότι όσο και να επιδιώκει την “ουδέτερη” και “αντικειμενική” προσέγγιση του “αντικειμένου” του, είναι αδύνατον να τις “λησμονήσει”, με άλλα λόγια να κάνει αφαίρεση της συγκεκριμένης κατάστασης της γνώσης, όπως έχει διαμορφωθεί στα πλαίσια της κουλτούρας της οποίας είναι κοινωνός τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή που διεξάγει την έρευνά του. Πολλές από αυτές τις θεωρεί τόσο αυτονόητες, ώστε τον επηρεάζουν μη-συνειδητά στην αντιμετώπιση του “αντικειμένου” του. Πλησιάζει επομένως αρχικά τον πραγματικό “άλλο” ή το κείμενο σχεδόν όπως και κάθε σύγχρονός του μη-επιστήμονας που μετέχει της ίδιας κουλτούρας κατά την ίδια ιστορική στιγμή. Και λέμε “σχεδόν”, διότι βεβαίως δεν αμφισβητούμε το γεγονός ότι οι ειδικές γνώσεις του διαφοροποιούν την πρόσληψη του από εκείνη ενός επιστήμονα άλλης ειδικότητας ή ενός μη επιστήμονα.

Η προκαταρκτική αυτή κατανόηση του ερευνητή καλείται **“προκατανόηση”** (pre-understanding).

Η “προκατανόηση” αποτελεί το σημείο εκκίνησης της έρευνάς του. Στη συνέχεια οφείλει να πλησιάσει το προς μελέτη φαινόμενο κατά τρόπο διαφορετικό. Να περάσει στην **εξήγηση (explicatio)** και την **εφαρμογή (applicatio)**.

Κατά τη φιλοσοφική ερμηνευτική του Gadamer η “πράξη της κατανόησης” (του έργου τέχνης) στο σύνολο της αποτελείται από:

1) **Την προ-κατανόηση** (pre-understanding).

2) **Την εξήγηση/ερμηνεία**, την **explicatio**, της μεσαιωνικής, αναγεννησιακής και ρομαντικής ερμηνευτικής. Σημειώνουμε ότι, κατά τον Gadamer, ήδη η ρομαντική ερμηνευτική είχε θεωρήσει την εξήγηση/ερμηνεία ταυτόσημη με την κατανόηση. “Κατανοείν [στη ρομαντική ερμηνευτική] σημαίνει πάντοτε ερμηνεύειν· κατά συνέπεια η εξήγηση/ερμηνεία (interpretation) αποτελεί την έκδηλη μορφή της κατανόησης.” (H.G.Gadamer, 1960/1976:148).

3) **Την εφαρμογή**, την **applicatio**, της παλαιότερης ερμηνευτικής, που

διασώζει σήμερα μόνο η νομική επιστήμη. Ο Gadamer υποστηρίζει ότι και η εφαρμογή είναι συστατικό στοιχείο της κατανόησης: "...στα πλαίσια της κατανόησης έχουμε πάντοτε κάτι σαν εφαρμογή του προς κατανόηση κειμένου στην παρούσα κατάσταση του ερμηνεύοντος." (H.G.Gadamer, 1960/1976:149).

Ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι δεν αναφέρεται -όπως η παλαιά ερμηνευτική- σε τρία διακεκριμένα στάδια της κατανόησης. Αντιθέτως θεωρεί απαραίτητο να τονίσει την ενότητα της ερμηνευτικής διαδικασίας, τη συγχώνευση της κατανόησης με την εξήγηση/ερμηνεία και την εφαρμογή. Κάθε εξήγηση/ερμηνεία συνιστά συγχρόνως και μια εφαρμογή.

Στο στάδιο της εξήγησης/εφαρμογής ο μελετητής-αναγνώστης καλείται να ελέγξει, κατά το δυνατόν, τις δικές του "προαντιλήψεις". Στόχος της διαδικασίας είναι ο εξής: Η εξήγηση/ερμηνεία του να μην υπάγει τις αντιλήψεις, των οποίων είναι φορέας το λογοτεχνικό κείμενο, στις προδιαμορφωμένες αντιλήψεις του ερμηνεύοντος, ούτως ώστε να μην αγνοηθεί η ετερότητα της κειμενικής άποψης.

Κάθε συνεπής ανάγνωση, τονίζει ο Gadamer, πρέπει να διασφαλίζεται έναντι της αυθαιρεσίας, στην οποία μπορεί να οδηγηθεί ο αναγνώστης, όταν ερμηνεύει το λογοτέχνημα βάσει μη συνειδητών, λανθανουσών συνηθειών σκέψης. Ο αναγνώστης οφείλει να είναι ανοιχτός στο κείμενο και να του επιτρέπει να τον προσδιορίσει, κατά το δυνατόν, στην υλοποίηση του νοήματος. Να θέτει διαρκώς υπό έλεγχο τις αρχικές του υποθέσεις και να διερωτάται αν νομιμοποιούνται βάσει του κειμένου, τόσο στο επίπεδο της γλώσσας, της σημασίας των λέξεων, όσο και στο επίπεδο των παρουσιαζομένων γνώμων ή πεποιθήσεων (H.G.Gadamer, 1960/1976:105-106). Για παράδειγμα, οφείλει να ελέγξει το σημασιολογικό περιεχόμενο, το νόημα της λέξης "αγάπη" ή "αρετή" σε ένα συγγραφέα του 15ου αιώνα. Είναι το ίδιο με εκείνο που έχει η λέξη για τον αναγνώστη του 20ού αιώνα; Επίσης να εντοπίσει, λόγου χάριν, αν η προικοδότηση των κοριτσιών θεωρείται θεμιτή ή αθέμιτη κατά το κείμενο, αποφεύγοντας να αποδώσει στον ήρωα ή στον αφηγητή ενός λογοτεχνικού κειμένου του 16ου αι. ανύπαρκτες, καθότι άγνωστες σ' αυτόν, φεμινιστικές ή αντιφεμινιστικές αντιλήψεις ενός αναγνώστη του 20ού αιώνα.

Η βάσει των ανωτέρω κανόνων ιδανική κατανόηση αποκαλείται από το συγγραφέα "μίξη" ή "συγχώνευση οριζόντων" (*fusion d' horizons* -H.G. Gadamer, 1976:144-148). Συγχώνευση του "ορίζοντα του κειμένου" και του "ορίζοντα του αναγνώστη" (συγχώνευση "υποκειμένου" - "αντικειμένου", θα λέγαμε σε μη γκανταμερική ορολογία). Πρόκειται για διαδικασία κατά την οποία ο αναγνώστης/ερευνητής καλείται να διευρύνει σταδιακά τον "ορίζοντά" του για να μπορέσει να κατανοήσει κατά το δυνατόν την οπτική ενός κειμένου του παρελθόντος, έχοντας όμως υπ' όψιν του ότι ουδέποτε θα επιτύχει απόλυτα τον επιδιωκτό αυτό στόχο, καθώς είναι αδύνατον να απαλλαγεί πλήρως από τις "προδιαμορφωμένες αντιλήψεις" του.

Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι η γκανταμερική σκέψη αφορά κατ' αρχήν τη μελέτη έργων τέχνης του παρελθόντος. Πολύ αργότερα οι επίγονοι του Gadamer, κυρίως ο Paul Ricoeur, επεξέτειναν την ισχύ της τόσο σε κείμενα του παρόντος, όσο και στη μελέτη της ανθρώπινης δράσης και της ιστορίας.

Σήμερα, και αφού λάβουμε υπ' όψιν την επανεπεξεργασία της σκέψης του Gadamer από τον Ricoeur¹³, η προτεινόμενη στάση του γερμανού φιλοσόφου

13. Βλ., για παράδειγμα, P. Ricoeur, 1986/1990:199-218.

απέναντι στα κείμενα του παρελθόντος, τα οποία εγγράφονται στα πλαίσια μιας λογοτεχνικής παράδοσης, ισχύει και για την κατανόηση των συγχρόνων κειμένων, αλλά και για την κατανόηση της δράσης των “υπαρκτών” συγχρόνων μας “άλλων” -κάτι που υπαινίσσεται, νομίζω, αν και φευγαλέα, και ο ίδιος ο γερμανός φιλόσοφος (H.G.Gadamer, 1976:106). Ο ψυχοθεραπευτής, για παράδειγμα, προτού περάσει σε οιαδήποτε (έστω και επωφελή, κατά τη γνώμη του) διατύπωση υπόθεσης ή ερμηνείας για την ιστορία που αφηγείται ο θεραπευόμενος, οφείλει να κατανοήσει κατά το δυνατόν, (διότι η πλήρης ταύτιση με τις αντιλήψεις/απόψεις και τα συναισθήματα του άλλου είναι ουτοπικός στόχος) το πώς ο ίδιος ο θεραπευόμενος νοεί την ιστορία, την κατάσταση ή το πρόβλημά του και τα συναισθήματα που του δημιουργεί. Αυτό ακριβώς επιδιώκουν τα σύγχρονα κονστρουκτιβιστικά, αφηγηματικά και κονστραξιονιστικά ρεύματα και στο συστημικό πεδίο. Άλλωστε η στάση αυτή είναι προ πολλού γνωστή στην ψυχολογία: ας θυμηθούμε την έννοια της “ενσυναίσθησης” (empathy). Η προσπάθεια αυτή κατανόησης των πεποιθήσεων και συναισθημάτων του “άλλου” μπορεί να ενταχθεί στα πλαίσια της διευρυμένης έννοιας της “μίξης οριζόντων”, δεδομένου ότι θα πρέπει να αναγκάζει το θεραπευτή να διευρύνει, όσο του είναι εφικτό, τον ορίζοντά του, για να εισχωρήσει σε εκείνον του θεραπευόμενου. Η δε επανερμηνεία των πράξεων του θεραπευόμενου (και των γεγονότων ή καταστάσεων στις οποίες αυτός ενεπλάκη) σύμφωνα με τη λογική που προβάλλει ή υποβάλλει ο συστημικός θεραπευτής, είναι δυνατόν, επίσης κατά τη διαδικασία “μίξης οριζόντων” θεραπευτή-θεραπευόμενου, να ωθήσει τον δεύτερο σε θετική “αναπλασίωση” (reframing) του παρελθόντος και του παρόντος, σε ένα μετασχηματισμό της “αυτοερμηνείας” του, επωφελή τόσο για την παρούσα κατάσταση, όσο και για τη μελλοντική πρόσληψη του εαυτού και τη μελλοντική δράση του ατόμου (ή της οικογένειας) που έχει υποβληθεί σε ψυχοθεραπεία. Οι κονστρουκτιβιστικές τάσεις έχουν, νομίζω επιτυχώς, αποκαλέσει την ψυχοθεραπεία “συγκатаσκευή”, υπονοώντας, μεταξύ άλλων, ότι η διαδικασία αλλάζει τόσο το θεραπευτή όσο και τους θεραπευόμενους.

Τις απόψεις του Gadamer ακολουθεί, στο πεδίο της λογοτεχνικής ερμηνευτικής, και η προαναφερθείσα Σχολή της Κωστανδής, βασικοί εκπρόσωποι της οποίας είναι ο W. Iser και ο H.R. Jauss.

Ο **H. R. Jauss** υιοθετεί κατ’ αρχήν τις αντιλήψεις του Gadamer, τροποποιώντας τες εν τούτοις σε ορισμένα σημεία. Για παράδειγμα, αν ο Gadamer εκφράζει ρητώς τη δυσπιστία του προς τις επιστημονικές μεθόδους έρευνας, αντιθέτως ο Jauss σε ορισμένες μελέτες του χρησιμοποιεί τη δομική ανάλυση στη θέση της εξήγησης/ερμηνείας, κάτι που και ο Ricoeur θεωρεί απόλυτα θεμιτό (Pikér, 1990:204).

Κατά τον Jauss, το λογοτεχνικό κείμενο είναι πολύσημο αντικείμενο. Το εκάστοτε υλοποιούμενο νόημά του, που συνιστά ένα από τα πολλά, δυνάμει, νοήματά του, είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του ορίζοντα του κειμένου και του ορίζοντα του αναγνώστη, αποτέλεσμα της ενεργητικής διαδικασίας της ανάγνωσης. Με άλλα λόγια, το μεν κείμενο επιδρά, επηρεάζοντας ως ένα βαθμό, με τη θεμελιώδη νοηματική δομή του, τη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου νοήματος, ο δε εκάστοτε ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένος αναγνώστης, κατανοεί/προσλαμβάνει. Η κατανόηση/πρόσληψη (reception) θεωρείται, επαναλαμβάνω, όχι παθητική αλλά ενεργητική διαδικασία, κατά την οποία ο αναγνώστης συμμετέχει ενεργώς στη διαμόρφωση του νοήματος. Διευκρινίζουμε

ότι όταν μιλάμε για “θεμελιώδη δομή του κειμένου”, συμπεριλαμβάνουμε σ’ αυτήν και την πρόθεση του κειμένου, δηλ. τη νοηματική στρατηγική του.

Ο συγγραφέας αποκαλεί το ερμηνευτικό διάβημα στο σύνολό του **Πράξη της Κατανόησης**, στα πλαίσια της οποίας διακρίνει την **προκατανόηση** και την **περιεσκεμμένη κατανόηση**. Η περιεσκεμμένη κατανόηση συνίσταται στην **εξήγηση** και την **εφαρμογή**.

Πιο συγκεκριμένα, κατά την άποψή του, η Πράξη της Κατανόησης του κειμένου συμπεριλαμβάνει τα εξής στάδια:

1) Πρώτη ανάγνωση ή προ-κατανόηση ή στάδιο της αισθητικής πρόσληψης. Πρόκειται για το στάδιο της προκαταρκτικής εξήγησης/εφαρμογής, κατά το οποίο ο αναγνώστης/μελετητής επιχειρεί να προσεγγίσει το προς μελέτη κείμενο όπως οιοσδήποτε άλλος σύγχρονός του απλός αναγνώστης, προσπαθώντας κατά το δυνατόν να μη σκέφτεται ότι προτίθεται στη συνέχεια να το ερμηνεύσει βάσει κάποιας συγκεκριμένης μεθόδου. Στη φάση αυτή ο αναγνώστης/ερευνητής προσεγγίζει το λογοτέχνημα ως φορέας όλων των προδιαμορφωμένων αντιλήψεων της εποχής του, που συνιστούν την “κοσμοθεωρία” του.

2) Δεύτερη ανάγνωση ή εξήγηση/εφαρμογή, τη θέση της οποίας σε ορισμένες μελέτες του κατέχει, όπως ήδη αναφέραμε, μία δομική ανάλυση του λογοτεχνικού κειμένου, και σε άλλες το εξηγητικό μοντέλο ερώτησης/απάντησης.

3) Τρίτη ανάγνωση ή εφαρμογή, που συνίσταται σε μια ιστορία των σημαντικότερων εφαρμογών/ερμηνειών του ίδιου κειμένου, από την έκδοσή του ως τη στιγμή που ο ερμηνεύων συντάσσει τη μελέτη του. (H. R. Jauss, 1982/1988:276-358).

Ο Jauss διευκρινίζει ότι κάθε στάδιο ανάγνωσης εμπεριέχει σαφώς και τα υπόλοιπα. Για παράδειγμα, το στάδιο της προκατανόησης αποτελεί συγχρόνως και μια προκαταρκτική, μη περιεσκεμμένη, εξήγηση/εφαρμογή. Ενώ το στάδιο της περιεσκεμμένης εξήγησης/ερμηνείας εμπεριέχει πάντοτε αφ’ ενός μεν και στοιχεία προκατανόησης (στα σημεία εκείνα που δεν κατέστη εφικτό να εξελεγχθούν οι προδιαμορφωμένες αντιλήψεις του ερμηνεύοντος, άρα αποδίδονται στο κείμενο), αφ’ ετέρου δε και στοιχεία εφαρμογής, δεδομένου ότι κάθε εξήγηση συνιστά παράλληλα και μια εφαρμογή του κειμένου στην παρούσα κατάσταση του ερμηνεύοντος.

Θα ήθελα να παρατηρήσω, ότι η προσέγγισή του, με μία έννοια, κατακερματίζει και πάλι την ενότητα της ερμηνευτικής διαδικασίας που αποκαθιστά ο Gadamer. Ο κατακερματισμός αυτός είναι θεμιτός βέβαια, έτσι όπως τίθεται στα πλαίσια της θεωρίας του, δεν είναι όμως απαραίτητο να χρησιμοποιηθεί από κάποιον άλλο μελετητή και ως προς τα τρία προτεινόμενα σκέλη.

Όπως προαναφέραμε, στα πλαίσια της ανωτέρω θεωρίας, η ανάγνωση/κατανόηση/ πρόσληψη του κειμένου αντιμετωπίζεται ως ενεργητική διαδικασία. Τι εννοούμε μ’ αυτό; Μεταξύ άλλων και τα εξής -και στο σημείο αυτό ο Jauss ενσωματώνει στη θεωρία του τις απόψεις του επίσης φαινομενολόγου W. Iser:

Πρώτον, ότι ο κάθε συγκεκριμένος αναγνώστης, που υλοποιεί το νόημα του λογοτεχνήματος σταδιακά κατά την πορεία της πρώτης ανάγνωσης, της προκατανόησης, συγκρατεί ορισμένα μόνο σημεία. Είναι ούτως ή άλλως αδύνατο για τον ανθρώπινο νου να συλλάβει και να αποθηκεύσει μνημονικά το σύνολο των σημείων-αναφορών ενός κειμένου. Κατ’ αρχάς λοιπόν το εκάστοτε υλοποιούμενο

νόημα συγκροτείται από το πλέγμα εκείνο των σημείων του λογοτεχνήματος που ο συγκεκριμένος αναγνώστης συγκρατεί επιλεκτικώς και είναι σε θέση να ανασύρει αργότερα από τη μνήμη του.

Δεύτερον, ότι ο αναγνώστης συμπληρώνει τα χάσματα του κειμένου. Το κείμενο -σήμερα θα προσθέταμε ότι το ίδιο ισχύει και για την προφορική αφήγηση μιας ιστορίας- αποτελείται από προτάσεις. Συχνότατα η επόμενη πρόταση δεν έχει άμεση σχέση με την προηγούμενη. Στην περίπτωση αυτή μιλάμε για χάσμα του κειμένου, που δίνει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να δημιουργήσει τους δικούς του συνειρμούς (υποθέσεις) κατά τα δικά του νοητικά σχήματα.

Κάθε πρόταση αποτελεί προιδεασμό για τις επόμενες, δημιουργεί στον αναγνώστη προσδοκίες γι' αυτό που πρόκειται να επακολουθήσει. Ό,τι δε έπεται, είτε επιβεβαιώνει είτε τροποποιεί τις υπάρχουσες προσδοκίες του.

Εν ολίγοις, η πράξη της ανάγνωσης βασίζεται στην επιλογή, την οργάνωση, τη μνημονική αναδρομή (σε προτάσεις που ήδη έχουν διαβαστεί) και την προσδοκία. Ό,τι διαβάζεται, αποθηκεύεται στη μνήμη και ανακαλείται στην πορεία της ανάγνωσης τροποποιημένο. Με αυτήν την έννοια, κανένας αναγνώστης δεν μπορεί να υλοποιήσει ακριβώς το ίδιο νόημα του κειμένου που θα υλοποιήσει ένας άλλος (Δ. Τζιόβας, 1987:242-245)¹⁴.

Εννοείται ότι η κάθε συγκεκριμένη πρόσληψη σχετίζεται και με τη συγκεκριμένη νοητική δομή και τους συγκεκριμένους νοητικούς προσανατολισμούς του δεδομένου αναγνώστη. Ο καθένας προσλαμβάνει επιλεκτικώς αυτό που οι προδιαμορφωμένες αντιλήψεις του τού επιτρέπουν να προσλάβει.

Ωστόσο ο αναγνώστης δεν είναι ποτέ απόλυτα ελεύθερος. Υπόκειται πάντοτε σε ενδοκειμενικούς περιορισμούς, το δίκτυο των κειμενικών νοηματικών δομών, που διαγράφουν το πλαίσιο, μέσα στο οποίο καλείται να προσλάβει/κατανοήσει το ανάγνωσμα. Πρόκειται για προδιαθέσεις του κειμένου, που προτείνουν στον αναγνώστη να κινηθεί προς κάποια κατεύθυνση στην υλοποίηση του νοήματος, οι οποίες δεν πρέπει να αγνοούνται, διότι τότε περνάμε στην αυθαίρετη, την "απεριόριστη" ερμηνεία.

Με σημείο εκκίνησης την προκαταρκτική κατανόηση (που, όπως είπαμε, καλείται από τον Jauss πρώτη ανάγνωση ή προ-κατανόηση ή αισθητική πρόσληψη), ο αναγνώστης/επιστήμονας προχωρά στη δεύτερη ανάγνωση, την περισκεμμένη κατανόηση ή εξήγηση/εφαρμογή, κατά την οποία εξηγεί/ερμηνεύει το υλικό του βάσει του εννοιολογικού και μεθοδολογικού πλαισίου που συγκροτεί τη θεωρία βάσει της οποίας έχει επιλέξει να εργασθεί (H. R. Jauss, 1982/1988). Παραλλήλως, κατά την ανάγνωση αυτή ο μελετητής οφείλει να επιχειρεί τη συνεχή "διεύρυνση του οριζοντά" του, θέτοντας διαρκώς υπό εξέταση τις "προδιαμορφωμένες αντιλήψεις" του, ούτως ώστε να πλησιάσει κατά το δυνατόν την πρόθεση του κειμένου. Το στόχο του επιδιώκει μέσω μιας διαδικασίας ερωτημάτων που θέτει στο λογοτέχνημα, αρχίζοντας από τα σημεία που παρουσιάζονται σκοτεινά, δυσνόητα, τόσο στο επίπεδο των λέξεων-εννοιών όσο και στο επίπεδο των παρουσιαζομένων στο κείμενο "αντιλήψεων" (γνωμών/απόψεων/πεποιθήσεων) και συνεχίζοντας την ανίχνευση με τέτοιο τρόπο, ώστε να μη θεωρεί τίποτε "αυτονόητο".

Ας σημειώσουμε παρεμπιπτόντως εδώ ότι οι αναλογίες των προαναφερθεισών απόψεων με τις πιαζετικές διαδικασίες της "αφομοίωσης"

¹⁴. Τα ανωτέρω συνιστούν σύνοψη της θεωρίας του W. Iser, την οποία παραθέτει ο Δ. Τζιόβας.

(assimilation) και της “αναπροσαρμογής” (accomodation), είναι εντυπωσιακές, παρά το ότι η θεωρία του Piaget στηρίζεται σε διαφορετικές προκείμενες (Βλ. Packer & Addison (eds), 1989:13-26). Θα άξιζε ακόμα να παρατηρήσουμε τις εξ’ ίσου εντυπωσιακές αναλογίες, που παρουσιάζει η φαινομενολογική θεωρία των χασμάτων του κειμένου του W. Iser με τις ρασιοναλιστικές γνωσιακές θεωρίες περί μνήμης και περί κατανόησης του κειμένου¹⁵ (Meichenbaum, 1988/1990:123-124)¹⁶

Επίσης ενδιαφέρον θα είχε -πάντοτε με την προϋπόθεση ότι δεν αγνοούμε τις διαφορετικές καταβολές των θεωριών- να αντιπαραθέσουμε τις φαινομενολογικές αντιλήψεις του H. R. Jauss για το νόημα του κειμένου με τις κονστρουκτιβιστικές αντιλήψεις της λεγόμενης “κυβερνητικής δευτέρας τάξεως” (second order cybernetics) του βιολόγου U. Maturana και του P. Dell, αξιόλογου θεωρητικού της ψυχολογικής συστημικής σκέψης. Πιο συγκεκριμένα, την αντιδιαστολή που ο Dell κάνει μεταξύ της “κατ’ ευθείαν γραμμικής αιτιότητας” (lineality) και του κατά Maturana “ντετερμινισμού της δομής”, για την οποία θα μιλήσουμε εκτενώς στο οικείο κεφάλαιο.

Αυτό που θα θέλαμε να τονίσουμε εδώ, είναι ότι το θέμα της κατανόησης του κειμένου από τον αναγνώστη παρουσιάζει αναλογίες με εκείνο της πρόσληψης του μηνύματος - λόγου χάριν της γραπτής ή προφορικής διατύπωσης- από τον αποδέκτη, όπως νοείται και κατά τον διαβιβάζοντα, στη διαπροσωπική επικοινωνία. Η εν λόγω πρόσληψη δεν θα πρέπει να νοείται ως ανεύρεση του “αντικειμενικού” νοήματος του μηνύματος, αλλά ως ζήτημα ύπαρξης κοινού κώδικα μεταξύ των επικοινωνούντων. Η συμφωνία δύο προσώπων ως προς το νόημα των ανταλλασσομένων μηνυμάτων δεν ανάγεται στην κατανόηση του “αντικειμενικώς ορθού” νοήματος των εν λόγω μηνυμάτων. Η συμφωνία αυτή δεν μπορεί παρά να είναι συμβατική, κοινωνικώς κατασκευασμένη, να στηρίζεται στη συναίνεση που ισχύει στα πλαίσια μιας κοινωνικής ομάδας.

Θα τολμούσα, επίσης, να υποστηρίξω ότι, ίσως, η ύπαρξη συναίνεσης θα μπορούσε να αποτελέσει έναν άλλο ορισμό της “αντικειμενικότητας” και στο πεδίο του επιστημονικού λόγου. Η συμβατική χρησιμοποίηση ενός πλέγματος σαφώς προσδιορισμένων όρων και μεθόδων στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης θεωρίας είναι αυτό που δίνει σε μία επιστημονική κοινότητα (λόγου χάριν στην ψυχαναλυτική ή τη συστημική κοινότητα) τη δυνατότητα της minimum “αντικειμενικής” συνεννόησης¹⁷.

Υπό την επίδραση των σύγχρονων φαινομενολογικών/ερμηνευτικών ρευμάτων παραδεχόμαστε βέβαια ότι η γνώση δεν περιγράφει, δεν

15. Τα ρεύματα της γνωσιακής ψυχολογίας που παρουσιάζουν τις ανωτέρω αναλογίες είναι κυρίως αυτά που σχετίζονται με τον Bartlett, τον Neisser και τον Beck. Όσον αφορά ειδικότερα τη θεωρία της γνωσιακής ψυχολογίας για την κατανόηση του κειμένου, παραθέτουμε ένα απόσπασμα του Ι. Παπακώστα: “Γενικά οι αρχές που μας καθιστούν ικανούς να κατανοήσουμε μια ιστορία - διήγηση, είναι περίπου ίδιες με εκείνες, με τις οποίες κατανοούμε και τον κοινωνικό μας περίγυρο, που σημαίνει πως χτίζουμε νοητικά μοντέλα διαφόρων πλευρών του φυσικού και κοινωνικού μας περιβάλλοντος και με τα στοιχεία αυτά προσπαθούμε να κατανοήσουμε τον κόσμο γύρω μας ή τον υποθετικό κόσμο μιας αφηγηματικής ιστορίας. Ο αναγνώστης τείνει να θυμάται περισσότερο το νοητικό μοντέλο που κατασκεύασε κατά την ανάγνωση ενός κειμένου, παρά το κείμενο καθ’ εαυτό.” (Παπακώστας, 1994:135).

16. Η περαιτέρω διερεύνηση του θέματος θα είχε ενδιαφέρον, αλλά θα απαιτούσε μάλλον τη συγκρότηση διεπιστημονικής ομάδας έρευνας.

17. Κάτι που, παραλλήλως, ισχύει και σε άλλα πεδία: η διαμόρφωση κοινών οικογενειακών πεποιθήσεων, για παράδειγμα, (οικογενειακοί μύθοι, οικογενειακός εσωτερικός χάρτης ή οικογενειακό μοντέλο του κόσμου) είναι η βάση που δίνει κατ’ αρχήν στα μέλη της οικογένειας τη δυνατότητα της minimum επικοινωνίας.

αντικατοπτρίζει, την “αντικειμενική” πραγματικότητα, όπως υποστηρίζεται από τις εμπειριστικές θεωρήσεις. Ούτε ανακαλύπτει κάποιες βαθύτερες δομές, εκείνες που συνιστούν την πανανθρώπινη, διαχρονική και μοναδική θεμελιώδη εξήγηση έκδηλων φαινομένων, όπως υποστηρίζεται κατά τις ρασιοναλιστικές προσεγγίσεις (Packer & Addison (eds), 1989:13-26). Εν τούτοις ο εκάστοτε -ιστορικά και πολιτισμικά προσδιοριζόμενος- κρατών επιστημονικός τρόπος ή τρόποι κατανόησης, ερμηνείας/εξήγησης των φαινομένων προσφέρει τη δυνατότητα μιας σχετικής “αντικειμενοποίησης”. Το “αντικειμενικό” προσδιορίζεται έτσι κοινωνικά και ιστορικά. Στη μοντέρνα και σύγχρονη εποχή οι εκάστοτε κρατούσες επιστημονικές θεωρίες είναι εκείνες που κατ’ εξοχήν μας δίνουν αυτή τη δυνατότητα. Πρόκειται για πολύτιμες πολλαπλές “αντικειμενοποιήσεις”, από τις οποίες καμία δεν μπορεί να θεωρηθεί απορριπτέα, αφού συγκροτούν την υπάρχουσα ιστορία της επιστημονικής σκέψης, που -μαζί με τη φιλοσοφία- αποτελεί το βασικό σώμα της δυτικής σκέψης.

Το οικουμενικό, καθολικό διαχρονικό υποκείμενο του Kant δεν υφίσταται ίσως -τουλάχιστον όχι στα πλαίσια των φαινομενολογικών και κονστρουκτιβιστικών θεωριών στο χώρο των σημερινών επιστημών του ανθρώπου. Μπορούμε μάλλον να ανιχνεύσουμε τόσα “υποκείμενα”, όσες και οι συγκροτημένες επιστημονικές θεωρήσεις και θεωρίες στο πεδίο της επιστημονικής γνώσης.

Από την άλλη πλευρά, η “κατασκευή της πραγματικότητας” δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι ποτέ καθαρά υποκειμενική και αυθαίρετη. Και τούτο διότι η σκέψη υφίσταται μόνο στα πλαίσια μιας ήδη υπάρχουσας γλώσσας και κινείται μέσα στα όρια των περιορισμών που θέτει η ιστορία, η παράδοση της σκέψης σε έναν πολιτισμό. Κατηγορίες όπως η “αιτία”, ή, σε αριστοτελικούς όρους, η “ουσία”, το “ποσόν”, το “ποιόν”, το “προς τι”, το “που”, το “ποτέ”, για παράδειγμα, μπορεί να μην είναι “a priori” έννοιες, σχετίζονται εν τούτοις άμεσα με την ίδια τη δομή της γλώσσας¹⁸. Διαμορφώνονται από αυτήν και τη διαμορφώνουν, αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να κινηθεί η δυτική σκέψη¹⁹.

18. Ο E. Benveniste ισχυρίζεται ότι η διαμόρφωση των ανωτέρω κατηγοριών σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη δομή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, βάσει της οποίας αναπτύχθηκε η λατινική και ευρωπαϊκή φιλοσοφία (Benveniste, 1966(1):63-74).

19. “Ο τρόπος κατά τον οποίο η συγκρότηση [της πραγματικότητας] λαμβάνει χώραν στον Kant προσδιορίζεται από τα ‘a priori’. Αντιθέτως στο σύστημα του Vico δεν συναντούμε τέτοιες σταθερές και αναλλοίωτες εγγενείς αρχές, που προσδιορίζουν τον τρόπο απόκτησης της εμπειρίας του κόσμου, τον τρόπο σκέψης και κατασκευής. Παρ’ όλ’ αυτά οι περιορισμοί προκύπτουν από την ιστορία των ‘κατασκευών’ μας, δεδομένου ότι ανά πάσα στιγμή αυτό που έχει ήδη γίνει θέτει περιορισμούς σ’ αυτό που μπορεί να γίνει στη συνέχεια”, υποστηρίζει και ο (εν πολλοίς στον Vico βασιζόμενος) E. von Glasersfeld (E. von Glasersfeld, 1984:30), οπαδός του ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού, του οποίου η σκέψη επηρέασε καταλυτικά τη θεωρία οικογενειακών συστημάτων κατά τη δεκαετία του ‘80, δηλαδή κατά τη διάρκεια της κονστρουκτιβιστικής φάσης του πεδίου.

Σημειώνουμε ότι ο κονστρουκτιβιστής P. Dell, ήδη από το 1985, ανιχνεύει τις ρίζες της συλλογιστικής αυτής και στον M. Heidegger -πράγμα που η κονστρουκτιβιστική τάση της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων είχε παραλείψει ως τότε να σημειώσει- και συμπληρώνει: “η κατασκευή της πραγματικότητας λαμβάνει χώραν μέσα στα όρια και υπό τους όρους των ήδη υπαρχόντων [...] πολιτισμικών επιτευγμάτων [...]” (P. Dell, 1985).

Συνοψίζοντας, παραθέτουμε τη συνοπτική σκιαγράφιση του μεθοδολογικού και θεωρητικού πλαισίου της παρούσας εργασίας.

Αξιοποιώντας τα διδάγματα της φαινομενολογικής φιλοσοφικής και λογοτεχνικής ερμηνευτικής, προσαρμοσμένα στις ανάγκες και τις δυνατότητες της συγκεκριμένης μελέτης, δεχόμαστε κατ' αρχάς ότι το κείμενο είναι πολύσημο αντικείμενο που επιδέχεται πολλές αναγνώσεις, πολλές ερμηνείες.

Η παρούσα **επιστημονική, ψυχολογική προσέγγιση** των επιλεγέντων λογοτεχνικών κειμένων (η οποία σημειωτέον θα εντοπισθεί στην αναζήτηση του νοήματος των κειμενικών οικογενειακών σχέσεων στα πλαίσια του κάθε κειμένου που θα μας απασχολήσει) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί υλοποίηση ορισμένων από τα πολλά, δυνάμει υφιστάμενα, νοήματα των υπό μελέτην αφηγημάτων.

Το εν λόγω υλοποιούμενο νόημα θα πρέπει να αντιμετωπισθεί ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης α) του κειμενικού ορίζοντα και β) της Κατανόησης²⁰ του ερμηνεύοντος μελετητή.

Τον κειμενικό ορίζοντα μπορούμε να συναγάγουμε, κατά το δυνατόν, από το σύνολο του έργου του συγγραφέα, καθώς και από τις ως τώρα γνωστές επιδράσεις άλλων λογοτεχνικών και εξωλογοτεχνικών κειμένων στο έργο αυτό. Όσον αφορά τον Παπαδιαμάντη, λόγου χάριν, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε την κατ' αρχήν ορθόδοξη προοπτική του, αλλά ούτε και το γεγονός ότι υπήρξε δεινός γνώστης της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, της σκέψης του Διαφωτισμού, καθώς και των περισσότερων από τα σημαντικά ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του.

Κατά την αντιμετώπιση που προτείνεται εδώ, ο κειμενικός ορίζοντας και η εννοιολογική προοπτική, η θεμελιώδης ιδεολογική τοποθέτηση του συγγραφέα/πρότυπο, του συγγραφέα/αφηγητή, δεν θα πρέπει να αγνοείται, δεδομένου ότι μας κρατά σε επαφή με την πρόθεση, δηλαδή τη σαφή στρατηγική του κειμένου, και αποτελεί ένα όριο στην υπερβολική αυθαιρεσία της ερμηνείας.

Όσον αφορά την επιστημονική κατανόηση του ερμηνεύοντος ερευνητή, είναι, σε κάποιο βαθμό, σχετικώς υποκειμενική. Η υποκειμενικότητα εν τούτοις αυτή οριοθετείται από τη χρησιμοποίηση ενός συγκεκριμένου επιστημονικού αντικειμενικού πλαισίου νοήματος (objective context of meaning). Ένα τέτοιο πλαίσιο συνιστά το εννοιολογικό και μεθοδολογικό σύστημα, που συγκροτεί την επιστημονική θεωρία, βάσει της οποίας ο εν λόγω αναγνώστης προβαίνει στη δεδομένη προσέγγιση. Θεωρία που αποτελεί το υπόβαθρο της συγκεκριμένης εξήγησης/ερμηνείας/εφαρμογής του υπό μελέτην υλικού του. Το υπόβαθρο αυτό μπορεί, για παράδειγμα, να είναι η θεωρία οικογενειακών συστημάτων, η ψυχαναλυτική θεωρία, η κοινωνιολογική θεωρία της δράσης και των κινήτρων του A. Schutz κ.ο.κ. (Βλ. A. Schutz, 1967:97-138· επίσης G. Walsh, 1967:xxviii²¹).

Ο κειμενικός ορίζοντας, από τη μία πλευρά, και η συγκεκριμένη επιστημονική θεωρία που χρησιμοποιείται για τη μελέτη του κειμένου, από την άλλη, διαγράφουν τα όρια μέσα στα οποία πρέπει να κινηθεί η ερμηνεία του επιστήμονα. Τα όρια που περιορίζουν την υποκειμενικότητα της οπτικής του. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια η εξήγηση/ερμηνεία που θα παρουσιάσει, θα ενέχει οπωσδήποτε και προσωπικά στοιχεία, θα είναι, για παράδειγμα, η άποψη του x δεδομένου, συστημικά προσανατολισμένου ερευνητή. Και είναι σαφές ότι ένας άλλος επιστήμονας ενδέχεται, χρησιμοποιώντας τις ίδιες ακριβώς θεωρίες, να δώσει μια κάπως διαφορετική υλοποίηση του νοήματος του κειμένου.

20. Τονίζουμε και πάλι ότι η Κατανόηση (με Κ κεφαλαίο) περιλαμβάνει (α) την μη επιστημονική προκατανόηση και (β) την περιοσκευμένη κατανόηση (εξήγηση/εφαρμογή).

21. Introduction, στο A. Schutz, 1967.

Η δυσπιστία τόσο του Heidegger όσο και του Gadamer απέναντι στην επιστημονική σκέψη και μέθοδο είναι φυσικά γνωστή. Νομίζω όμως ότι έρχεται κατά κάποιον τρόπο σε αντίφαση με την, επίσης χαϊντεγκεριανή, έννοια του ορίζοντα και της ιστορικότητας του *ώδε-Είναι* ή *εδωνά-Είναι* (Dasein). Η επιστημονική σκέψη αποτελεί μέρος του ορίζοντα του ανθρώπου του εικοστού αιώνα. Και ο ίδιος ο Gadamer τονίζει ότι κανένας μελετητής δεν είναι δυνατόν να εξέλθει παντελώς από τον ιστοριοπολιτισμικά προσδιορισμένο ορίζοντά του, όταν πλησιάζει ένα κείμενο του παρελθόντος (αλλά και οιοδήποτε πολιτισμικό φαινόμενο, θα προσθέταμε σήμερα). Η μόνη δυνατότητα που έχει, είναι να διευρύνει τον ορίζοντά του, ούτως ώστε παραλλήλως να μην αγνοήσει πλήρως τη “φωνή”, το θέμα (subject-matter), τον ορίζοντα του κειμένου (ή του άλλου προσώπου, θα παρατηρούσαμε σήμερα). Με αυτήν την έννοια θα ήταν μάλλον αδύνατον να παύσουμε να εφαρμόζουμε τις επιστημονικές μας κατηγορίες στα απαντώμενα κείμενα ή φαινόμενα. Μπορούμε απλώς να δεχθούμε ως σημείο εκκίνησης της επιστημονικής έρευνας την προ-αναπαραστατική, προ-αποφαντική κατανόηση, φροντίζοντας παραλλήλως να μην αγνοούμε κατά το δυνατόν την άποψη του κειμένου ή του “άλλου”.

Τη δυνατότητα να νοήσουμε κατ’ αυτόν τον τρόπο τη μίξη οριζόντων, ως συγχώνευση “υποκειμένου” - “αντικειμένου”, ως αναζήτηση μιας ιστορικο-πολιτισμικά προσδιορισμένης και όχι μιας αχρονικής και καθολικής αλήθειας, που προκύπτει από την επιστημονική έρευνα, μας δίνει, νομίζω, ο ίδιος ο Heidegger στο “Είναι και Χρόνος”. Ο γερμανός φιλόσοφος υποστηρίζει εκεί ότι η επιστημονική και γενικότερα η θεωρητική γνώση, ο “αποφαντικός” λόγος, παράγεται, έλκει την καταγωγή του, από την προ-αναπαραστατική, προ-αντιληπτική “κατανόηση” (Χαϊντεγκερ, 1927/1978:62/114 και 154/257-160/266), αυτό που αργότερα αποκλήθηκε “προ-κατανόηση”. Η χαϊντεγκεριανή ερμηνεία (auslegung) ορίζεται ως εξωτερίκευση της προκατηγοριακής “κατανόησης” και της θέασης (sicht, seeing) και θεμελιώνεται σ’ αυτήν (Χαϊντεγκερ, 1927/1978:147/246-150/251). Η δε “απόφαση (η ‘κρίση’) [...] εφόσον [...] θεμελιώνεται στην κατανόηση κι’ είναι παράγωγη μορφή πραγμάτωσης της ερμηνείας, ‘έχει’ κι’ αυτή νόημα” (Χαϊντεγκερ, 1927/1978:154/257).

Όπως παρατηρεί και ο σχολιαστής-μεταφραστής, κατά τον υπό συζήτηση φιλόσοφο “Η γνώση ή θεωρητική στάση, αποτελεί ένα ‘ελλειπτικό’ τρόπο αρχικού μες-στον-κόσμο-Είναι, το οποίο, μια και είναι ‘απορροφημένο μες στον κόσμο’, προέρχεται από μία ‘κατάπτωση’ του μες-στον-κόσμον-Είναι. Η σκέψη του Heidegger είναι [εν τούτοις] εδώ διφορούμενη: αποτελεί η γνώση έναν ακόμα πιο έντονο βαθμό κατάπτωσης, ή μήπως αντίθετα σημαίνει ένα πρώτο βήμα προς το ξεπέρασμα αυτής της κατάπτωσης;” (Χαϊντεγκερ, 1927/1978:113, υποσ. 1).

Μην ξεχνάμε ότι τόσο ο Heidegger όσο και ο Gadamer θεωρούν τη γλώσσα συνυφασμένη με την ύπαρξη του ανθρώπου και την ανθρώπινη ικανότητα κατανόησης. Άνθρωπος σημαίνει ομιλία. (Heidegger, Εισαγωγή στη μεταφυσική. Αναφέρεται στον Palmer, 1969:153). Η γλώσσα, άρα και η σκέψη, δεν είναι εργαλείο που το χρησιμοποιούμε όπως θέλουμε, κάτι του οποίου είμαστε κυρίαρχοι ή που ελέγχουμε πλήρως. Δεν την εφευρίσκουμε, αλλά βρισκόμαστε μέσα στους κόλπους της με τη γέννησή μας. Η άφιξή μας σ’ αυτήν είναι μοιραία. Ανήκουμε, μετέχουμε στη γλώσσα, όπως μετέχουμε και στην ιστορία (Palmer, 1969:153-4 και 208). Δεν την επιλέγουμε, όπως δεν επιλέγουμε και τους γεννήτορές μας. Εγγραφόμαστε στη γλώσσα, την ιστορία, την παράδοση,

γεγονός που φυσικά δεν αποκλείει τη δυνατότητα να επιφέρουμε αλλαγές σ' αυτήν, ως σε κάτι ήδη υπάρχον και παραδεδομένο εν τούτοις. Με αυτήν την έννοια, εφ' όσον "το εδωνά-Είναι είναι το παρελθόν του" (Χάιντεγγερ 1927/1978:20/52), πώς θα μπορούσαμε άραγε να εξοβελίσουμε από το σώμα της γλώσσας και της σκέψης πάνω από είκοσι αιώνες φιλοσοφικού λόγου και τρεις έως πέντε αιώνες επιστημονικού λόγου; Μπορούμε να αρθρώσουμε, βεβαίως, ένα "μετα-θεωρητικό" λόγο. Αλλά δεν μπορούμε να "λησμονήσουμε" τις "προδιαμορφωμένες" επιστημονικές μας "προαντιλήψεις"/ιδέες. "Η αποδόμηση δεν έχει σκοπό να εκμηδενίσει και να θάψει το παρελθόν [...]", τονίζει ο ίδιος ο Heidegger (Χάιντεγγερ, 1927/1978:23/56).

Όπως κι αν έχει το πράγμα, στα πλαίσια της χαϊντεγγεριανής φιλοσοφίας-που δεν είναι άλλωστε αντικείμενο αυτής της μελέτης- η σκέψη του γερμανού διανοητή δεν μοιάζει να είναι παντελώς ασύμβατη με τη βασιζόμενη στην αναπαράσταση και στην επιστημονική μέθοδο προσέγγιση των φαινομένων. Ο γερμανός φιλόσοφος επισημαίνει ότι ο αποφαντικός -άρα και ο επιστημονικός- λόγος στηρίζεται στην προαποφαντική, στην προεπιστημονική "κατανόηση" των πραγμάτων. Μπορούμε να κρατήσουμε από το έργο του εδώ μόνο την ανωτέρω επισήμανση. Οι περαιτέρω απόψεις του για την επιστήμη και η έλλειψη εκτίμησης που διατυπώνει γι' αυτήν -ή η προσωπική του πορεία προς την αναζήτηση της "αλήθειας"- αν και σεβαστές, δεν είναι υποχρεωτικό να μας δεσμεύουν.

Κλείνουμε με μια τελευταία παρατήρηση, που αφορά τη χρησιμοποίηση της **θεωρίας των κινήτρων του A. Schutz στη μελέτη λογοτεχνικού κειμένου**. Ο Schutz διευκρινίζει ότι με την έννοια "άλλο πρόσωπο" εννοεί: α) τον "άλλο" του οποίου έχουμε άμεση, φυσική αντίληψη, και ο οποίος ανάγεται στον κοινωνικό χώρο της ταυτοχρονίας, β) τον σύγχρονό μας άλλο, τον οποίο γνωρίζουμε έμμεσα, π.χ. το φίλο του φίλου μας, τον οποίο δεν έχουμε γνωρίσει προσωπικά γ) τον σύγχρονό μας "άλλο", τον οποίο δεν έχουμε ποτέ γνωρίσει ούτε προσωπικά ούτε έμμεσα, π.χ. τον πρόεδρο των ΗΠΑ B. Clinton και δ) τον "άλλο" που ανήκει στον κοινωνικό χώρο των "προκατόχων" (predecessors), εκείνον που δεν έχουμε την πιθανότητα να γνωρίσουμε ποτέ, δεδομένου ότι έζησε σε προηγούμενες εποχές και δεν βρίσκεται πλέον ανάμεσα στους ζωντανούς, π.χ. τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη.

Μπορούμε, προεκτείνοντας τη σκέψη του, να θεωρήσουμε ότι, σε τελευταία ανάλυση, υποστηρίζει πως -σε γενικές γραμμές, και παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις των σφαιρών του κοινωνικού κόσμου (A. Schutz, 1967:140)- κατανοούμε τη δράση και τις πράξεις του αδελφού μας κατά τη διάρκεια μιας "πραγματικής" διάδρασης πρόσωπο με πρόσωπο, βάσει των ιδίων αρχών, με τις οποίες κατανοούμε τη δράση και τις πράξεις του Ναπολέοντα. Όμως τη δράση του Βοναπάρτη την κατανοούμε βάσει των ιστοριών-ερμηνειών που προτείνουν, για παράδειγμα, οι ιστορικοί γι' αυτήν, και όχι ως αυτόπτες μάρτυρες. Κατά τον ίδιο τρόπο νομιμοποιούμεθα, νομίζω, να κατανοήσουμε βάσει της θεωρίας του και τη δράση ή την αλληλόδραση φανταστικών/αφηγηματικών προσώπων, όπως την

παρουσιάζει ο αφηγητής ενός λογοτεχνικού κειμένου²²

22. Μία -παρακινδυνευμένη ίσως- πρώτη απόπειρα προσέγγισης της θεωρίας του Schutz με εκείνη του Gadamer, θα μπορούσε να είναι η εξής:

Κατ' αρχάς θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η κατά Gadamer έννοια της "μίξης οριζόντων" αναφέρεται στην κατά το δυνατόν "ιδανική" κατανόηση/εξήγηση/ερμηνεία του κειμένου του παρελθόντος. Στα πλαίσια της ούτω πως νοούμενης κατανόησης, ο ερμηνεύων μελετητής επιχειρεί συνειδητά, όπως ήδη αναφέρθηκε, να διευρύνει, όσο είναι εφικτό, τον ορίζοντά του, για να μπορέσει να λάβει υπ' όψιν του τις αντιλήψεις/πεποιθήσεις που εμπεριέχονται στο προς ερμηνείαν κείμενο.

Η φαινομενολογική επίσης κατεύθυνσης θεωρία της δράσης του A. Schutz (που στηρίζεται στην υπερβασιακή φαινομενολογία του E. Husserl, και όχι στην ερμηνευτική ή οντολογική φαινομενολογία του M.Heidegger -για την ορολογία διάκρισης των φαινομενολογικών ρευμάτων βλ. Palmer,1969:125 και Woolfolk, 1990:12-14), θέτει ένα άλλο θέμα. Αυτό της υποκειμενικής και διυποκειμενικής κατανόησης, του υποκειμενικού και διυποκειμενικού νοήματος. Θέτει, δηλαδή, μεταξύ άλλων, το μεθοδολογικό πλαίσιο βάσει του οποίου μπορεί να μελετηθεί η ερμηνεία που το πρόσωπο B συγκροτεί για τα κίνητρα των πράξεων του προσώπου A. Με άλλα λόγια, στα πλαίσια της θεωρίας του Schutz, η διυποκειμενική ερμηνεία του B μπορεί να είναι και εντελώς αυθαίρετη, ασύμβατη προς την υποκειμενική άποψη του A για την ίδια του την πράξη. Άρα η θεωρία του Schutz δεν αναφέρεται σ' αυτό που ο Gadamer αποκαλεί "μίξη οριζόντων".

Εν πάσει περιπτώσει, η αυτοερμηνεία μέσω κινήτρων, η απόδοση νοήματος στη δράση και την πράξη από τον ίδιο το δράστη, μπορεί να παραλληλιστεί με τον ορίζοντα του αναγνώστη του Gadamer. Ο μετασχηματισμός της αυτοερμηνείας του δράστη μέσα στο χρόνο (βάσει των νεοτέρων εξελίξεων της ζωής του και βάσει της διαχρονικής αλλαγής των πεποιθήσεων και απόψεών του) μπορεί, ίσως, να ονομασθεί "ορίζοντας του δράστη". "Ορίζοντας του παρόντος" που συγχωνεύεται με τον "ορίζοντα του παρελθόντος" για τη διαμόρφωση του εκάστοτε νοήματος της ιστορίας της ζωής του προσώπου. Του νοήματος των πράξεων, που τοποθετούνται στο παρελθόν, έχουν ήδη ερμηνευθεί από το δράστη, και οι οποίες γίνονται κατά καιρούς αντικείμενο επανερμηνείας από τον ίδιο. Τα ανωτέρω θα μπορούσαν να ισχύουν και στο το επίπεδο της διαπροσωπικής πρόσληψης.

Ίσως, μια τέτοια προσέγγιση θα συνεπαγόταν τη διεύρυνση και τον επαναπροσδιορισμό της γκανταμερικής έννοιας της "μίξης οριζόντων", που ούτως ή άλλως είναι αναγκαία, από τη στιγμή που η σκέψη του επεκτείνεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αφορά και την ανθρώπινη συμπεριφορά, την ανθρώπινη δράση ή την Ιστορία.

ΜΕΡΟΣ Ι Η ΘΕΩΡΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

1. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

A. ΟΡΙΣΜΟΣ.

Σύστημα ονομάζεται το ενιαίο σύνολο του οποίου τα μέρη (υλικά ή πνευματικά), που αποκαλούνται **στοιχεία (components - elements)**, έχουν μεταξύ τους τέτοια σχέση αλληλεπίδρασης, ώστε συμμεταβάλλονται κατ' αλληλεξάρτηση (M. Δεκλερής, 1986:32· A. Napier & C. Whitaker, 1987:80). Αυτό σημαίνει ότι "η μεταβολή ενός από τα στοιχεία συνεπιφέρει αλλαγές τόσο στα υπόλοιπα μέρη, όσο και στο όλο σύστημα" (P. Watzlawick κ.ά, 1967:123). Με αυτήν την έννοια το σύστημα είναι κάτι περισσότερο "από το απλό άθροισμα ανεξάρτητων στοιχείων", άρα "συμπεριφέρεται [...] ως συνεκτικό και αδιαίρετο σύνολο" (P. Watzlawick κ.ά, 1967:123).

B. ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Δομή (structure) του συστήματος ονομάζεται "η σχετικά σταθερή οργάνωση του συστήματος στο χώρο και το χρόνο, δηλ. η διάταξη των στοιχείων του και η πλοκή των λειτουργιών του" (M. Δεκλερής, 1986:34).

Στοιχεία (components-elements) ή, πιο συγκεκριμένα, στατικώς νοούμενα στοιχεία, ονομάζονται "τα συστατικά τμήματα ενός συστήματος" (A. Κεφαλάς, 1986:188), "εκείνα τα ουσιώδη και σταθερά μέρη του συστήματος που μπορούν να αναγνωρισθούν ότι συμβάλλουν στη συμπεριφορά του σαν συνόλου" (M. Δεκλερής, 1986:34).

Στη θεωρία οικογενειακών συστημάτων στοιχεία του συστήματος θεωρούνται τα **υποσυστήματα**, τα οποία ορίζει ο ερευνητής, ανάλογα με τους σκοπούς της μελέτης του (π.χ. γονεϊκό υποσύστημα, υποσύστημα παιδιών κ.τ.λ) (βλ. και F. Simon-H. Stierlin-L. Wynne, 1985:355).

Διασυνδέσεις (connections) ονομάζονται "οι σχέσεις αλληλεπίδρασης που συνδέουν τα στοιχεία του συστήματος [...] Αν το σύστημα επεξεργάζεται πληροφορία, οι διασυνδέσεις είναι δίαυλοι επικοινωνίας (communication)" (M. Δεκλερής, 1986:34).

Όρια (boundaries) του συστήματος αποκαλούμε τη "νοητή γραμμή που περικλείει τα στοιχεία του συστήματος και τις διασυνδέσεις τους. Ό,τι είναι μέσα από τη γραμμή αυτή, ανήκει στο σύστημα. Ό,τι είναι απ' έξω, ανήκει στο περιβάλλον" (M. Δεκλερής, 1986:34).

Περιβάλλον (environment) του συστήματος καλείται το σύνολο των

αντικειμένων που βρίσκονται έξω από τα όρια του συστήματος, των οποίων οι αλλαγές επηρεάζουν το σύστημα και που, αντίστροφα, οι αλλαγές του συστήματος τα επηρεάζουν (Hall & Fagen. Βλ. P. Watzlawick κ.ά., 1967:121).

Ο καθορισμός των ορίων του συστήματος, δηλαδή των στοιχείων που θα συμπεριληφθούν στο σύστημα, και εκείνων που θα θεωρηθούν μέρος του περιβάλλοντος, καθώς και η υποδιαίρεση του συστήματος σε υποσυστήματα, γίνεται αυθαίρετα από τον παρατηρητή και εξαρτάται από τους σκοπούς της μελέτης του (Hall & Fagen. Βλ. P. Watzlawick κ.ά., 1967:121).

Τα συστήματα διακρίνονται σε “κλειστά” και “ανοιχτά”. Τα **κλειστά** συστήματα δεν επιτρέπουν στην πληροφορία να διαπεράσει τα όριά τους. Αντίθετα, τα **ανοιχτά** συστήματα “έχουν την ικανότητα να ενσωματώνουν νέες πληροφορίες” από το περιβάλλον τους (environment) και να “αλλάζουν τις εσωτερικές δομές τους” προσαρμοζόμενα στις αλλαγές του περιβάλλοντος (F. Simon-H. Stierlin-L. Wynne, 1985:354-355).

Με άλλα λόγια, τα όρια των ανοιχτών συστημάτων πληροφορίας είναι διαπερατά, πράγμα που σημαίνει ότι οι προερχόμενες από το περιβάλλον πληροφορίες τα επηρεάζουν, ενίοτε δε οδηγούν στο μετασχηματισμό τους. Επίσης συμβαίνει και το αντίστροφο, το ανοιχτό σύστημα επηρεάζει το περιβάλλον του. Αντιθέτως, τα κλειστά συστήματα έχουν στεγανά όρια, που δεν επιτρέπουν στις περιβαλλοντικές μεταβολές να επιδράσουν πάνω τους.

Γ. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η δομή αναφέρεται, όπως είπαμε, στη σχετικά σταθερή διάταξη των στοιχείων του συστήματος. Αντιθέτως, η λειτουργία αφορά τη σχέση των στοιχείων του συστήματος μεταξύ τους και τη σχέση του συστήματος με το περιβάλλον.

Τα λειτουργικά στοιχεία του συστήματος (που δεν πρέπει να συγχέονται με τα στατικώς νοούμενα συστατικά στοιχεία-components), τα στοιχεία δηλαδή που σχετίζονται με τη λειτουργία (function) ενός συστήματος, ή καλύτερα με τις λειτουργίες που το σύστημα εκπληρώνει, είναι τα εξής: Η **εισροή** ή είσοδος, η **εκροή** ή έξοδος, η **μετατροπή** και ο **έλεγχος**. Στη λειτουργία του ελέγχου υπάγεται και ο μηχανισμός της ανάδρασης.

Εισροή (input) στα συστήματα επεξεργασίας πληροφοριών ονομάζεται οιαδήποτε πληροφορία προέρχεται από το περιβάλλον (δηλ. από συστήματα που ανήκουν στο περιβάλλον) και επηρεάζει τη συμπεριφορά τους (Μ. Δεκλερής, 1986:36· Α. Κεφαλάς, 1986:189). Με αυτήν την έννοια η εκροή ενός συστήματος του περιβάλλοντος (π.χ. του πολιτισμικού ή του πολιτικού συστήματος) είναι εισροή του εξεταζομένου συστήματος (π.χ. του οικογενειακού)¹.

Εκροή (output) καλείται οιαδήποτε πληροφορία προερχόμενη από το

¹. Βλ. και διάγραμμα Δεκλερή, 1986:44.

υπό μελέτη σύστημα, που επηρεάζει το περιβάλλον του²

Μετατροπή (conversion) ονομάζουμε “τη διαδικασία επεξεργασίας και μετασχηματισμού των εισροών σε εκροές” (Μ. Δεκλερής, 1986:36). Όταν ο παρατηρητής θεωρήσει ότι δεν έχει τη δυνατότητα να μελετήσει και να περιγράψει επακριβώς αυτή τη διαδικασία μετασχηματισμού των εισροών σε εκροές, θεωρεί τη λειτουργία μετατροπής “μαύρο κουτί” και ασχολείται μόνο με τις εισόδους και τις εξόδους (Α. Κεφαλός, 1986:189).

Το επικοινωνιακό μοντέλο του Palo Alto, καθώς και όλα τα συστημικά μοντέλα της “κυβερνητικής πρώτης τάξεως”, θεωρούν το υποσύστημα προσωπικότητας “μαύρο κουτί” και δεν ασχολούνται καθόλου με τη λειτουργία επεξεργασίας - μετατροπής των πληροφοριών σε ενδοπροσωπικό ή ενδοψυχικό επίπεδο.

Έλεγχος (control) και ανάδραση (feedback). Έλεγχο καλούμε το μηχανισμό “που διατηρεί τη δομή/λειτουργία του συστήματος και διασφαλίζει τις εκροές του. Στο μηχανισμό αυτό βασική είναι η λειτουργία **αναδράσεως** ή **επανατροφοδότησης (feedback)** του συστήματος, μέσω της οποίας το σύστημα πληροφορείται τις ανεπιθύμητες αποκλίσεις της συμπεριφοράς του, τις οποίες και διορθώνει” (Μ. Δεκλερής, 1986:36). Η ανάδραση είναι δηλαδή η διαδικασία κατά την οποία οι πληροφορίες-εκροές, που παρεκκλίνουν από τους επιθυμητούς κανόνες συμπεριφοράς του συστήματος και επομένως θεωρούνται από αυτό απαράδεκτες, επανεισάγονται στο σύστημα ως νέα εισροή για να υποστούν επανεπεξεργασία. Οι εισροές επανατροφοδότησης, στις οποίες αναφερόμαστε, όταν μιλάμε για την ανάδραση, είναι εκροές του “ιδιου” συστήματος, και δεν πρέπει να συγχέονται με τις προερχόμενες από άλλα συστήματα του περιβάλλοντος εισροές³.

Θετική και αρνητική ανάδραση. Στη συστημική θεωρία η ανάδραση διακρίνεται σε θετική και αρνητική. Οι Watzlawick κ.ά ορίζουν τα δύο αυτά είδη επανατροφοδότησης ως εξής: Στη θετική ανάδραση (positive feedback) το σύστημα χρησιμοποιεί την πληροφορία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αυξάνει συνεχώς την απόκλιση της εκροής από τους ισχύοντες κανόνες. Η θετική ανάδραση οδηγεί στην απώλεια της ευστάθειας (stability) και επομένως στην καταστροφή ή την αλλαγή του συστήματος. Αντίθετα, στην αρνητική ανάδραση (negative feedback) αυτή η πληροφορία χρησιμοποιείται για να μειώσει την απόκλιση της εκροής από έναν ισχύοντα κανόνα ή τάση. Η αρνητική ανάδραση αναφέρεται στη σχετικά “**σταθερή κατάσταση**” (steady state) του συστήματος στο χρόνο, την οποία το σύστημα διατηρεί διά της αυτορρυθμίσεως, δηλαδή στην “**ομοιόσταση**” (homeostasis) (P.Watzlawick. κ.ά., 1967:31).

2. Ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση των εκροών που κάνει ο Α. Κεφαλός, ο οποίος εφαρμόζει τη συστημική θεωρία στα πλαίσια του χώρου της διοίκησης επιχειρήσεων. Ο Κεφαλός διακρίνει στο πεδίο του τις εκροές σε: 1) Εξωκαταναλωτικές, 2) Ενδοκαταναλωτικές και 3) Μη καταναλωτικές. “Το πρώτο είδος εκροών παίρνει μέρος στη διαδικασία ανταλλαγής στην αγορά [...] Το δεύτερο είδος είναι εκείνο που δεν φτάνει στα μέτρα και τα σταθμά της επιθυμητής εκροής, όπως τα ελαττωματικά κομμάτια της παραγωγής, που είναι καλύτερα ή χειρότερα απ’ ό,τι θα έπρεπε [με άλλα λόγια, τα προϊόντα που παρεκκλίνουν από τους κανόνες που ορίζουν ποιό είναι το “σωστό”, το “σύνηθες” για την αγορά προϊόν]. Τέτοια εκροή συνήθως επανεπεξεργάζεται εσωτερικά από το ίδιο το σύστημα [...] Τέλος, το τρίτο μη ανταλλάξιμο κομμάτι της εκροής είναι τα απόβλητα [...]” (Α. Κεφαλός, 1986:190).

3. Ο Α. Κεφαλός σημειώνει για το θέμα αυτό τα εξής: “Καθώς συζητούσαμε για την εκροή του συστήματος, διαχωρίσαμε ένα είδος που το ονομάσαμε ενδοκαταναλωτικό, μια και εξ ορισμού είναι η απαράδεκτη εκροή που πρέπει να επανεπεξεργαστεί. Αυτή η επανάληψη της επανεπεξεργασίας είναι αποτέλεσμα της επανατροφοδότησης. Ο κύριος σκοπός επανατροφοδότησης του τμήματος της εκροής του συστήματος είναι η πληροφόρηση του συστήματος γύρω από το βαθμό επίτευξης του στόχου του” (Α. Κεφαλός, 1986:190-191).

Στα πλαίσια της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων η έννοια της ομοιόστασης συνδέεται στενά με εκείνη του **“οικογενειακού κανόνα”**. Εισηγητής της έννοιας αυτής στο πεδίο της συστημικής θεωρίας είναι ο D. Jackson. Κατά τις απόψεις που υποστηρίζει στο άρθρο του “The study of the family” (Jackson, 1965a), κάθε οικογένεια είναι σύστημα που διέπεται από ένα σύνολο κανόνων, οι οποίοι αποτελούν τον οικογενειακό κώδικα επικοινωνίας. Οι οικογενειακοί κανόνες αποτελούν πρότυπα διάδρασης (patterns of interaction) της δεδομένης οικογένειας. Για οικογενειακό κανόνα μιλάμε, για παράδειγμα, όταν στην οικογένεια x ο σύζυγος έχει το δικαίωμα να ασκεί πότε - πότε ελαφρά σωματική βία στη σύζυγο, πράγμα που, κατά τις “αρχές” της εν λόγω οικογένειας, θεωρείται αυτονόητη τιμωρία για τυχόν παραπτώματά της. Επίσης, όταν στην οικογένεια z τα μέλη συμπεριφέρονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο συστημικός παρατηρητής έχει την εντύπωση ότι, για να ισορροπεί το σύστημα, πρέπει ένα από αυτά να είναι ισχυρό ενώ κάποιο άλλο αδύναμο και εξαρτημένο, λόγου χάριν σε κατάσταση ψυχικής αδυναμίας ή ασθένειας.

Οι κανόνες συνάγονται επαγωγικά από έναν παρατηρητή βάσει ενός μεγάλου αριθμού ποικίλων πραγματικών διαδράσεων που αυτός έχει στη διάθεσή του. Συνάγονται από την περίσσεια (redundancy), την επαναληπτικότητα των πληροφοριών, προκύπτουν δηλαδή μέσα από τη διαδικασία αφαίρεσης, τη διαδικασία θεωρητικοποίησης των πραγματικών περιστατικών (D. Jackson, 1965a· P. Dell, 1982). Το πρότυπο διάδρασης, ο οικογενειακός κανόνας, είναι επομένως ένα θεωρητικό πρότυπο που αποτελεί συγκεκριμένη εξήγηση του συγκεκριμένου παρατηρητή για μια συγκεκριμένη οικογένεια. Ένας άλλος παρατηρητής, ακόμα και με την ίδια ή παρόμοια θεωρητική τοποθέτηση, μπορεί κάλλιστα να κατασκευάσει ένα διαφορετικό θεωρητικό πρότυπο σχήμα για την ίδια οικογένεια (βλ. και Α. Κεφαλά, 1986:203).

2. ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

A. Η ΟΛΟΤΗΤΑ (Wholeness)

Ο ορισμός του συστήματος μας δίνει ήδη την πρώτη ιδιότητα των ανοιχτών συστημάτων, την ολότητα. Το σύστημα είναι κάτι πιο σύνθετο από το απλό άθροισμα των μερών, των στοιχείων του. Δεν αποτελεί έναν απλό σωρό πραγμάτων που δεν συνδέονται με σχέσεις αλληλεξάρτησης.

B. Η ΙΣΟΤΕΛΙΚΟΤΗΤΑ (Equifinality)

Μια άλλη βασική αρχή που διέπει τα ανοιχτά συστήματα είναι αυτή της ισοτελικότητας. Σύμφωνα με αυτήν, από την η ίδια αφετηρία (origin) μπορεί να προκύψουν διαφορετικά αποτελέσματα, αλλά και αντίστροφα, ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα μπορεί να προκύψει από διαφορετικές αφετηρίες. Οι αρχικές συνθήκες ή τα αρχικά γεγονότα δεν προσδιορίζουν την εξέλιξη της κατάστασης του συστήματος. Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται αντιθέτως με την οργάνωση της διάδρασης στα πλαίσια του συστήματος. Για παράδειγμα, κατά τη συστημική σκέψη, ένα και μοναδικό παιδικό τραύμα δεν προσδιορίζει ντετερμινιστικά την εμφάνιση ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων στο παιδί που το υπέστη. Η σχιζοφρένεια, λόγου χάριν, νοείται ως τρόπος οικογενειακής διάδρασης. Δεν θεωρείται σταθερή οντότητα, ψυχική νόσος, που χαρακτηρίζει ως αμετάβλητη ιδιότητα τον ταυτοποιημένο ασθενή. Μια τέτοια αντίληψη αποκαλείται από τους Watzlawick κ.ά. "γενετική πλάνη" (genetic fallacy), δεδομένου ότι οι συγγραφείς απορρίπτουν την άποψη κατά την οποία τα φαινόμενα εξηγούνται γενετικά, δηλαδή με την αναγωγή τους σε αρχικά αίτια. Το ίδιο ισχύει για οποιαδήποτε άλλη "φυσιολογική" ή "παρεκκλίνουσα" (κατά τις εκάστοτε ισχύουσες κοινωνικές αντιλήψεις) κατάσταση στα πλαίσια της οικογένειας. Η διαρκής οργάνωση της διάδρασης έχει, για έναν συστημικά σκεπτόμενο ερευνητή, πολύ μεγαλύτερη σημασία από τις αρχικές συνθήκες.

Είναι φανερό ότι η αρχή της ισοτελικότητας συνδέεται στενά με την αρχή της κυκλικότητας. Εφ' όσον τα φαινόμενα στη συστημική σκέψη δεν εξηγούνται βάσει του χρονικώς προηγθέντος ή/και της ανεύρεσης αιτιώδους σχέσεως μεταξύ χρονικώς προηγθέντος και χρονικώς επομένου, είναι φυσικό να θεωρείται ότι τα αρχικά γεγονότα ή καταστάσεις δεν καθορίζουν την εξέλιξη των πραγμάτων (P. Watzlawick κ.ά., 1967:127-129· F. Walsh 1982:9-10).

Γ. Η ΚΥΚΛΙΚΟΤΗΤΑ (Circularity)

Η επιστημονική μέθοδος από την εποχή του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα, βασίζεται στην "αναζήτηση 'αιτιώδους σχέσεως' που πιστεύεται ότι παρέχει την 'εξήγηση' των διαφόρων φαινομένων" (M. Δεκλερής, 1986:22). Πρωταρχική αιτία στα πλαίσια της επιστημονικής σκέψης θεωρήθηκε η υλική ενέργεια, που, τηρουμένων των αναλογιών, αντιστοιχεί στο ποιητικό αίτιο, το ενεργούν κίνητρο (causa efficiens), ένα από τα τέσσερα αριστοτελικά αίτια.

Υπενθυμίζουμε ότι τα κατά τον Αριστοτέλη αίτια της φυσικής μεταβολής είναι τα εξής: (1) Το υλικό αίτιο, η “ύλη”, η *causa materialis* της σχολαστικής φιλοσοφίας, αυτό από το οποίο γίνεται ένα πράγμα, π.χ. τα τούβλα από τα οποία αποτελείται ένα σπίτι, (2) Η “μορφή”, η *causa formalis* των σχολαστικών, το παράδειγμα, το πρότυπο, το διάγραμμα της δομής ενός πράγματος (W. D. Ross, 1991: 112), π.χ. η δομή του σπιτιού, (3) Το ποιητικό αίτιο, η *causa efficiens*, η αρχή της κινήσεως ή της μεταβολής, που δηλώνει σχέση μεταβάλλοντος προς μεταβαλλόμενο, όπως π.χ. είναι η ενέργεια που ο χτίστης καταβάλλει για να χτίσει το σπίτι, δεδομένου ότι ο πράττων, ο ποιών, είναι το ποιητικό αίτιο της πράξης, όπως στο φυσικό πεδίο ο πατέρας είναι το ποιητικό αίτιο του παιδιού, (4) Το τελικό αίτιο, η *causa finalis*, ο σκοπός των πραγμάτων.

Είναι προφανές ότι μόνο το ποιητικό, κατ’ αρχάς, και δευτερευόντως το τελικό “αίτιο” ανταποκρίνονται στη δική μας αντίληψη για το αίτιο. Η μορφή (η δομή) και η ύλη δεν νοούνται πλέον κατά τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη ως κάτι που προκαλεί ένα γεγονός, αλλά ως “στατικά στοιχεία [...] εσωτερικά ή συστατικά στοιχεία [...] ενός σύνθετου πράγματος που ανακαλύπτονται με την ανάλυση [...]” (W. D. Ross 1991:110).

Κατά την αριστοτελική σκέψη, κανένα από τα τέσσερα αίτια δεν επαρκούσε μόνο του “για να εξηγηθεί η ύπαρξη ενός πράγματος” (W. D. Ross, 1991: 108-112).

Αντίθετα, κατά τη μεσαιωνική σχολαστική φιλοσοφία μοναδική αιτία του κόσμου και των πραγμάτων θεωρήθηκε το τελικό αίτιο. Οι φιλόσοφοι του μεσαίωνα υποστήριξαν ότι ο σκοπός των πραγμάτων συνιστά το πρωταρχικό τους αίτιο, η δε αλυσίδα των σκοπών στη φύση οδηγεί στην θεϊκής σύλληψης κοσμική αρμονία.

Τέλος, από την Αναγέννηση και πέρα πρωταρχική αιτία των πραγμάτων αποτελεί το κατά τον Αριστοτέλη “ποιητικό αίτιο” (R. Riedl, 1984:85-86). Κάθε φαινόμενο θεωρείται λοιπόν, σύμφωνα με την κλασική επιστημονική σκέψη των “Νέων χρόνων”, αποτέλεσμα ενός αιτίου, που καθορίζει αποκλειστικά το λογιζόμενο ως αποτέλεσμά του φαινόμενο - ή έστω αποτελεί έναν από τους παράγοντες διαμόρφωσής του. Η επιστημονική εξήγηση συνίσταται ακριβώς στην ανεύρεση της αιτίας που προσδιορίζει το κάθε φαινόμενο ή στην ανεύρεση της αιτιώδους σειράς. Μιλάμε δε για αιτιώδη σειρά -το θεμελιώδη νόμο των φυσικών επιστημών- όταν αναφερόμαστε στην αλυσίδα των γεγονότων κατά την οποία το γεγονός α προσδιορίζει το γεγονός β, το οποίο με τη σειρά του προσδιορίζει το γ, κ.ο.κ. Με τη λογική αυτή, το α είναι, σε τελευταία ανάλυση, το αρχικό αίτιο του γ.

Η συστημική σκέψη, που ονομάζει την κατ’ αυτόν τον τρόπο νοούμενη αιτιότητα **“κατ’ ευθείαν γραμμική αιτιότητα”** ή **“κατ’ ευθείαν γραμμικότητα”** (*lineal causality, lineality*), απορρίπτει τον προαναφερθέντα τρόπο εξήγησης των φαινομένων. Αντ’ αυτού προτείνει την **“κυκλική αιτιότητα”** ή **“κυκλικότητα”** (*circular causality, circularity*). Κατά την αρχή της κυκλικής εξήγησης, κάθε αιτιατό αναδρά στο αίτιό του και κάθε διεργασία θα πρέπει να νοείται ως κύκλος (Y. Winkin, 1993:14). Εάν το α επηρεάζει το β, τότε αντιστρόφως και το β επηρεάζει το α. Η δε αλυσίδα των γεγονότων νοείται κυκλικά. Εάν το γεγονός α επηρεάζει το γεγονός β, που με τη σειρά του επηρεάζει το γεγονός γ, τότε το γεγονός γ αναδρά με τη σειρά του στο γεγονός α (Watzlawick κ.ά., 1967:30). “Η αλληλουχία αιτίων - αποτελεσμάτων οδηγεί πίσω

στην αρχική αιτία, την οποία είτε επιβεβαιώνει είτε μεταβάλλει⁴ (F.Simon-H.Stierlin-L.Wynne, 1985:37). Η σχέση μεταξύ δύο (ή περισσότερων) μεταβλητών ή στοιχείων ενός συστήματος είναι αμφίδρομη, σχέση αμοιβαίας αλληλεξάρτησης. Παράδειγμα, η σχέση θύτη - θύματος. Ο θύτης δεν προσδιορίζει μονομερώς το θύμα. Για να υπάρξει μια σχέση αυτού του είδους, είναι απαραίτητο το θύμα να συμπεριφέρεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπει με τις συνεχείς υποχωρήσεις του τη διαιώνιση της κατάστασης. Το ίδιο και η σχέση αρχηγού - οπαδών. Για να υπάρξει αρχηγός, πρέπει κάποιοι να συμπεριφέρονται ως οπαδοί. Κατά τη συστημική λογική, δεν έχει κανένα νόημα να συζητάμε για το ποιος -ο αρχηγός ή ο οπαδός- είναι υπαίτιος για την εγκαθίδρυση της κατάστασης⁵.

Για να κατανοήσουμε πλήρως την κυκλικότητα θα πρέπει να διακρίνουμε τη συγχρονική από τη διαχρονική σύλληψη της έννοιας.

Η πρώτη αφορά σχέσεις που διαδραματίζονται στα πλαίσια σύντομων χρονικών διαστημάτων. Το επικοινωνιακό μοντέλο του Palo Alto ασχολείται μόνο με τη συγχρονική πλευρά της κυκλικότητας. Το ίδιο και όλα τα συστημικά μοντέλα που δεν συμπεριλαμβάνουν στη μελέτη τους την ιστορία, το παρελθόν της οικογένειας, αλλά μόνον το παρόν της, τις σχέσεις έτσι όπως παρουσιάζονται ενώπιον του θεραπευτή. Οι Watzlawick κ.ά., για παράδειγμα, στο "Pragmatics of human communication" μιλούν αποκλειστικά για την συγχρονική κυκλικότητα στα πλαίσια της ακολουθίας μηνυμάτων. Η επιθετική συμπεριφορά του συζύγου, λόγου χάριν, υφίσταται, σταθεροποιείται και ενίοτε ενισχύεται βάσει της υποχωρητικής συμπεριφοράς της συζύγου, αλλά και το αντίστροφο (Watzlawick κ.ά., 1967:54-59 και 126).

Η εισαγωγή της παραμέτρου του χρόνου περιπλέκει το θέμα. Όπως πολύ σωστά παρατηρούν οι Simon, Stierlin και Wynne "[...] ο χρόνος δεν είναι αναστρέψιμος. Το παρελθόν δεν μπορεί να αλλάξει αναδρομικά. Εν τούτοις όποτε το παρελθόν αφήνει πράγματι το αποτύπωμα, τα ίχνη του, στις προσωπικές ή τις οικογενειακές δομές (στη μνήμη, στους οικογενειακούς κανόνες, στις οικογενειακές δομές κ.τ.λ.) η κυκλικότητα παίζει το ρόλο της. Όπως είπε και ο Shakespeare 'το παρελθόν είναι ο πρόλογος'. Ένας οικογενειακός κανόνας που έχει καθιερωθεί στο παρελθόν και εφαρμόζεται στο παρόν είναι πιθανόν στο μέλλον να συνεχίσει να ισχύει ή να αλλάξει. Προϋπόθεση των ανωτέρω είναι η διαδικασία αφαίρεσης μέσω της οποίας οι καταστάσεις ταξινομούνται βάσει της μεταξύ τους ομοιότητας και των ταυτόσημων πλαισίων τους (contexts). Η κυκλικότητα μπορεί να εφαρμοστεί στη συστηματοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς μόνον όταν ένα εσωτερικό μοντέλο του κόσμου (internal model of the world) έχει ήδη εδραιωθεί, οπότε τα δεδομένα γεγονότα, συμπεριφορές και εμπειρίες έχουν μεταφραστεί με κάποιο τρόπο σε σημεία" (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:38).

Σε άλλο σημείο οι συγγραφείς συμπληρώνουν: "Κάθε φορά που 'αναγνωρίζουμε' ομοιότητα μεταξύ καταστάσεων, μπορούμε να μιλήσουμε για κυκλικότητα. Το παρόν μπορεί να αξιολογηθεί... βάσει εμπειριών του παρελθόντος και αυτές οι [παρελθούσες] εμπειρίες είναι δυνατόν να μετασχηματισθούν. Στα

4 Η υπογράμμιση δική μου.

5. Ή για το κατά πόσον οι πράξεις του ενός, π.χ. του θύτη ή του θύματος, προηγούνται χρονικώς, και άρα προσδιόρισαν την κατάσταση. Ως γνωστόν η αιτιότητα είναι στενά συνδεδεμένη με τη χρονικότητα, και συχνά συγχέεται με αυτήν, παρ' ότι η χρονική συνέχεια δεν πρέπει να ταυτίζεται πάντοτε με τη συνεπαγωγή. Αυτό που προηγείται χρονικώς δεν αποτελεί κατ' ανάγκην το αίτιο αυτού που έπεται (Todorov, 1973/1989:83).

πλαίσια των διανθρωπίνων σχέσεων (σε μία οικογένεια, για παράδειγμα), παρελθούσες εμπειρίες και προσδοκίες που βασίζονται σ' αυτές, μπορεί επιβεβαιωθούν ή/και να αλλάξουν στο παρόν, σε ό,τι αναφέρεται στις διαπροσωπικές σχέσεις. Αυτό σημαίνει ότι εδώ προκύπτει το φαινόμενο της ανάδρασης. Ο παρωχημένος τρόπος σκέψης ή η παρωχημένη συμπεριφορά μπορεί να αναθεωρηθούν" (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:213).

Τελευταίως ορισμένοι θεωρητικοί της συστημικής ψυχοθεραπείας αρχίζουν να διερωτώνται κατά πόσον η απόλυτη εμμονή στο κυκλικό μοντέλο επαρκεί για την εξήγηση όλων των φαινομένων. Για παράδειγμα, ένας κρατούμενος στρατοπέδου συγκεντρώσεως, κατά πόσον συμβάλλει στην κακοποίηση του; Το ίδιο θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε και για ένα κακοποιούμενο βρέφος. Σημειώνουμε ότι στα αρχικά στάδια διαμόρφωσής της η θεωρία οικογενειακών συστημάτων δεν ήταν τόσο απόλυτη στη χρησιμοποίηση της έννοιας της κυκλικότητας, πράγμα που στη συνέχεια καταλογίσθηκε ως απαράδεκτο "επιστημολογικό" σφάλμα.

Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις των Simon, Stierlin & Wynne για το θέμα, καθώς και εκείνες του P. Dell (Dell, 1986b), που όμως δεν έχουν λύσει το πρόβλημα.

Οι πρώτοι φθάνουν στο σημείο να αμφισβητήσουν την ορθότητα της πρόσληψης της θεωρίας γενικών συστημάτων από τους συστημικούς ψυχοθεραπευτές. Υποστηρίζουν ότι "Η κυβερνητική δεν αντιμετωπίζει όλες τις σχέσεις ενός συστήματος ως κυκλικές. Πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα αφ' ενός στο μηχανισμό 'ελέγχου', ο οποίος χρησιμοποιεί την ανάδραση για τον έλεγχο των αξιών και αφ' ετέρου τον ετεροπροσδιορισμό (piloting) στα πλαίσια του οποίου υφίστανται ετεροκατευθυνόμενες (one-directional) σχέσεις. [...] Εάν υπάρξει σύγχυση μεταξύ των δύο τύπων σχέσεων δυσχεραίνεται η σύλληψη της πολυπλοκότητας ορισμένων θεμάτων [...] της οικογενειακής θεραπείας. Του θέματος της δικαιοσύνης στην οικογένεια ή εκείνου των σχέσεων ισχύος, για παράδειγμα. Εάν χρησιμοποιήσουμε [αποκλειστικά] το μοντέλο της κυκλικής αιτιότητας, θεωρούμε δεδομένο ότι κάθε κατάσταση επηρεάζει οιαδήποτε άλλη κατά τον ίδιο τρόπο. Δεν είναι έτσι τα πράγματα. Πολλές διαπροσωπικές σχέσεις αντιμετωπίζονται καλύτερα με το 'πιλοτικό μοντέλο ή μοντέλο του ετεροπροσδιορισμού' (piloting model)" (Simon-Stierlin-Wynne, 1985:213).

Έχω την εντύπωση ότι το ζήτημα της κυκλικότητας θα μπορούσε να γίνει κατανοητό στα πλαίσια μιας φαινομενολογικής, γκανταμερικής οπτικής με απλούστερο τρόπο: Θεωρώντας τα γεγονότα ως βιωμένη εμπειρία, είτε σε επίπεδο προσωπικού βιώματος και πεποίθησης, είτε σε επίπεδο οικογενειακού μύθου ή συλλογικής εμπειρίας και συλλογικής πεποίθησης. Με αυτές τις προϋποθέσεις, το κλασικά νοούμενο ως "αιτιατό" και χρονικώς επόμενο γεγονός ή κατάσταση (π.χ. ένα διαζύγιο) αναδρά στο χρονικώς προηγούμενο "αίτιο", την παρελθούσα εμπειρία (π.χ. τον αιφνίδιο γάμο από έρωτα δύο ανώριμων εφήβων) ως εξής: Με την έννοια ότι το νοούμενο ως "αιτιατό" διαζύγιο αναδρά στο χρονικώς προηγθέν υποτιθέμενο "αίτιό" του, τον βεβιασμένο γάμο, μετασχηματίζοντας (για τον ένα ή και και για τους δύο συζύγους), μετά το χωρισμό, το αρχικό θετικό, ρομαντικό νόημα που αυτός είχε για το ζεύγος κατά τη στιγμή της τελετής, σε αρνητικό -σε απερίσκεπτη και καταστροφική κίνηση, για παράδειγμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΠΛΟΥ ΔΕΣΜΟΥ.

Τα επόμενα κεφάλαια αποτελούν μια ιστορική αναδρομή στην εξέλιξη της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων, με στόχο την κριτική παρουσίασή της.

Η θεωρία του διπλού δεσμού (*double bind*) ως παθογόνου φαινομένου βασίζεται στη θεωρία των λογικών τύπων των A. Whitehead και B. Russel¹. Διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1956 ως υπόθεση εξηγητική της σχιζοφρένειας και για μεγάλο χρονικό διάστημα αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της συστημικής ψυχοθεραπευτικής προσέγγισης. Η ισχύς της αμφισβητείται σήμερα, στα πλαίσια των νέων κονστρουκτιβιστικών και κονστραξιονιστικών μετασχηματισμών του πεδίου.

Η θεωρία των λογικών τύπων βασίζεται στην εξής παραδοχή: Ότι μια κατηγορία πραγμάτων ανήκει σε ανώτερο λογικό τύπο, σε ανώτερο επίπεδο αφαίρεσης, από εκείνο στο οποίο ανήκουν τα μέλη της εν λόγω κατηγορίας, άρα υφίσταται ασυνέχεια μεταξύ της κατηγορίας και των μελών της. Η κατηγορία δεν μπορεί να αποτελεί συγχρόνως και μέλος της ίδιας κατηγορίας, μέλος του εαυτού της, ούτε ένα από τα μέλη της μπορεί συγχρόνως να αποτελεί την κατηγορία.

Ο Bateson μεταφέρει τη φιλοσοφική αυτή θεωρία -που οι Whitehead και Russel περιορίζουν στο πεδίο των μαθηματικών- στο πεδίο της επικοινωνίας. Κατά το έργο των Ruesch & Bateson *Communication: the social matrix of psychiatry*, δημοσιευμένο το 1951, κάθε μήνυμα έχει δύο επίπεδα. Το επίπεδο αναφοράς (*report aspect*), που αναφέρεται στο περιεχόμενο, στις διαβιβαζόμενες πληροφορίες, και το επίπεδο εντολής (*command aspect*), που σχετίζεται με το πώς το περιεχόμενο αυτό πρέπει να νοηθεί στα πλαίσια της δεδομένης σχέσης (Watzlawick κ.ά., 1967:51-52). Το δεύτερο ανήκει σε ανώτερο, πιο αφηρημένο λογικό επίπεδο εν σχέσει προς το πρώτο. Η δε σύγχυση των δύο επιπέδων απαγορεύεται, δεδομένου ότι συνιστά "παράδοξη εντολή" (*paradoxical injunction*), που οδηγεί σε επικοινωνιακά αδιέξοδα.

Θα ήταν αδύνατο να μιλήσουμε εκτενώς για το παράδοξο σ' αυτή τη μελέτη. Ας περιοριστούμε στην υπαινικτική σκιαγράφηση του θέματος.

Ένα από τα κλασικά παράδοξα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας είναι εκείνο του Επιμενίδη. Όταν ο Επιμενίδης από την Κρήτη ισχυρίζεται ότι "όλοι οι κρήτες είναι ψεύτες (δεν λένε την αλήθεια)", η δήλωσή του είναι ψευδής ή αληθής; Ο κρητικός Επιμενίδης, που ισχυρίζεται ότι όλοι οι συμπατριώτες του, άρα και ο ίδιος, ψεύδονται, στην παρούσα δήλωση ψεύδεται ή λέει την αλήθεια; Εδώ το παράδοξο προκύπτει εκ του ότι μια αρνητική δήλωση (η δήλωσή μου δεν είναι αληθής) προσδιορίζει μια άλλη αρνητική δήλωση (ψεύδος=μη αλήθεια) στα πλαίσια ενός και του αυτού μηνύματος. Το ίδιο το μήνυμα αποτελεί το πλαίσιο του εαυτού του, χαρακτηρίζει τον εαυτό του, οπότε ταξινομούσα κατηγορία και μέλος

¹. Στο έργο τους *"Principia Mathematica"*, που εκδόθηκε το 1910.

είναι αυτοαναφερόμενα, αυτοαντανακλώμενα (self-reflexive), και έτσι παραβιάζεται η ασυνέχεια τάξης-μέλους, η ασυνέχεια Λογικών Τύπων (Bateson κ.ά., 1956/1976:3-4· Haley, 1961/1976:60-66).

Εστω τώρα ένα διαφορετικό παράδειγμα. Εάν κάποιος κάνει τις εξής δύο δηλώσεις, “είναι μεσημέρι - ψεύδομαι”, ψεύδεται ή λέει την αλήθεια; Το πρόβλημα λύνεται μόνο εάν θεωρήσουμε ότι η δήλωση “ψεύδομαι” ανήκει σε ανώτερο λογικό επίπεδο. Άρα αποτελεί το πλαίσιο που προσδιορίζει οιαδήποτε άλλη δήλωση, η οποία τίθεται εντός του εν λόγω πλαισίου, ενώ το αντίστροφο δεν ισχύει. Η διατύπωση “Πεύδομαι” ανήκει σε ανώτερο επίπεδο αφαίρεσης, είναι ένα μετεπικοινωνιακό μήνυμα, και άρα συνιστά το πλαίσιο που προσδιορίζει το νόημα της ακόλουθης διατύπωσης “Είναι μεσημέρι”, ενώ το αντίστροφο, να προσδιορίζει η διατύπωση κατωτέρου Λογικού Τύπου την ανήκουσα σε ανώτερο Λογικό Τύπο, είναι αδύνατον. Η δε αδυναμία διάκρισης των δύο επιπέδων οδηγεί την επικοινωνία σε σύγχυση.

Ο Bateson υποστηρίζει ότι κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και όταν δύο ζώα ή δύο παιδιά προσποιούνται ότι μονομαχούν στά πλαίσια ενός παιχνιδιού. Και εδώ αρνητικά μηνύματα του τύπου “αυτό το χτύπημα δεν είναι αληθινό χτύπημα” προσδιορίζονται από ένα άλλο, λανθάνον μετεπικοινωνιακό αρνητικό μήνυμα ανωτέρου λογικού επιπέδου, “αυτή η κατάσταση δεν είναι αληθινή, είναι παιχνίδι”, που αποτελεί την ταξινομητική κατηγορία, το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να γίνουν κατανοητά τα άλλα, κατωτέρου λογικού επιπέδου, μηνύματα. Η δυνατότητα του συνεπικοινωνούντος να θεωρήσει το λανθάνον μήνυμα “αυτό είναι παιχνίδι” μετεπικοινωνιακό στοιχείο ανωτέρου λογικού επιπέδου, είναι απαραίτητη για την κατανόηση της ακολουθίας των ανταλλασσόμενων γρονθοκοπημάτων και επιθετικών κραυγών. Εάν συμβεί το αντίθετο, εάν μήνυμα και μεταμήνυμα θεωρηθούν ανήκοντα στον ίδιο λογικό τύπο, προκύπτει παράδοξο του τύπου “αυτή η κατάσταση είναι και αληθής και ψευδής, αυτή η μονομαχία είναι και αληθής και ψευδής” (Haley, 1961/1976:63).

Η δυσκολία ερμηνείας των μετεπικοινωνιακών μηνυμάτων των άλλων είναι κάτι που κατ’ εξοχήν χαρακτηρίζει την επικοινωνία των σχιζοφρενών, οι οποίοι συχνότατα προσλαμβάνουν μεταφορικά μηνύματα ως κυριολεκτικά και το αντίστροφο. Έχουν την τάση να εκλαμβάνουν, για παράδειγμα, μια φιλική σπρωξιά ως επιθετική κίνηση ή να ερμηνεύουν κυριολεκτικά μεταφορικές δηλώσεις. Ο Bateson και οι συνεργάτες του κάνουν την υπόθεση ότι η σχιζοφρένεια οφείλεται στο γεγονός ότι οι ασθενείς αυτοί “έμαθαν να μαθαίνουν” σε οικογενειακό περιβάλλον, στο οποίο το πρότυπο επικοινωνίας ήταν ο παθολόγος διπλός δεσμός, το παθολόγο παράδοξο. Κατ’ αυτόν τον τρόπο δεν μπόρεσαν, διότι δεν τους επιτράπη, να αναπτύξουν την ικανότητα να διακρίνουν τις μετεπικοινωνιακές δηλώσεις ή ενδείξεις από τα μηνύματα πρώτου επιπέδου.

Ο διπλός δεσμός ως πρότυπο διάδρασης μεταξύ δύο ή περισσότερων μελών της οικογένειας αναφέρεται σε μία μορφή, μία υποκατηγορία παράδοξης εντολής που, εφ’ όσον, επιπλέον, αποτελεί το πρότυπο διάδρασης κυρίως μεταξύ μητέρας και παιδιού, και το πλαίσιο μέσα στο οποίο το παιδί “έμαθε να μαθαίνει” (μάθηση II) και να επικοινωνεί σε ιδιαίτερα πρώιμα στάδια της ζωής του, και εφ’ όσον επιπροσθέτως πληρούνται κάποιοι άλλοι όροι, είναι δυνατόν να θεωρηθεί παθολόγος κατάσταση που οδηγεί ενδεχομένως στη σχιζοφρένεια. Ή ακόμα και σε άλλες ψυχοπαθολογικές εκδηλώσεις, π.χ. νευρωτικά συμπτώματα, ή εγκληματική συμπεριφορά, όπως έγινε δεκτό αργότερα, από τους επιγόνους του Bateson

(Sluzki C. & Verón E., 1971/1981:308-320).

Υπενθυμίζουμε ότι κατά τη Σχολή του Palo Alto και τη θεωρία οικογενειακών συστημάτων, η ψυχική αθένεια γενικότερα και η σχιζοφρένεια ειδικότερα δεν συνιστά πάγια ενδοψυχική ιδιότητα του πάσχοντος, αλλά συσχετίζεται με μια ειδική, παγιωμένη μορφή διάδρασης, επικοινωνίας, μεταξύ των μελών της οικογένειας.

Οι βασικές προϋποθέσεις ανάδυσης του φαινομένου, όπως αυτές τίθενται στο αρχικό άρθρο του 1956 των G. Bateson, D. Jackson, J. Haley, και J. Weakland "Toward a theory of schizophrenia", είναι οι εξής (Bateson κ.ά., 1956/1976:6-8):

1. *Δύο ή περισσότερα πρόσωπα*, εμπλεγμένα σε έντονη, ζωτικής σημασίας, σχέση διαρκείας, εκ των οποίων το ένα, το πρόσωπο που δίδει την εντολή, μπορεί να είναι είτε η μητέρα μόνον είτε η μητέρα σε συνδυασμό με τον πατέρα ή/και τα αδέρφια, το δε άλλο, ο λήπτης της εντολής, το καλούμενο "θύμα", είναι το παιδί, που βρίσκεται σε ιδιαίτερα τρυφερή ηλικία.

2. *Επαναλαμβανόμενη εμπειρία*, ούτως ώστε η επικοινωνιακή δομή του διπλού δεσμού να αποτελέσει για το "θύμα" το θεμελιώδες πλαίσιο μάθησης, το πλαίσιο μέσα στο οποίο "έμαθε να μαθαίνει". Να αποτελέσει δηλαδή για το παιδί την συνήθως αναμενόμενη εκ μέρους των άλλων συμπεριφορά, άρα και τον τρόπο που αντιδρά το ίδιο. Η θεωρία τονίζει, σε αντίθεση με την ψυχανάλυση, ότι μία και μοναδική τραυματική έστω εμπειρία δεν αρκεί.

3. *Μια πρωτογενής αρνητική εντολή* που διατυπώνεται ως εξής: "Μην κάνεις αυτό, ειδάλλως θα σε τιμωρήσω"².

4. *Μια δευτερεύουσα αρνητική εντολή*, η οποία [α] αντιφάσκει με την πρώτη, [β] ανάγεται σε ανώτερο λογικό επίπεδο σε σχέση με αυτήν, και [γ] επίσης συνοδεύεται από απειλή ή από σημεία που θέτουν σε κίνδυνο την επιβίωση του "θύματος". Κατά την αρχική διατύπωση της θεωρίας, συνήθως (όχι πάντοτε) η δεύτερη εντολή μεταβιβάζεται στο παιδί με μη λεκτικά μέσα. Για παράδειγμα, τη στιγμή που το παιδί πλησιάζει τη μητέρα για να εκτελέσει την εντολή της ("αγκάλιασέ με"), εκείνη με το ύφος και τις κινήσεις της υποδηλώνει ότι του απαγορεύει να την πλησιάσει, υπό την απειλή τιμωρίας.

5. *Μια τρίτη αρνητική εντολή που απαγορεύει στο θύμα να εγκαταλείψει το πεδίο* ή να σχολιάσει το παράλογο, την ασυμβατότητα των εντολών -να προβεί σε μετεπικοινωνιακό σχόλιο ως προς αυτήν. Κάτι που συμβαίνει, για παράδειγμα, στην περίπτωση που λήπτης της εντολής είναι ένα παιδί ανίκανο να επιβιώσει χωρίς τη φροντίδα και την αγάπη της μητέρας και των οικείων του.³

6. Ο συγκεκριμένος τρόπος διάδρασης να γίνει για το "θύμα" (μέσω της μάθησης) τρόπος πρόσληψης του κόσμου, ούτως ώστε να αντιδρά κατά τα πρότυπα του διπλού δεσμού, ακόμα και όταν δεν συντρέχουν όλες οι ανωτέρω προϋποθέσεις. Για παράδειγμα, το πρότυπο των αντιφατικών εντολών μπορεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να υποκατασταθεί από ακουστικές παραισθήσεις (G. Bateson κ.ά., 1976:6-8).

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι κατά τον Bateson το φαινόμενο του διπλού δεσμού αναδύεται στην περίπτωση που και το μήνυμα και το μεταμήνυμα

2. Κατά τους Sluzki κ.ά., γενικότερα, μια εντολή που ενισχύεται από τιμωρία ή απειλή τιμωρίας, εντολή του τύπου "Εάν δεν κάνεις αυτό, θα σε τιμωρήσω". (Sluzki C. - Beavin J. - Tarnopolsky - A.-Verón E., 1981:286), π.χ. "αγκάλιασέ με, ειδάλλως θα σε τιμωρήσω".

3. Εν τούτοις η εγκατάλειψη του πεδίου ενδέχεται να παρεμποδίζεται με άλλους τρόπους, όχι ρητώς απαγορευτικούς, όπως οι συνεχώς διαψευδόμενες και ανανεούμενες υποσχέσεις αγάπης σε ένα ζευγάρι

εμπεριέχουν άρνηση.

Σημειώνουμε ότι η διατύπωση του άρθρου μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε τα εξής:

Πρώτον, ότι κατά τον Bateson τα επίπεδα της επικοινωνίας στα πλαίσια ενός μηνύματος είναι δύο: Το επίπεδο εντολής (command aspect) και το επίπεδο αναφοράς (report aspect), η δε δευτερεύουσα ασύμβατη εντολή τοποθετείται συνήθως στο επίπεδο εντολής/σχέσης, το οποίο τοποθετείται σε ανώτερο επίπεδο αφαίρεσης εν σχέσει προς το επίπεδο περιεχομένου/αναφοράς, με άλλα λόγια αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να νοηθεί το δεύτερο.

Και δεύτερον, ότι προβλήματα δημιουργούνται κυρίως όταν το επίπεδο σχέσης διαβιβάζεται στο λανθάνον, μη λεκτικό μέρος του μηνύματος.

Τέλος είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η αρχική, μπειτσονική εκδοχή της θεωρίας θεωρεί το διπλό δεσμό σύγκρουση (α) μεταξύ μηνυμάτων διαφορετικών λογικών τύπων και (β) μεταξύ επιπέδων μάθησης -μάθησης I και μάθησης II.

Η αρχική διατύπωση της υπόθεσης υπήρξε αποτέλεσμα συλλογικής εργασίας, όπως δε παραδέχθηκε αργότερα ρητώς ο ίδιος ο Bateson, που άλλωστε στη συνέχεια αναθεώρησε και αναδιατύπωσε αρκετά από τα σημεία της, η έκδοση του άρθρου υπήρξε πρόωρη⁴.

Εμπεριείχε αρκετές αντιφάσεις, οφειλόμενες, εκτός των άλλων, και στις διιστάμενες απόψεις των μελών της ομάδας, γεγονός που δημιούργησε αρκετές παρεξηγήσεις ως προς τη μετέπειτα πρόσληψή της. Συγκεκριμένα, πολλά από τα προβλήματα κατανόησης της θεωρίας προκύπτουν από την εξής ουσιωδέστατη αλλά δυστυχώς συγκαλυφθείσα διχογνωμία, που αναπτύχθηκε μέσα στους κόλπους της αρχικής ερευνητικής ομάδας, όπου διαμορφώθηκαν δύο τάσεις.

Η πρώτη⁵ επιθυμούσε να μελετήσει και την εσωτερική διαδικασία κωδικοποίησης του αποδέκτη του μηνύματος (την εσωτερική του εμπειρία σε σχέση με το θέμα, σε άλλη ορολογία). Στην περίπτωση αυτή, στη μελέτη εμπλέκονται και ζητήματα μάθησης, αντίληψης, πρόσληψης, συνειδητότητας ή μη συνειδητότητας, προσδοκιών και συναισθημάτων του αποδέκτη.

Η δεύτερη πτέρυγα, με σαφείς μπηχειβιοριστικές τάσεις, απαιτούσε να περιορισθεί αυστηρά η έρευνα στις παρατηρήσιμες εκδηλώσεις του δέκτη, αγνοώντας τις εσωτερικές διεργασίες. Η εν λόγω υπο-ομάδα επιθυμούσε να θέσει ως αντικείμενο της μελέτης μόνον τη συστηματοποιημένη περιγραφή μιας ενώπιον του ερευνητή-παρατηρητή διαδραματιζόμενης οικογενειακής διάδρασης, μιας δεδομένης ανταλλαγής μηνυμάτων. Να λάβει υπ' όψιν της μόνον το παρόν, τα δεδομένα που ο ερευνητής είναι σε θέση να παρατηρήσει ως αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυρας, και να αγνοήσει το διαχρονικό στοιχείο, το παρελθόν της οικογένειας, απαραίτητο για μια θεωρητικοποίηση τύπου διπλού δεσμού που στηρίζεται στη μάθηση II (Haley, 1961/1976:72-74). Η δεύτερη αυτή υπο-ομάδα, η οποία και εξελίχθηκε σε κυρίαρχη τάση ως το 1980 περίπου, αντιμετώπιζε πάντοτε με αμηχανία την έννοια του διπλού δεσμού, ως ξένο σώμα που έπρεπε με κάποιο τρόπο να ενσωματώσει στη λογική της, δεδομένου ότι, εκτός των άλλων, δεν έπαυε να θεωρεί τον Bateson θεμελιωτή και ιερό τέρας του πεδίου. Το

4. Άλλωστε κατά την εξέλιξη της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων, η υπόθεση του διπλού δεσμού τροποποιήθηκε ποικιλοτρόπως, τόσο από τον ίδιο το θεμελιωτή της, όσο και από τους άμεσους συνεργάτες αλλά και τους επιγόνους τους.

5. Στην οποία προφανώς προΐστατο ο ίδιος ο Bateson, παρότι το γεγονός δεν αναφέρεται ρητώς από τον Haley, που συνέταξε το 1961 το ιστορικό της έρευνας, από το οποίο αντλούμε και αυτήν και πολλές άλλες πληροφορίες για παρασκηνακές διαδικασίες και συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της.

πρόβλημα περιεπλάκη ακόμα περισσότερο με τη μετέπειτα πορεία της κυβερνητικής σκέψης του ίδιου του Bateson, στην αποκρυστάλλωση της οποίας δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αντίληψη ότι ο νους δεν εδρεύει στα στενά πλαίσια του κάθε ανθρώπινου κρανίου, και ότι, επομένως, διαιωνίζουμε μια πλάνη όταν μελετάμε αυτό το φανταστικό κατασκευάσμα που η δυτική σκέψη αποκαλεί άτομο ή εαυτό, τουλάχιστον όπως ορίστηκε ως τώρα (Sluzki & Ransom, 1976:322· Bateson 1972:309-337).

Οι σημερινές εξελίξεις -στα πλαίσια των οποίων οι αντιφάσεις της αρχικής σύλληψης έρχονται στο φως και υφίστανται περαιτέρω επεξεργασία- τείνουν να τονίσουν τα γνωσιακά στοιχεία της θεωρίας (βλ. π.χ. Tomm, 1985).

Οι σημαντικότερες διευκρινίσεις γι' αυτήν την τόσο ρευστή, φευγαλέα αρχική υπόθεση, της οποίας η πειραματική επιβεβαίωση υπήξε εξαιρετικά προβληματική και αντιφατική, είναι οι ακόλουθες:

1) Η χρησιμοποίηση του όρου "θύμα" θεωρήθηκε αργότερα ατυχής στα πλαίσια του κυβερνητικού "παράδειγματος", δεδομένου ότι επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η σχέση δεσμεύοντος-δεσμευομένου συνιστά κατ' ευθείαν γραμμική σχέση αιτίου-αιτιατού.

2) Η αρχική υπόθεση του διπλού δεσμού θεωρεί ότι ο λόγος του σχιζοφρενούς και γενικότερα η συμπεριφορά του (σε ό,τι σχετίζεται με την ανικανότητά του να διακρίνει το μεταφορικό από το κυριολεκτικό, το φανταστικό από το πραγματικό) απορρέει από συγκεκριμένο τύπο μαθησιακού πλαισίου. Το πλαίσιο μάθησης θεωρείται πλαίσιο των μηνυμάτων. Άρα, κάποιος του οποίου το πλαίσιο μάθησης χαρακτηριζόταν από το φαινόμενο του διπλού δεσμού, δεδομένου ότι αυτό αποτελούσε το βασικό πρότυπο διάδρασης στην οικογένειά του, έχει πολλές πιθανότητες να στερείται την ικανότητα διάκρισης των Λογικών Τύπων, τόσο ως φορέας του λόγου, όσο και ως προσλαμβάνων τα μηνύματα των άλλων (Haley, 1961/1976:69).

Η θεωρία του Bateson προϋποθέτει επομένως την ύπαρξη ιεραρχημένων επιπέδων μάθησης. Το επίπεδο της μάθησης 0, εκείνο της μάθησης I, το ανώτερης τάξης επίπεδο της μάθησης II, και εκείνο της μάθησης III. Η **μάθηση I** αφορά τη στοιχειώδη μάθηση σε επίπεδο ανακλαστικών, την παβλοφική μάθηση, λόγου χάριν, και αναφέρεται σε μια αλλαγή στη μάθηση 0. Στο γεγονός, για παράδειγμα, ότι ο σκύλος έμαθε κατά τη στιγμή β να έχει σιελόρροια μετά τον ήχο του κουδουνιού (μάθηση I), πράγμα που δεν συνέβαινε προηγουμένως, κατά τη στιγμή α (μάθηση 0). Η ανωτέρου βαθμού **μάθηση II** αφορά το πλαίσιο μέσα στο οποίο κανείς "έμαθε να μαθαίνει". Όχι δηλαδή το περιεχόμενο της μάθησης, αλλά τη φύση της κατάστασης μέσα στην οποία έμαθε κανείς κάτι, απέκτησε κάποιες επικοινωνιακές συνήθειες. Κατά την εν λόγω σύλληψη, η σχιζοφρενική συμπεριφορά θεωρείται επίσης αποτέλεσμα μάθησης, διά της επαναλαμβανόμενης συμμετοχής σε συγκεκριμένες εμπειρίες με συγκεκριμένου είδους δομή. Η συμμετοχή αυτή δημιουργεί πρότυπα απάντησης που ενίοτε μετατρέπονται, για ορισμένα πρόσωπα, σε πάγιες επικοινωνιακές συνήθειες. Τα συμπτώματα αντιμετωπίζονται, επομένως, ως συνήθειες (σχήματα ή προσωπικοί τρόποι στίξης των γεγονότων και κατάτμησης του κόσμου), που ο ταυτοποιημένος ασθενής αποκτά κατά τον ίδιο τρόπο που άλλοι άνθρωποι αποκτούν "φυσιολογικότερες" συνήθειες, προσαρμοζόμενοι στο δεδομένο σύμπαν και τις δεδομένες διαδραστικές απαιτήσεις της οικογένειάς τους από πολύ τρυφερή ηλικία (Sluzki & Ransom, 1976:45· Bateson 1972:165-176 και -κυρίως- 278-308). Όσον αφορά

τέλος τη **μάθηση III**, παρατηρείται σε ορισμένες ψυχοθεραπευτικές διαδικασίες ή σε θρησκευτικού τύπου διαδικασίες “φώτισης”, γενικότερα σε καταστάσεις αιφνίδιας μεταστροφής, κατά τις οποίες κάποιος συνειδητοποιεί τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες έλαβε χώραν η μάθηση II και είναι σε θέση να τις τροποποιήσει (Marc-Picard, 1984:83· Beels 1993:249-251).

3) Στο αρχικό άρθρο υπονοείται ότι ο διπλός δεσμός εμπλέκει τόσο το στοιχείο της συγχρονικότητας, όσο και το στοιχείο της διαχρονικότητας. Προϋποθέτει επομένως και την ανακατασκευή του διαπροσωπικού περιβάλλοντος στο παρελθόν, κατά την εποχή που ο ταυτοποιημένος ασθενής “έμαθε να μαθαίνει”, καθώς και την επί μακρό χρονικό διάστημα έκθεση στη διαδικασία, στο συγκεκριμένο πρότυπο διάδρασης, η οποία συνάγεται από τωρινές επικοινωνιακές συνήθειες. Στη συνέχεια η συστημική ψυχοθεραπεία προσανατολίστηκε στο συγχρονικό επίπεδο, βάσει της θέσης ότι υφίσταται ισομορφία μεταξύ δομών του παρελθόντος και του παρόντος, άρα αχρονικές δομές (Sluzki-Ransom, 1976:46-48). Η δε τάση που έκλινε προς το μπηχειβιορισμό αγνόησε και το θέμα της ισομορφίας δομών. Περιορίστηκε αποκλειστικά στη συγχρονική περιγραφή της οικογενειακής διάδρασης.

4) Μια πολύ σημαντική διευκρίνιση αφορά τη σύγχυση της έννοιας του παράδοξου με εκείνη του παθογόνου διπλού δεσμού. Κάθε παράδοξο δεν συνιστά απαραίτητως και διπλό δεσμό, και κακώς επεκράτησε στο πεδίο η τάση να θεωρούνται οι όροι συνώνυμοι (Sluzki & Ransom, 1976:48, 328). Διπλός δεσμός υφίσταται όταν συντρέχουν και οι άλλοι όροι που θέτει η αρχική υπόθεση, όπως το στοιχείο της χρονικής διάρκειας έκθεσης, η απειλή τιμωρίας, η απαγόρευση εγκατάλειψης του πεδίου, η απαγόρευση σχολιασμού, το θέμα της μάθησης II.

Το παράδοξο δεν είναι πάντοτε παθογόνο. Το παράδοξο στην καθημερινή επικοινωνία ως περιστασιακό φαινόμενο, για παράδειγμα, ενδέχεται μεν να δημιουργεί ενίοτε σύγχυση ή δυσφορία, δεν πρέπει όμως να συνδέεται κατ’ ανάγκην με την ψυχική ασθένεια. Στη δε λογοτεχνία ή στο χιούμορ, είναι από λυτρωτικό έως και δημιουργικό. Την άποψη αυτή υποστηρίζει άλλωστε και ο ίδιος ο Bateson.

5) Μία άλλη συνήθης παρεξήγηση στην πρόσληψη της αρχικής θεωρίας υπήρξε η εξής: Πολλοί αναγνώστες υπέθεσαν ότι η κατάσταση του διπλού δεσμού δημιουργείται στην περίπτωση που το “θύμα” αντιμετωπίζει απλώς αντιφατικά μηνύματα του τύπου “είτε κάνεις το α είτε δεν το κάνεις, είτε με υπακούσεις είτε δεν με υπακούσεις, θα τιμωρηθείς”. Μία τέτοια εντολή δεν συνιστά διπλό δεσμό. Στην περίπτωση αυτή ο αποδέκτης απλώς μπαίνει σε δίλημμα. Έχει όμως τη δυνατότητα να αντιληφθεί την αντίφαση και να επιλέξει το κατά τη γνώμη του βέλτιστο κακό (Haley, 1961/1976:71-72).

Επί πλέον, για την εμφάνιση της υπό συζήτησιν παθογόνου κατάστασης, είναι απαραίτητο η μία από τις εντολές να ανήκει σε ανώτερο επίπεδο αφαίρεσης, πράγμα που η ομάδα αποκάλεσε “ασυμβατότητα” (incongruence) μηνυμάτων, για να το διακρίνει από την απλή αντιφατικότητα (contradiction), η οποία δεν πρέπει να συσχετίζεται με το διπλό δεσμό, εφ’ όσον αφορά αλληλοσυγκρουόμενα μηνύματα που ανήκουν στον ίδιο Λογικό Τύπο (Haley, 1961/1976:65). Ασυμβατότητα, για παράδειγμα, παρουσιάζουν οι εντολές που συνοψίζονται αφαιρετικά σε μηνύματα όπως τα ακόλουθα: “Απαιτώ να μη με υπακούσεις” ή “απαιτώ να είσαι αυθόρμητος”. Στην περίπτωση αυτή ο αποδέκτης δεν βρίσκεται απλώς σε δίλημμα. Τοποθετείται σε ανυπόφορη κατάσταση, αντιμετωπίζει το ανέφικτο. Έστω, για παράδειγμα, ότι

ο δέκτης λαμβάνει μία εντολή του τύπου “απαιτώ να φιλήσεις αυθόρμητα τη μητέρα σου”. Εάν κάνει αυτό που του ζητούν απλώς υπακούοντας στην εντολή, δεν δρα αυθόρμητα. Και εάν δράσει αυθόρμητα, δεν υπακούει, παραβαίνει την εντολή. Ο διπλός δεσμός δεν πρέπει επομένως να συγχέεται με τη αμφιθυμία (Haley, 1961/1976:71-72).

6) Ένα από τα κομβικότερα προβλήματα της θεωρίας υπήρξε η σχέση μεταξύ (α) των ιεραρχικά δομημένων λογικών επιπέδων και (β) της διάκρισης λεκτικού - μη λεκτικού μέρους του μηνύματος.

Η αρχική ομάδα της έρευνας θεώρησε κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας της υπόθεσης ότι προσδιοριστικό πλαίσιο του λεκτικού μηνύματος ενδέχεται να αποτελεί όχι μόνον ένα άλλο λεκτικό μήνυμα, αλλά και η μη λεκτική πλευρά της επικοινωνίας. Αναγνώρισε, δηλαδή, τέσσερις διαύλους επικοινωνίας: (1) Το λεκτικό επίπεδο, (2) τα μη λεκτικά συνακόλουθα του λεκτικού μέρους του μηνύματος (τόνος φωνής κ.τ.λ.), (3) τη γλώσσα του σώματος (στάση, κινήσεις κ.ο.κ.) και (4) κάθε ένδειξη που σχετίζεται με το πλαίσιο (context) της επικοινωνίας, π.χ. το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Έτεινε δε να δεχθεί ότι ο δεύτερος δίαυλος ανήκει σε Λογικό Τύπο ανώτερο από τον πρώτο, το ίδιο και ο τρίτος σε σχέση με το δεύτερο και ο τέταρτος σε σχέση με τον τρίτο. Γενικώς, για λόγους οικονομίας, ότι το μη λεκτικό επίπεδο τοποθετείται σε ανώτερο Λογικό Τύπο από το λεκτικό (Haley, 1961/1976:65).

Η διατύπωση του Haley είναι “διαφορετικός [όχι ανώτερος] Λογικός Τύπος”. Όλα όμως τα συμφραζόμενα στο συγκεκριμένο σημείο του άρθρου μάς επιτρέπουν να συναγάγουμε ότι η ομάδα θεώρησε κατ’ αρχάς ότι το μη λεκτικό μέρος του μηνύματος ανήκει σε ανώτερο επίπεδο αφαίρεσης, το οποίο πλαισιώνει, προσδιορίζει μονομερώς το λεκτικό, εκ των άνω προς τα κάτω. Στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγούν και αρκετά σημεία του αρχικού άρθρου που θεμελιώσε τη θεωρία. Λόγου χάριν, η διά παραδείγματος διευκρίνιση του όρου που μας απασχολεί. Παραδείγματος στο οποίο η μητέρα διατυπώνει το λεκτικό μήνυμα - υποτίθεται- αγάπης “Παιδί μου είσαι πολύ κουρασμένο και πρέπει να πας για ύπνο”, ενώ το λανθάνον, μη λεκτικό μέρος του μηνύματος διαβιβάζει αρνητικά συναισθήματα κούρασης και δυσφορίας σε σχέση με το παιδί, τα οποία η μητέρα αρνείται να δεχθεί (Bateson κ.ά., 1956/1972:214).

Ο Sluzki⁶ αναγνωρίζει ρητώς σε επόμενη εργασία του ότι το 1967 υιοθετεί και ο ίδιος την έννοια “διαφορετικό” αντί “ανώτερο” επίπεδο για τη μη λεκτική πλευρά, σε μια προσπάθεια να παρακάμψει το σκόπελο της ιεράρχησης λεκτικού και μη λεκτικού τρόπου επικοινωνίας και να συγκαλύψει το πρόβλημα. Όπως ομολογεί ρητώς εννέα χρόνια αργότερα, η ασαφής αυτή διατύπωση υπέκρυπτε την, ήδη από τότε υφιστάμενη, αμηχανία και τις αμφιβολίες του για το ζήτημα. Στον επίλογο του βιβλίου “Double Bind” (της πιο ολοκληρωμένης ίσως εργασίας για το διπλό δεσμό), το οποίο εξέδωσε το 1976 μαζί με τον Ransom, διατυπώνει ανενδοίαστα πλέον την αντίθετη άποψη. Το λεκτικό και το μη λεκτικό μέρος του μηνύματος αλληλοεπηρεάζονται αμφίδρομα. Σε ορισμένες περιπτώσεις το λεκτικό περιεχόμενο προσδιορίζει το λανθάνον, μη λεκτικό μέρος. Σε άλλες συμβαίνει το αντίστροφο. Το θέμα εξαρτάται από τον τρόπο που ο ένας από τους συνεπικοινωνούντες προσλαμβάνει το μήνυμα του άλλου ή από τον τρόπο που ένας τρίτος παρατηρητής αποδίδει νόημα στα ανταλλασσόμενα μηνύματα. (Sluzki

6. Ένας από τους συγγραφείς του σημαντικότερου ίσως άρθρου που γράφτηκε το 1967 για το συναφές θέμα της ακύρωσης της επικοινωνίας σε σχέση με το διπλό δεσμό, με τίτλο “Transactional disqualification” (Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron, 1967/1976:221).

& Ransom, 1976:319-320).

Η άποψη αυτή έχει τρομακτικές συνέπειες για το πεδίο. Αποδεικνύεται ότι ένα μεγάλο μέρος των σχετικών εργασιών πάνω στην επικοινωνία πρέπει να τεθούν εκτός των πλαισίων της υπόθεσης του διπλού δεσμού, που θεμελιώνεται σε αντικειμενιστικές, εμπειριστικές προϋποθέσεις. Η θεωρία πρέπει να τεθεί σε άλλες βάσεις, να υποστεί περαιτέρω επεξεργασία προς την κατεύθυνση της κατασκευής και συγκατασκευής του νοήματος ή της απόδοσης νοήματος. Την τομή θα επιχειρήσουν μετά το 1980 οι επικοινωνιολόγοι V. Cronen, B. Pearce, K. Johnson και J. Lannamann, που θα αντιμετωπίσουν την επικοινωνία ως διαδικασία δημιουργίας, κατασκευής κοινωνικής πραγματικότητας. (Βλ. V. E. Cronen, K. M. Johnson & J. W. Lannamann, 1982). Οι απόψεις τους, καθώς και πολλά στοιχεία από τη γνωσιακή ψυχολογία, θα ενσωματωθούν στο μοντέλο της ομάδας του Μιλάνου από τον K. Tomm (βλ. K. Tomm, 1985 και 1987). Για μερικά χρόνια θα συνυπάρξουν στο πεδίο, παρότι θεμελιωμένες σε διαφορετικές επιστημολογικές προκείμενες, με τη θεωρία του παράδοξου, ως τη στιγμή της μεγάλης έκρηξης των κονστρουκτιβιστικών, φαινομενολογικών και μεταμοντέρνων τάσεων, οπότε η υπόθεση του διπλού δεσμού εγκαταλείπεται οριστικά, ρητώς ή σιωπηρώς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΤΟΥ BATESON

Το επικοινωνιακό μοντέλο¹ της λεγόμενης ομάδας του Palo Alto ή ομάδας του Bateson, που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, στηρίζεται κυρίως στη Λογική, την Κυβερνητική και τη Θεωρία γενικών συστημάτων.

Το μεθοδολογικό πλαίσιο του θέτει ο άγγλος ανθρωπολόγος Gregory Bateson περί τα τέλη της δεκαετίας του '50, με τη διατύπωση της υπόθεσης του "διπλού δεσμού", στην οποία ήδη αναφερθήκα.

Τις θέσεις του Bateson και της ομάδας του επανεπεξεργάζεται και συστηματοποιεί ένας άλλος ευρωπαίος επιστήμονας, με σοβαρό υπόβαθρο γνώσεων φιλοσοφικής λογικής και φιλοσοφίας της γλώσσας, ο P. Watzlawick (Winkin, 1981/1993:24-42), που σε συνεργασία με τους J. Beavin και D. Jackson εκδίδει το 1967 το "Pragmatics of human communication" ("Η πραγματιστική της ανθρώπινης επικοινωνίας"). Το έργο εκθέτει το εννοιολογικό σύστημα του μοντέλου που μας απασχολεί με τέτοια σαφήνεια, ώστε θεωρώ χρήσιμο για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας και τις ανάγκες του υλικού μου, να αναφερθώ εκτενώς σ' αυτό, με την ευκαιρία δε, και στις πρώιμες, καθαρά ανθρωπολογικές, θέσεις του Bateson, διαγράφοντας, όπου κρίνω αναγκαίο, την εξέλιξη ορισμένων συστημικών εννοιών. Ακριβέστερα, την εξέλιξή τους από τις αρχικές (και ίσως ιδιοφυέστερες), προ-συστημικές συλλήψεις του Bateson, ως τους σύγχρονους μετασχηματισμούς τους.

1. Το "συστημικό παράδειγμα" άρχισε να διαμορφώνεται, στα πλαίσια της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων, περί τα μέσα του 20ού αιώνα, βασιζόμενο στην κυβερνητική και τη θεωρία γενικών συστημάτων. Στους κόλπους του εν λόγω "παραδείγματος" έχουν εν τούτοις αναπτυχθεί από τότε τόσα πολλά και διαφοροποιημένα "μοντέλα" (models), ώστε να αμφισβητείται σήμερα ενίοτε η ίδια η ενότητα του πεδίου. (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:251-254).

Τα σημαντικότερα από αυτά -με κριτήριο τη χρησιμότητά τους για τη μελέτη του υλικού μας στην παρούσα έρευνα- είναι τα εξής:

1) Τα στρατηγικά ή συστημικά μοντέλα της "κυβερνητικής πρώτης τάξεως" όπως:

(α) Το επικοινωνιακό μοντέλο (Σχολή του Palo Alto ή ομάδα του Bateson), θεμελιωτής του οποίου υπήρξε ο G. Bateson, κύριοι δε εκπρόσωποι θεωρούνται οι P. Watzlawick, D. Jackson, J. Weakland, R. Fish, J. Riskin κ.ά.

(β) Η προσέγγιση της ομάδας του Μιλάνου (M. Selvini-Palazzoli και συνεργάτες), που αποκαλείται και "συστημική προσέγγιση", μάλλον αδόκιμα, δεδομένου ότι ο όρος αφορά το πεδίο στο σύνολό του.

2) Η ψυχοδυναμική προσέγγιση των L. Wynne, I. Ryckoff, J. Day & S. Hirsch.

3) Το δομικό μοντέλο του S. Minuchin.

4) Τα κονστρουκτιβιστικά μοντέλα της "κυβερνητικής δευτέρας τάξεως" (constructivism -U. Maturana), στα οποία συμπεριλαμβάνεται και η μετεξέλιξη της θεωρίας της ομάδας του Μιλάνου, όπως διαμορφώθηκε από τον K. Tomm, με την ένταξη της επικοινωνιακής θεωρίας των Pearce & Cronen στη συστημική ψυχοθεραπευτική πρακτική.

5) Η συμβατή με τα σύγχρονα φαινομενολογικά/ερμηνευτικά ρεύματα τάση του κοινωνικού κονστραξιονισμού (social constructionism - K. Gergen).

6) Η ψυχαναλυτική τάση του S. Slipp, στα πλαίσια της οποίας επιχειρείται μια πρώτη ενδιαφέρουσα σύζευξη της συστημικής θεωρίας με εκείνη της θεωρίας αντικειμενοτρόπων σχέσεων (όπως αυτή η τελευταία διαμορφώνεται από τον Kernberg).

1. ΣΧΙΣΜΟΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΡΑΣΗ ΣΤΟΝ G. BATESON. ΑΠΟ ΤΟΝ BATESON ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ ΤΟΥ PALO ALTO

A. Η ΣΧΙΣΜΟΓΕΝΕΣΗ

Οι όροι συμμετρική και συμπληρωματική διάδραση (σχέση), συστημικοί όροι κομβικής σημασίας, έλκουν την καταγωγή τους από την έννοια της σχισμογένεσης, που οφείλεται στον G. Bateson, και πιο συγκεκριμένα στο πρώιμο ανθρωπολογικό έργο του.

Στο "Naven", τη διδακτορική διατριβή του άγγλου ανθρωπολόγου, η **σχισμογένεση** ορίζεται ως "[...] διαδικασία διαφοροποίησης των κανόνων της ατομικής συμπεριφοράς, που προκύπτει ως συνέπεια της σωρευτικής διάδρασης μεταξύ ατόμων. [...] η σχέση δύο ατόμων ενδέχεται να διαφοροποιείται μέσα στο χρόνο, ακόμα και χωρίς έξωθεν επιδράσεις. [...] πολλά συστήματα σχέσης, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για σχέση ατόμων ή σχέση ομάδων ατόμων, τείνουν προοδευτικά προς την αλλαγή" (Bateson, 1936/1958:175-176). Η έννοια αφορά τη διαδικασία γένεσης "ενός σχίσματος στα πλαίσια ενός κοινωνικού συστήματος", επεξηγεί ο Y. Winkin (Winkin, 1993: 26).

Το "Naven", που εκδίδεται το 1936, είναι ανθρωπολογική μελέτη για τους 'Ιατμουλ, λαό της Ν. Γουινέας, που παρουσίαζε τα εξής χαρακτηριστικά:

Πρώτον, επρόκειτο για πατρογραμμική κοινωνία, της οποίας τα μέλη συνδέονταν άτυπα μεν, αλλά στενά, και με τη μητρική οικογένεια. Δεύτερον, ήταν κοινωνία χωρίς ιεραρχία και επιπλέον εξαιρετικά ανταγωνιστική, από την οποία απουσίαζε οποιαδήποτε μορφή θεσμικής εξουσίας, όπου θα μπορούσε κανείς να προσφύγει για την επίλυση κάποιας αναφυόμενης διαφοράς. Στα πλαίσιά της, η κυρίως -δυνάμει και συνεχώς- επαπειλούμενη κοινωνική ρήξη αφορούσε συγκρούσεις ανάμεσα στην πατρική και τη μητρική οικογένεια ενός μέλους της φυλής.

Το "naven" ήταν μία σημαντικότερη τελετή, η οποία, κατά τον Bateson, ενίσχυε συμβολικά τους δεσμούς των δύο οικογενειών σε κάθε περίπτωση που υπήρχε πιθανότητα να αυξηθεί η μεταξύ τους ένταση, κατάσταση που για τους 'Ιατμουλ ενείχε πάντοτε τον κίνδυνο οριστικής ρήξης. Ρήξης που σήμαινε ότι η μία από τις δύο ομάδες έπρεπε να εγκαταλείψει την υπάρχουσα κοινότητα και να ιδρύσει αλλού νέα. Η τελετή αποτελούσε επομένως σταθεροποιητικό κοινωνικό παράγοντα, μέσο αποτροπής του ανά πάσα στιγμή επαπειλούμενου κοινωνικού σχίσματος (L. Hoffman 1981: 37-49).

Παρατηρούμε ότι η έννοια της σχισμογένεσης καλύπτει τόσο τις διομαδικές σχέσεις -σχέσεις δυναμικής ισορροπίας μεταξύ των μελών δύο κοινωνικών ομάδων- όσο και τις διατομικές. Κατ' ουσίαν καλύπτει και τα δύο επίπεδα, στο βαθμό που αναφέρεται στη σχέση ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες.

Τα δύο θεμελιώδη πρότυπα σχισμογένεσης είναι η συμμετρικότητα και η συμπληρωματικότητα.

Μια **σχέση** καλείται **συμμετρική** όταν τα μέλη της ομάδας Α έχουν τα ίδια πολιτισμικά πρότυπα συμπεριφοράς και τις ίδιες βλέψεις με τα μέλη της ομάδας Β. Με άλλα λόγια, στα πλαίσια της συμμετρικότητας, τα μέλη της ομάδας Α υιοθετούν το χ πρότυπο συμπεριφοράς (π.χ. την καυχησιολογία) απέναντι σ' εκείνα της Β, το ίδιο δε πρότυπο υιοθετούν και τα μέλη της ομάδας Β απέναντι στα μέλη της Α. Για παράδειγμα, όταν οι Α καυχώνται για κάτι, οι Β καυχώνται ακόμα περισσότερο. Αυτό ωθεί τους Α σε περαιτέρω επίταση της καυχησιολογίας τους κ.ο.κ., έως ότου τα πράγματα καταλήξουν σε σύγκρουση των δύο ομάδων και κατάρρευση της σχέσης, εφ' όσον δεν μεσολαβήσει κάποιος παράγων ανάσχεσης της πορείας προς τη ρήξη (G. Bateson, 1935/ 1972:68).

Στη **συμπληρωματική σχέση**, η συμπεριφορά και οι βλέψεις των μελών της κάθε ομάδας είναι εκ διαμέτρου αντίθετες. Εδώ τα μέλη της ομάδας Α υιοθετούν το συμπεριφορικό πρότυπο χ απέναντι σ' εκείνα της Β (π.χ. διεκδικητικότητα), ενώ τα μέλη της ομάδας Β υιοθετούν αντίστοιχα το συμπεριφορικό πρότυπο z (π.χ. ενδοτικότητα) απέναντι σ' εκείνα της Α. Η υποχωρητικότητα των Β είναι πιθανόν να προκαλέσει την ενίσχυση της διεκδικητικότητας των Α, κι αυτή με τη σειρά της να οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερες υποχωρήσεις εκ μέρους των Β. Η δε συνεχής κλιμάκωση της κατάστασης δεν αποκλείεται να φθάσει ως τη ρήξη (Bateson, 1935/1972:68).

Ο Bateson επανεπεξεργάζεται συνεχώς την έννοια, από την εποχή δε που τα ενδιαφέροντά του στρέφονται προς την ψυχιατρική, τη χρησιμοποιεί ως μεθοδολογικό εργαλείο και στη μελέτη των διαπροσωπικών σχέσεων. Ας δούμε πώς την ορίζει ο ίδιος το 1971: "Μία δυαδική σχέση στην οποία ο Α και ο Β θεωρούν ότι η εκατέρωθεν συμπεριφορά τους είναι όμοια, και η οποία χαρακτηρίζεται από τέτοια αλληλεξάρτηση, ώστε η ενίσχυση δεδομένων εκδηλώσεων της συμπεριφοράς του Α να δίνει το ερέθισμα για την ενίσχυση των ιδίων εκδηλώσεων εκ μέρους του Β, και το αντίστροφο, είναι συμμετρική. Αντίθετα, [η σχέση είναι συμπληρωματική] εάν η συμπεριφορά του Α είναι διαφορετική μεν, αλλά συναρθρούμενη με εκείνη του Β [...] και εφ' όσον υπάρχει τέτοια αλληλεξάρτηση, ώστε η ενίσχυση των συμπεριφορικών εκδηλώσεων του Α να αποτελεί το ερέθισμα για την ενίσχυση των συναρθρούμενων συμπεριφορικών εκδηλώσεων του Β [...]" (Bateson, 1971α/ 1972: 323).

Οι πιθανές μορφές συμμετρικής σχισμογένεσης είναι, κατά τον ίδιο το συγγραφέα, οι εξής: 1)Οι σχέσεις συναγωνισμού (π.χ. η αθλητική άμιλλα). 2)Οι ανταγωνιστικές σχέσεις (π.χ. η κούρσα των πυρηνικών εξοπλισμών μεταξύ Η.Π.Α - Ε.Σ.Σ.Δ. κατά την περίοδο του ψυχρού πολέμου).

Πιθανές δε μορφές συμπληρωματικής σχισμογένεσης αποτελούν: 1)Το πρότυπο κυριαρχίας-υποταγής (dominance-submission) και οι παραλλαγές του: διεκδικητικότητα-ενδοτικότητα, επιθετικότητα-παθητικότητα, υπεροχή-θαυμασμός κ.ο.κ. 2)Το πρότυπο συνδρομής-εξάρτησης (succorance-dependance) και 3)Το πρότυπο παροχής θεάματος-παρακολούθησης θεάματος (exhibitionism-spectatorship) (Bateson, (1942d/1972:99-101).

Κάποια παραδείγματα:

α) Συμμετρική θα ονομάζαμε τη συζυγική σχέση στην οποία ο ένας συναγωνίζεται τον άλλο στην προσφορά δώρων: Προσφέρει ο Α - αντιπροσφέρει η Β: της προσφέρει ένα λουλούδι - του προσφέρει ανθοδέσμη, της χαρίζει

ασημένιο κόσμημα - του χαρίζει χρυσό κόσμημα, της δωρίζει αυτοκίνητο - του δωρίζει ακίνητο μεγαλύτερης οικονομικής αξίας κ.ο.κ. Επίσης τη συζυγική σχέση που χαρακτηρίζεται από ανταγωνισμό στην ανταλλαγή προσβολών: Προσβάλλει ο Α - προσβάλλει και η Β: είσαι σπάταλη-είσαι φιλάργυρος, είσαι ανόητη-είσαι αποτυχημένος κ.ο.κ. Κάθε ύβρις του ενός αποτελεί το ερέθισμα για την εκτόξευση μιας βαρύτερης ύβρεως εκ μέρους του άλλου. Εάν η κλιμάκωση συνεχισθεί, η κατάσταση μπορεί, για παράδειγμα, να οδηγήσει ως το διαζύγιο ή και τη συζυγοκτονία, δηλαδή στην καταστροφή της σχέσης.

β) Κλασικό παράδειγμα συμπληρωματικότητας τύπου κυριαρχίας-υποταγής θα ήταν η σχέση σαδιστή-μαζοχιστή. Εδώ ο Α εκδηλώνει επιθετικότητα και ο Β την υφίσταται (επιθετικότητα-παθητικότητα). Η κλιμάκωση της κατάστασης, από τη συμβολική βία στις ελαφρές, και εν συνεχεία στις βαριές σωματικές βλάβες, ενδέχεται να οδηγήσει ακόμα και στο φόνο.

Συμπληρωματική είναι επίσης φυσιολογικά η σχέση γονέως - ανήλικου παιδιού. Η πιθανή κλιμάκωση της συμπληρωματικότητας, από τις νουθεσίες στην πλήρη απόρριψη και από το περιστασιακό χαστούκι στις βαριές σωματικές βλάβες, μπορεί να φθάσει και ως την πλήρη κατάρρευση της σχέσης, π.χ. την παιδοκτονία.

Β. ΣΧΙΣΜΟΓΕΝΕΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΚΩΣΗ

Η έννοια της σχισμογένεσης, έτσι όπως συνελήφθη κατ' αρχάς από τον Bateson, πριν από τη συνάντησή της σκέψης του με την κυβερνητική, εμπεριέχει εγγενώς την πιθανότητα της προοδευτικής αμοιβαίας ενίσχυσης της διαφοροποίησης της συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια, την πιθανότητα της κλιμάκωσης που θεωρητικά οδηγεί στην καταστροφή της διομαδικής ή της διατομικής σχέσης. "Στην ουσία στο 'Naven' ο Bateson περιέγραφε, με τον όρο της σχισμογένεσης, συμπληρωματικής και συμμετρικής, τις πιθανότητες κατάρρευσης ενός κοινωνικού συστήματος" (Υ.Winkin, 1993:30).

Παρ' όλ' αυτά, στην πράξη η κλιμάκωση σπανίως φθάνει στο έσχατο αυτό σημείο. Συνήθως παρεμβαίνουν κάποιοι **ανασχετικοί παράγοντες**, που ανακόπτουν την εν λόγω πορεία προς την καταστροφή. Ήδη από το 1935, στο άρθρο "Culture Contact and Schismogenesis", αλλά και σε επόμενα κείμενα, ο συγγραφέας επιχειρεί να εντοπίσει ενδεικτικά κάποιους τέτοιους παράγοντες ελέγχου της διαδικασίας, είτε ενδογενείς είτε εξωγενείς.

Ως υποδείγματα ενδογενών παραγόντων φέρονται τα εξής :

1) Η ύπαρξη στοιχείων συμπληρωματικότητας σε μία κατά κύριο λόγο συμμετρική σχέση και το αντίστροφο, η ύπαρξη δηλ. συμμετρικών στοιχείων σε μία συμπληρωματική, κατά κύριο λόγο, σχέση. Τα στοιχεία του ενός προτύπου συνδυαζόμενα με στοιχεία του άλλου λειτουργούν συχνά ως τροχοπέδη αναχαιτίζοντας την κλιμάκωση, με αποτέλεσμα τα μικτά συστήματα να είναι σταθερότερα. Το φαινόμενο τείνει να αποδοθεί στο γεγονός ότι τα δύο θεμελιώδη πρότυπα της σχισμογενετικής διαδικασίας είναι λογικώς, ψυχολογικώς, ίσως δε και από απόψεως φυσιολογίας, ασύμβατα (Bateson, 1949a/1972:110 και 1971a/1972:324-325). Ένα παράδειγμα που δίνει ο ίδιος ο συγγραφέας αφορά τη σχέση γαιοκτήμονα-χωρικών, σχέση κατ' εξοχήν συμπληρωματική που ενέχει συνεχώς τον κίνδυνο της κλιμάκωσης. Η έστω και ενιαύσια συμμετοχή του γαιοκτήμονα σε μία παρτίδα κρίκετ με τους χωρικούς, κατά τη διάρκεια της οποίας

τη σχέση τους χαρακτηρίζει η συμμετρικότητα, ενδέχεται να λειτουργήσει ως σταθεροποιητικός παράγοντας, που απομακρύνει τον κίνδυνο της κλιμάκωσης (Bateson, 1935b/1972:70. Βλ και L.Hoffman 1981:43).

2) Η ψυχική ή ίσως και φυσιολογική ανάγκη του οργανισμού για άνοδο και πτώση της έντασης, που χαρακτηρίζει πολλές δραστηριότητες των ζώντων οργανισμών, όπως τη σεξουαλική επαφή, για παράδειγμα (Bateson, 1949a/1972:110-111).

3) Η ύπαρξη αμοιβαίων συμφερόντων στη διατήρηση της σχέσης, όπως π.χ. η αμοιβαία συναισθηματική εξάρτηση μεταξύ συζύγων.

4) Η αλλαγή της μορφής της σχέσης, στα πλαίσια πάντα της συμπληρωματικότητας. Εδώ ο μετασχηματισμός ενός συμπληρωματικού προτύπου σε συμπληρωματικό πρότυπο β αναχαιτίζει την πορεία που οδηγεί στη διάλυση της σχέσης. Μία συζυγική σχέση, λόγου χάριν, στο πρότυπο κυριαρχίας-υποταγής, που κινδυνεύει να εκτροχιασθεί και να καταρρεύσει, μπορεί να μετασχηματισθεί σε σχέση συνδρομής-εξάρτησης και να επιβιώσει, με αφορμή την εμφάνιση σοβαρών ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων εκ μέρους της συζύγου, γεγονός που ωθεί το σύζυγο να υποκαταστήσει το ρόλο του δυνάστη με εκείνον του προστάτη (L.Hoffman, 1981:44).

Ως υποδείγματα εξωγενών παραγόντων αναφέρονται:

1) Η διατήρηση μίας σχέσης για κοινωνικούς λόγους.

2) Η μεσολάβηση ενός προσώπου ή θεσμού κοινής εμπιστοσύνης. Για παράδειγμα, η εμφάνιση ενός προσώπου που αποκτά συμβολική σημασία για μια εθνότητα, ενός εθνάρχη που κατορθώνει να συσπειρώσει γύρω του αντιμαχόμενες ομάδες. Ακόμα η συμμετοχή σε μία εθνική γιορτή, συμβολική τελετή που ενισχύει τους εθνικούς δεσμούς.

3) Η εμφάνιση ενός κοινού εχθρού, η οποία ενδέχεται να συμφιλιώσει αντιμαχόμενα μέρη (πρόσωπα ή ομάδες) που οδηγούνται προς τη ρήξη.

4) Μια φυσική καταστροφή, λόγου χάριν ένας σεισμός ή ένας τυφώνας.

Τα αναφερθέντα δεν εξαντλούν το θέμα. Ως παράγοντας ανασχετικός της κατάρρευσης μιας διμερούς (διατομικής ή διαπροσωπικής) σχέσης ενδέχεται, κατά το πρώιμο έργο του Bateson, να λειτουργήσει οιοδήποτε πρόσωπο, γεγονός ή κατάσταση.

Γ. ΣΧΙΣΜΟΓΕΝΕΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΔΡΑΣΗ

Όταν μετά το 1942 ο Bateson ανακαλύπτει την κυβερνητική και τη θεωρία γενικών συστημάτων, κάνει τη σκέψη ότι η σχισμογενετική διαδικασία που περιέγραφε το 1936 στο "Naven" μπορεί να ταυτίζεται με το μηχανισμό θετικής ανάδρασης, ο οποίος οδηγεί στην καταστροφή ενός συστήματος (Y.Winkin, 1993:30-31· G.Bateson, 1972:xiii). Από την άλλη πλευρά θεωρεί ότι η προηγούμενη, περιπτώσιολογική απαρίθμηση ανασχετικών παραγόντων τού επέτρεπε μιν να μιλήσει εμπειρικά, αλλά, κατά τη γνώμη του, όχι ικανοποιητικά από απόψεως θεωρητικοποίησης/εννοιοποίησης, για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ένα κοινωνικό σύστημα διατηρεί την ισορροπία του. Καταλήγει δε να παγιώσει την πεποίθηση ότι την αδυναμία αυτή καλύπτει πλήρως η έννοια της αρνητικής ανάδρασης.

Ας αναφερθούμε σε ένα παράδειγμα που έχουμε ήδη χρησιμοποιήσει όταν

μιλούσαμε για τους ενδογενείς ανασχετικούς της κλιμάκωσης παράγοντες. Έστω ότι ένας σύζυγος περνά κάποια στιγμή από την ψυχολογική στη σωματική βία (κλιμάκωση της βίας) και ότι η άσκηση σωματικής βίας συνιστά παραβίαση των ως τότε κρατούντων για το συγκεκριμένο ζεύγος κανόνων. Έστω ακόμα ότι στη συνέχεια η σύζυγος παρουσιάζει σοβαρά συμπτώματα άγχους και ότι η συμπεριφορά του συζύγου από το σημείο αυτό και στο εξής τροποποιείται. Γίνεται, από καθαρά επικριτική και απορριπτική, προστατευτική. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να πούμε ότι το σύστημα πληροφορήθηκε μια ανεπιθύμητη απόκλιση από τους ισχύοντες οικογενειακούς κανόνες και χρησιμοποίησε την πληροφορία για να μειώσει την εν λόγω απόκλιση. Σε συστημική ορολογία αντιμετωπίζουμε εδώ την ενεργοποίηση του μηχανισμού αρνητικής ανάδρασης. Η ψυχική ασθένεια της συζύγου λειτούργησε ως ομοιοστατικός μηχανισμός που επέτρεψε στο εν λόγω σύστημα να συντηρηθεί σε κατάσταση σχετικής ευστάθειας, να διατηρήσει σχετικά αναλλοίωτη τη δομή του. Η κλιμάκωση αναχαιτίσθηκε, ενώ η σχέση παρέμεινε συμπληρωματική, με τη διαφορά ότι πέρασε, από το πρότυπο κυριαρχίας-υποταγής, στο πρότυπο συνδρομής-εξάρτησης, που στη δεδομένη περίπτωση ενδέχεται να αποδεικνύεται βιωσιμότερο.

Αντίθετα, αν, μιλώντας πάντοτε για το ίδιο ζεύγος, μετά το πρώτο επεισόδιο σωματικής κακοποίησης, σταδιακά, ο μεν σύζυγος γίνεται όλο και βιαιότερος, η δε σύζυγος όλο και παθητικότερη, τότε αντιμετωπίζουμε το φαινόμενο της θετικής ανάδρασης, της κλιμάκωσης της συμπληρωματικότητας, που ενδέχεται να οδηγήσει ακόμα και στην καταστροφή του συζυγικού συστήματος (π.χ. στο διαζύγιο ή τη συζυγοκτονία).

Κατά τις τότε κρατούσες στο πεδίο επιστημονικές αντιλήψεις, τα θεωρητικά πλεονεκτήματα ήταν προφανή: Πριν ο Bateson περιοριζόταν να αναφέρεται περιπτωσιολογικά, δίκην παραδείγματος, σε επί μέρους ανασχετικούς της κλιμάκωσης παράγοντες. Τώρα τα φαινόμενα αυτά εντάσσονταν στα πλαίσια της αρνητικής ανάδρασης και η σχισμογενετική διαδικασία συνολικά στην ευρύτερη έννοια της ανάδρασης.

Κατά τα αρχικά στάδια της διαμόρφωσης της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων, της λεγόμενης “πρώτης κυβερνητικής”, τόσο ο Bateson όσο και οι συνεργάτες του συνέδεαν την αρνητική ανάδραση με την ομοιόσταση (τη διατήρηση σταθερής κατάστασης) και τη θετική ανάδραση αποκλειστικά με την καταστροφή του συστήματος.

Αργότερα, στα πλαίσια της “δεύτερης κυβερνητικής”, η οποία επιχειρεί να ενσωματώσει στη συστημική σκέψη και τις “μορφογενετικές” διαδικασίες μετασχηματισμού του συστήματος (και η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με την κονστρουκτιβιστική “κυβερνητική δευτέρας τάξεως”), παρατηρούν ότι η θετική ανάδραση δεν οδηγεί πάντοτε κατ’ ανάγκην στην καταστροφή του συστήματος. Είναι εξίσου πιθανόν να οδηγήσει στην αλλαγή του (L.Hoffman, 1981:47-48).

Δ. ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΑΝΑΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΠΡΩΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ. ΘΕΤΙΚΗ ΑΝΑΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΤΑΞΕΩΣ

Η αρνητική ανάδραση συσχετίζεται, όπως αναφέρθηκε, με την αυτο-σταθεροποίηση του συστήματος. Εν τούτοις η σταθερή κατάσταση ή ομοιόσταση,

σε ένα δυναμικό, ζωντανό σύστημα (living system), και τέτοια είναι όλα τα ανθρώπινα συστήματα, δεν πρέπει να νοείται ως πλήρης ακινητοποίηση, αλλά ως "βαθμιαία και ομαλή μεταβολή της καταστάσεώς του στο χρόνο" (Μ.Δεκλερής, 1986:37). Στα συστήματα αυτά η διατήρηση της σταθερής κατάστασης, σε συνθήκες σχετικά σταθερού περιβάλλοντος, επιτυγχάνεται συνήθως μέσω **αλλαγών πρώτης τάξεως** (first order change), που συσχετίζονται με το μηχανισμό αρνητικής ανάδρασης, την κατάσταση σχετικής ισορροπίας, στα πλαίσια των οποίων η δομή του συστήματος παραμένει αναλλοίωτη.

Αντίθετα, ο μηχανισμός της θετικής ανάδρασης, π.χ. η κλιμάκωση της συμμετρικότητας ή της συμπληρωματικότητας, οδηγεί εναλλακτικά είτε α) στην καταστροφή, είτε β) στο μετασχηματισμό. Ο μετασχηματισμός του συστήματος συνιστά **αλλαγή δευτέρας τάξεως** (second order change). Για παράδειγμα, η κλιμάκωση της σωματικής βίας που ο αλκοολικός σύζυγος ασκεί στη σύζυγο και το παιδί του, ενδέχεται να τον οδηγήσει σε διπλό φόνο, οπότε μιλάμε για αλλαγή δευτέρας τάξεως που συσχετίζεται με την καταστροφή του συστήματος. Υπάρχει εν τούτοις και η εξής εναλλακτική επιλογή: Ένας σοβαρός τραυματισμός του παιδιού, στον οποίο οδήγησε η κλιμάκωση της συμπληρωματικότητας, μπορεί ενδεχομένως να αποτελέσει το γεγονός που θα πυροδοτήσει τη μετεξέλιξη, δεδομένου ότι το σύστημα έχει, στη δεδομένη περίπτωση, απολέσει την ισορροπία του. Να θέσει σε κίνηση, για παράδειγμα, μια διαδικασία αποτοξίνωσης του συζύγου. Η απεξάρτηση είναι πιθανόν να επιτρέψει τη διαμόρφωση μιας σχετικά ομαλής συμμετρικής συζυγικής σχέσης, που δίνει τη δυνατότητα ανατροφής του παιδιού σε κλίμα σχετικής εμπιστοσύνης και ασφάλειας. Στην περίπτωση αυτή μιλάμε για αλλαγή δευτέρας τάξεως, για ασυνεχή αλλαγή (discontinuous change), που σχετίζεται συνήθως με την αλλαγή της δομής του οικογενειακού συστήματος, στην οποία η σχέση των μεταβλητών είναι μη-γραμμική (non-linear). Στην αλλαγή αυτή έχει οδηγήσει η ίδια η κλιμάκωση, η θετική ανάδραση (L.Hoffman, 1981:47-48· Simon, Stierlin & Wynne 1985:33-34).

Με άλλα λόγια, ο μηχανισμός της θετικής ανάδρασης οδηγεί το σύστημα σε οριακά σημεία, πέρα από τα οποία είναι αδύνατον να συνεχίσει να υφίσταται διατηρώντας την προηγούμενη σταθερή κατάσταση. Οι μόνες λύσεις είναι πλέον ή η καταστροφή ή ο μετασχηματισμός του. Δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι η τεχνική της χορήγησης του συμπλώματος² επιδιώκει ακριβώς την ελεγχόμενη από το θεραπευτή ενεργοποίηση του μηχανισμού αυτού, με στόχο την αλλαγή δυσλειτουργικών οικογενειακών συστημάτων με ισχυρούς ομοιοστατικούς μηχανισμούς.

Νύξεις για τη δεύτερη πιθανότητα, εκείνη του μετασχηματισμού, κάνει ο ίδιος ο Bateson ήδη από το 1958, στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του "Naven". Το κατά πόσον στην περίπτωση αυτή μιλάμε για αλλαγή του ίδιου συστήματος (σε ορολογία της λεγόμενης δεύτερης κυβερνητικής) ή για δημιουργία νέου συστήματος (με ορολογία της πρώτης κυβερνητικής), όπως υποστηρίζεται στον επίλογο του 1958 (Bateson, 1958:301), είναι θέμα θωρητικής τοποθέτησης.

2. Θεραπευτικός διπλός δεσμός (therapeutic double bind) κατά την ομάδα του Bateson, αντιπαράδοξο (counterparadox) κατά την ομάδα του Μιλάνου.

2. ΤΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ, ΟΠΩΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΕΤΑΙ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ “ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ”

A. ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΈΝΝΟΙΕΣ

A1. Το οικογενειακό σύστημα ως σύστημα διάδρασης

Περνάμε τώρα στη συνοπτική παρουσίαση της “Πραγματιστικής της ανθρώπινης επικοινωνίας”, πιο συγκεκριμένα του τμήματος εκείνου που αφορά τα “πέντε αξιώματα της ανθρώπινης επικοινωνίας”.

Σημειώνουμε ότι η πρώιμη αυτή εργασία αναφέρεται κυρίως στη δυαδική διάδραση.

Οι Watzlawick κ.ά. θέτουν ως αντικείμενο της μελέτης τους το σύστημα διάδρασης, το οποίο ορίζουν ως εξής: Σύστημα διάδρασης συνιστούν “[...] δύο ή περισσότεροι επικοινωνούντες κατά τη διαδικασία ή ακριβέστερα στο επίπεδο προσδιορισμού της φύσης της σχέσης τους” (P. Watzlawick κ.ά., 1967:120-121). Ως εκ τούτου, στοιχεία του συστήματος θεωρούν όχι τα άτομα και τις ενδοψυχικές ιδιότητές τους, αλλά τα πρόσωπα σε διαδικασία επικοινωνίας με άλλα πρόσωπα, τους επικοινωνούντες.

Τονίζουμε ότι το οικογενειακό σύστημα μελετάται εδώ κυρίως ως ομοιοστατικό σύστημα. Βρισκόμαστε ακόμα στην εποχή της πρώτης κυβερνητικής, που ενδιαφέρεται σχεδόν αποκλειστικά για τις διαδικασίες της ανασχετικής της απόκλισης, αρνητικής ανάδρασης, η οποία εξασφαλίζει τη σταθερότητα του συστήματος ελαχιστοποιώντας τις τάσεις αλλαγής του. Εν τούτοις δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι οι συγγραφείς αναφέρονται ακροθιγώς και στο ζήτημα του μετασχηματισμού. Δέχονται ότι η θεωρία οικογενειακών συστημάτων θα πρέπει να μελετήσει και τις διαδικασίες θετικής ανάδρασης, βάσει των οποίων περιγράφεται και η ανάπτυξη (development) της οικογένειας ως απάντηση στις αλλαγές αφ’ ενός μεν του περιβάλλοντος, αφ’ ετέρου δε των ίδιων των μελών της (P. Watzlawick κ.ά., 1967:129-147). Ήδη εδώ προοιωνίζεται το πέρασμα από την πρώτη στη δεύτερη κυβερνητική (L. Hoffman 1981:47-49).

A2. Οι μονάδες της επικοινωνίας

Οι Watzlawick κ.ά. πιστεύουν, όπως και ο Bateson, ότι για να μελετηθεί η ροή των επικοινωνιακών δεδομένων, πρέπει να κατατμηθεί σε μονάδες (G Bateson, 1971d/1993:110). Στο σημείο αυτό, καθώς και σε πολλά άλλα, οι απόψεις τους συμπίπτουν με αυτές της δομικής γλωσσολογίας και του δομισμού γενικότερα (βλ και Μ. Δεκλερής, 1986:25-26).

Οι μονάδες της επικοινωνίας ορίζονται ως εξής:

- 1) **Μήνυμα** (message, a communication): Η ελάχιστη επικοινωνιακή μονάδα.
- 2) **Διάδραση** (interaction): Η αμέσως επόμενη επικοινωνιακή μονάδα, που

συνίσταται σε μια συγκεκριμένη, πραγματική ακολουθία (sequence) ανταλλάσσομένων μηνυμάτων μεταξύ δύο προσώπων, σε συγκεκριμένους "διαλόγους" που συγκροτούν μία ενότητα, θα λέγαμε υπεραπλουστεύοντας.

3) **Πρότυπο διάδρασης** (pattern of interaction): Πρόκειται για την ανωτάτου βαθμού επικοινωνιακή μονάδα. Προκύπτει από την επανάληψη, την "**περίσσεια**" (redundancy) των επικοινωνιακών γεγονότων, που καταγράφεται από τον ερευνητή-παρατηρητή (P. Watzlawick κ.ά., 1967:118). Τι ακριβώς σημαίνει αυτό; Όπως ήδη αναφέρθηκε, σημαίνει απλώς ότι ο ερευνητής κατ' αρχάς συγκεντρώνει έναν επαρκή, κατά τη γνώμη του, αριθμό συγκεκριμένων, πολύμορφων πραγματικών διαδράσεων, βάσει του οποίου συνάγει επαγωγικά, μέσω της επιστημονικής αφαίρεσης, τους θεμελιώδεις συμπεριφορικούς κανόνες (behavioral rules) που διέπουν την επικοινωνία στα πλαίσια ενός συστήματος, εν προκειμένω μιας δυαδικής ανθρώπινης σχέσης. Έστω, φερ' ειπείν, ότι ο ερευνητής-παρατηρητής, ο χ συστημικά προσανατολισμένος ψυχοθεραπευτής, έχει στη διάθεση του 100 διαδράσεις του Γιάννη και της Μαρίας. Παρατηρεί δε ότι, ανεξάρτητα από το θέμα που απασχολεί το ζευγάρι στον κάθε διάλογο (για παράδειγμα, οικογενειακό, οικονομικό ή επαγγελματικό ζήτημα), η Μαρία συνήθως (όχι πάντοτε κατ' ανάγκην, ζητά τη βοήθεια του συζύγου της και εκείνος της την προσφέρει. Παρά την ποικιλομορφία των δεδομένων ακολουθιών ο θεραπευτής συνάγει, βάσει της επαναληπτικότητας, της περισσειας (redundancy) των συμβάντων, ένα θεμελιώδη οικογενειακό κανόνα, συνάγει ένα πρότυπο διάδρασης της υπό μελέτην σχέσης, την οποία χαρακτηρίζει συμπληρωματική σχέση συνδρομής-εξάρτησης.

Η έννοια του προτύπου διάδρασης αποτελεί έννοια αλληλεπικαλυπτόμενη με εκείνη του κανόνα, δεδομένου ότι συμπεριλαμβάνει τους κατά το δυνατόν αφαιρετικότερα νοούμενους οικογενειακούς κανόνες.

Επίσης είναι έννοια μερικώς επικαλύπτουσα εκείνην της δομής (P. Watzlawick κ.ά., 1967:118· Simon, Stierlin & Wynne, 1985:260), η ανεύρεση της οποίας συνιστά την επιστημονική **εξήγηση** στα πλαίσια των δομιστικών θεωριών.

Εδώ εντοπίζουμε επομένως το δεύτερο θεμελιώδες κοινό σημείο μεταξύ δομισμού και συστημικής σκέψης (Packer & Addison (eds), 1989:14-36). Βέβαια σε άλλο σημείο οι Watzlawick κ.ά. διστάζουν πολύ να ταυτίσουν τη ανεύρεση προτύπων με την εξήγηση (P. Watzlawick κ.ά., 1967:36). Η έννοια της εξήγησης γενικότερα, είτε εμπειριστικώς είτε ρασιοναλιστικώς νοούμενη, αντιμετωπίστηκε για πολλά χρόνια ως προβληματική στη θεωρία οικογενειακών συστημάτων, δεν νομίζω όμως ότι αυτή η στάση των θεμελιωτών της υπό συζήτηση θεώρησης μας δεσμεύει σήμερα.

A3. Η συμπεριφορά

Η συμπεριφορά ορίζεται ως "το σύνολο των παρατηρήσιμων εκδηλώσεων στα πλαίσια της σχέσης" (Watzlawick κ.ά 1967:22), το σύνολο της λεκτικής και της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Η έννοια της συμπεριφοράς είναι δηλαδή εδώ ταυτόσημη με αυτήν της επικοινωνίας, εφ' όσον συμπεριλαμβάνει μόνον τις εντός των πλαισίων της διάδρασης παρατηρήσιμες συμπεριφορικές εκδηλώσεις (ό.π.:22 και 48), τις εκδηλώσεις εκείνες που είναι δυνατόν να γίνουν αντιληπτές από τον συνεπικοινωνούντα ή έναν τρίτο παρατηρητή. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι

το μοντέλο θέτει ως αντικείμενο μελέτης τη συμπεριφορά του ενός μέλους της σχέσης ως συνάρτηση της συμπεριφοράς του άλλου (π.χ. όταν ο ένας μεμψιμοιρεί - ο άλλος σιωπά. Ή όταν επιτίθεται ο ένας - επιτίθεται και ο άλλος).

Οι συγγραφείς τονίζουν επανειλημμένως ότι “Η προσέγγιση αυτή συνίσταται στην αναζήτηση προτύπων στο εδώ και τώρα, και όχι στην ανεύρεση συμβολικού νοήματος, αιτίων που ανάγονται στο παρελθόν ή αιτιολόγησης μέσω κινήτρων” (Watzlawick κ.ά., 1967:45). Η “Πραγματιστική...” ασχολείται με την επικοινωνία μεταξύ προσώπων ως αντικείμενο άμεσης παρατήρησης από έναν επιστήμονα/παρατηρητή. Ο παρατηρητής αυτός δεν λαμβάνει υπ’ όψιν του ούτε την αφήγηση γεγονότων που ανάγονται στο παρελθόν των επικοινωνούντων, τα οποία υποτίθεται ότι ενδέχεται να υπόκεινται σε υποκειμενικές διαστρεβλώσεις, ούτε το υποκειμενικό και διυποκειμενικό νόημα των παρατηρήσιμων συμπεριφορικών εκδηλώσεων. Στηρίζεται μόνο στα αμοιβαία αποτελέσματα της συμπεριφοράς του ενός από τους επικοινωνούντες στον άλλο, τα συμπεριφορικά γεγονότα όπως διαδραματίζονται ενώπιον του ερευνητή, βάσει των οποίων αυτός καλείται να διατυπώσει τα συμπεριφορικά πρότυπα της σχέσης.

Στα πλαίσια του εν λόγω όρου δεν συμπεριλαμβάνονται επομένως οι ατομικές εκδηλώσεις της συμπεριφοράς, που δεν είναι δυνατόν να γίνουν αντιληπτές από τον “άλλο” και να τον επηρεάσουν. Δεν συμπεριλαμβάνονται, για παράδειγμα, οι μονόλογοι, δηλαδή οι λεκτικοί διάλογοι ενός προσώπου με τον εαυτό του απουσία ακροατηρίου ή οι νοεροί, εσωτερικοί διάλογοι με μη παρόντα ή φανταστικό “άλλο”, όπως τα εσωτερικευμένα άτομα (Watzlawick κ.ά., 1967:48).

A4. Το “μαύρο κουτί”

Η ομάδα του Palo Alto³, επηρεασμένη στο σημείο αυτό από το συμπεριφορισμό (N.Παρίσης, 1986:152-153), υποστήριζε ότι οι ως τότε εξελίξεις στην ψυχολογία και την ψυχιατρική δεν μας επέτρεπαν να ισχυριστούμε ότι γνωρίζουμε πώς λειτουργεί ο ανθρώπινος νους. Ως εκ τούτου θεωρούσε τις ενδοψυχικές διαδικασίες “μαύρο κουτί” (*black box*). Πράγμα που σημαίνει ότι αγνοούσε το εσωτερικό του εν λόγω “κουτιού”, με άλλα λόγια οιαδήποτε ενδοπροσωπική ή ενδοψυχική επεξεργασία των εξωτερικών ερεθισμάτων, οτιδήποτε συμβαίνει στο νου του επικοινωνούντος. Άρα αγνοούσε και τα συνειδητά -πολύ περισσότερο τα ασυνείδητα- κίνητρα του προσώπου ή την υποκειμενική και διυποκειμενική απόδοση νοήματος σε μία πράξη. Θεωρούσε ότι οι όποιες υποθέσεις για τα φαινόμενα αυτά είναι επιστημονικά αναπόδεικτες. Αντικείμενο μελέτης είναι επομένως εδώ μόνον οι πληροφορίες-είσοδοι (*inputs*) και οι πληροφορίες-έξοδοι (*outputs*), καθώς και η μεταξύ τους σχέση (Watzlawick κ.ά., 1967:43-44).

Θα θέλαμε στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι η συστημική θεωρία δεν αγνοεί πάντοτε τη μελέτη του υποσυστήματος προσωπικότητας. Ο Μ. Δεκλερής, για παράδειγμα, θεωρεί τα ανθρώπινα συστήματα συστήματα πράξεων στα οποία “η διαδικασία μετατροπής [των εισροών σε εκροές] είναι [...] διαδικασία λήψεως αποφάσεων και εκτελέσεως πράξεων. Η ‘πράξις’ [...] είναι σκόπιμη συμπεριφορά [...] επειδή στηρίζεται στην απόφαση [...]” (Μ. Δεκλερής, 1986:41. Βλ και ό.π.:44). Η προσωπικότητα ή ο ψυχικός οργανισμός, όπως νοείται κατά την ψυχαναλυτική ορολογία ή ο εαυτός, σύμφωνα με άλλες ψυχολογικές θεωρίες, μπορεί κάλλιστα,

³. Και η Θεωρία Οικογενειακών Συστημάτων εν γένει, από τη δεκαετία του 1950 ως το 1985 περίπου.

κατά τρόπο επιστημολογικά συμβατό με τη συστημική σκέψη, να νοηθεί και να μελετηθεί ως υποσύστημα του οικογενειακού συστήματος.

Β. ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΑΞΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ο Watzlawick και οι συνεργάτες του υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη επικοινωνία, λεκτική και μη λεκτική, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται και να μελετάται ως ενιαίο σύνολο. Διατυπώνουν δε την υπόθεση ότι η ως όλο νοούμενη επικοινωνία διέπεται από κάποιους κανόνες, όπως και η γλώσσα. Το σύνολο των κανόνων, των αξιωμάτων αυτών, τα οποία χαρακτηρίζονται αλλιώς και απλές ιδιότητες της επικοινωνίας, θα πρέπει να συγκροτεί τον κώδικα, το λογισμό της ανθρώπινης επικοινωνίας (Watzlawick κ.ά., 1967:15 & 48).

Οι συγγραφείς προτείνουν πέντε τέτοια αξιώματα, χωρίς να θεωρούν τον αριθμό περιοριστικό. Υποστηρίζουν δε ότι η τήρηση των εν λόγω κανόνων εξασφαλίζει την ομαλότητα της διαπροσωπικής εν γένει επικοινωνίας, ενώ η παραβίασή τους οδηγεί σε παθολογικές διαταραχές της.

Οι αρχές της επικοινωνίας, που οι συγγραφείς διατυπώνουν στα πλαίσια της θεωρίας τους, αφορούν κατ' αρχάς όλα τα ανθρώπινα συστήματα επικοινωνίας, άρα και την οικογενειακή διάδραση, δηλ. την οικογένεια ως σύστημα σταθερών σχέσεων διαρκείας, που διέπεται από παγιωμένους κανόνες.

Οι κανόνες αυτοί, οι οποίοι θεωρούνται ομοιοστατικοί μηχανισμοί, υποδεικνύουν και περιορίζουν τη συμπεριφορά των μελών του οικογενειακού συστήματος.

Διευκρινίζουμε ότι η παθολογία της επικοινωνίας δεν θα πρέπει να συσχετίζεται κατ' ανάγκην πάντοτε με ατομικά ψυχοπαθολογικά προβλήματα των επικοινωνούντων. Η παθολογική επικοινωνία ως φαινόμενο απαντάται συχνά, χωρίς συνέπειες στη ψυχική υγεία των προσώπων. Ενδέχεται, εν τούτοις να συσχετισθεί με την εμφάνιση σχιζοφρένειας ή διαταραχών άγχους, για παράδειγμα, μόνον όμως εάν και εφ' όσον συντρέχουν και άλλες περιστάσεις⁴, μία από τις οποίες είναι να παρουσιάζεται ως πρότυπο οικογενειακής διάδρασης, και όχι ως μεμονωμένο συμβάν⁵.

Τα ενδιαφέροντα της ομάδας του Palo Alto επικεντρώνονται φυσικά στο συσχετισμό της παθολογίας της οικογενειακής επικοινωνίας με την "παθολογική", τη συμπτωματική, γενικότερα την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά ενός ή

4. Ο Bateson δεν αποκλείει εντελώς και τους βιολογικούς, γενετικούς παράγοντες. (G. Bateson 1960b/1972:259-261).

5. "Θα διαπιστώσουμε ότι οι συμπεριφορικές συνέπειες τέτοιων φαινομένων [διαταραγμένης επικοινωνίας] συχνά αντιστοιχούν σε ποικίλες ατομικές ψυχοπαθολογικές εκδηλώσεις [...]" (P.Watzlawick κ. ά 1967:72. Η υπογράμμιση δική μου).

περισσοτέρων μελών της οικογένειας⁶. Αυτό ωστόσο δεν αποκλείει την βάσει του επικοινωνιακού μοντέλου μελέτη της ομαλής ή της παθολογικής οικογενειακής επικοινωνίας σε σχέση και με άλλα φαινόμενα, ανεξάρτητα από την “ψυχική ασθένεια” (D.D.Jackson 1965a/1981:23).

Ας περάσουμε τώρα στην επί μέρους εξέταση των προτεινομένων αξιωμάτων.

B1. Η συμμετρικότητα και η συμπληρωματικότητα ως θεμελιώδη πρότυπα της διάδρασης

Η συμμετρική και συμπληρωματική σχισμογένεση καλούνται από τους Watzlawick κ.ά. απλώς συμμετρική και συμπληρωματική διάδραση (symmetrical & complimentary interaction). Η έννοια χρησιμοποιείται όπως ακριβώς ορίζεται από τον Bateson.

Τόσο η μία όσο και η άλλη είναι αξιολογικά ουδέτερες και αναγκαίες στην ανθρώπινη επικοινωνία. Αποτελούν τα δύο θεμελιώδη πρότυπα, τις δύο θεμελιώδεις κατηγορίες σχέσης.

Και οι δύο μπορούν να είναι λειτουργικότερες στα πλαίσια της ομαλής διάδρασης, όσο δηλαδή δεν παρατηρούνται φαινόμενα κλιμάκωσης και τα μέρη είναι σε θέση να αλληλοεπιβεβαιώνουν τους αυτοπροσδιορισμούς τους.

Σημειώνουμε ότι οι Watzlawick κ.ά. τονίζουν ρητώς ότι η συμπληρωματική σχέση προϋποθέτει την ιεραρχική διάκριση δύο διαφορετικών θέσεων: τη θέση του ισχυρότερου (superior, dominant, one-up position) και τη θέση του υποδεέστερου (inferior, one down position).

ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΕΤΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ
(Κλιμάκωση της συμμετρικότητας - Αυστηρότητα της συμπληρωματικότητας.)

Ο κίνδυνος που απειλεί συνεχώς τόσο τις συμπληρωματικές όσο και τις συμμετρικές σχέσεις είναι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εκείνος της κλιμάκωσης της συμμετρικότητας ή της συμπληρωματικότητας.

Η κλιμάκωση της συμμετρικότητας (symmetrical escalation).

Στις συμμετρικές -και ιδίως στις αμιγώς συμμετρικές- σχέσεις η παθολογία έγκειται στην κλιμάκωση. Στο εν λόγω πρότυπο ελλοχεύει ανά πάσα στιγμή η πιθανότητα ανάπτυξης ανταγωνισμού μεταξύ των επικοινωνούντων, που συχνά οδηγεί σε λανθάνουσες ή ανοιχτές συγκρούσεις.

Η αυστηρότητα της συμπληρωματικότητας (rigid complementarity)

Παθολογικές διαταραχές κλιμάκωσης τείνουν επίσης να παρουσιάζουν κυρίως οι αμιγώς συμπληρωματικές σχέσεις, αυτές από τις οποίες απουσιάζει παντελώς η εναλλαγή των θέσεων ή στοιχεία συμμετρικότητας. Επίσης οι συμπληρωματικές σχέσεις με χαρακτηριστικά στατικότητας και ακαμψίας, όπως η σχέση γονέως-παιδιού, που δεν εξελίσσεται μέσα στο χρόνο, ακολουθώντας τις

6. “Κατά τα έξι τελευταία χρόνια το Ινστιτούτο Ψυχικών Ερευνών (M.R.I.) του Palo Alto ασχολείται με τη μελέτη της οικογενειακής διάδρασης με στόχο να διαπιστωθεί εάν και με ποιο τρόπο η εν λόγω διάδραση συσχετίζεται με την ψυχοπαθολογία ή την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά ενός ή περισσοτέρων μελών της οικογένειας. Η μελέτη αφορά τόσο τη “φυσιολογική” όσο και τη “διαταραγμένη” οικογένεια, ούτως ώστε να καταστεί δυνατή η συναγωγή των ευνοϊκών για την ψυχική υγεία συνθηκών” (D.D.Jackson, 1965a/1981:23. Οι υπογραμμίσεις δικές μου).

φάσεις του κύκλου της ζωής (Watzlawick κ.ά., 1967:67-71 & 107-117· Simon, Stierlin & Wynne 1985:62-66 και 346-347).

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ "ΑΛΛΟΥ"

Στο έργο του Bateson οι συμπληρωματικές και συμμετρικές σχέσεις αναφέρονται:

A. Σε διομαδικές σχέσεις.

B. Σε σχέσεις προσώπου - ομάδας. Παράδειγμα η σχέση του αλκοολικού με την ομάδα των Ανώνυμων Αλκοολικών.

Γ. Σε διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ δύο πραγματικών προσώπων.

Δ. Στις σχέσεις μεταξύ ενός πραγματικού προσώπου και ενός φανταστικού "άλλου". Ως παραδείγματα φανταστικού "άλλου" φέρονται η μποτίλια του αλκοόλ στη σχέση αλκοολικού-αλκοόλ, καθώς και ο μη πραγματικός άλλος στις ψευδαισθησιακές φαντασιώσεις του σχιζοφρενούς (Bateson, 1971a/1972:324).

Οι Watzlawick κ.ά. αναφέρονται αυστηρά στη σχέση μεταξύ δύο πραγματικών προσώπων (Watzlawick κ.ά., 1967).

B2. Η στίξη της ακολουθίας των γεγονότων

Στίξη (ή **τονισμός** - *punctuation*) καλείται "η εκ μέρους ενός παρατηρητή δόμηση και οργάνωση μιας συνεχούς ακολουθίας γεγονότων και συμπεριφορικών εκδηλώσεων" (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:284).

Στα πλαίσια της διάδρασης η στίξη αφορά κατ' αρχήν το **κατ' ευθείαν γραμμικό** (*lineal*)⁷, υποκειμενικό πρότυπο αιτιότητας, που διαμορφώνει το καθένα από τα μέρη της σχέσης. Πρόκειται για την υποκειμενική, αυθαίρετη απόδοση ευθυνών, αλλά και γενικότερα την απόδοση νοήματος στην αλληλουχία των γεγονότων κατά την προοπτική του κάθε μέλους της οικογένειας. "Η υποκειμενική στίξη της διάδρασης εκ μέρους ενός μέλους της οικογένειας προσδιορίζει το νόημα που το μέλος αυτό αποδίδει στη συμπεριφορά του και στη συμπεριφορά των άλλων", σημειώνει το συστημικό λεξικό (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:284).

Κατά τα υποκειμενικά πρότυπα στίξης "η αιτιότητα εξαρτάται από το σημείο που μπαίνει η στίξη ή ξεκινάει η πρόταση" (F.Martin, 1989:127). Για να το διατυπώσουμε απλούστερα, στη δυαδική σχέση το καθένα από τα μέρη συχνά αποκρυσταλλώνει την προσωπική του άποψη για τη χρονική σειρά ή/και την αιτιώδη σχέση των γεγονότων της διάδρασης, την άποψή του ως προς το ποιος από τους δύο πήρε την πρωτοβουλία, άρα φέρει και την ευθύνη για την εγκαθίδρυση μιας κατάστασης μεταξύ τους. Κλασικό συστημικό παράδειγμα η σύζυγος που πιστεύει ότι γρινιάζει επειδή ο σύζυγος είναι σιωπηλός, αποστασιοποιημένος, ενώ εκείνος πιστεύει ότι αποστασιοποιείται ακριβώς επειδή εκείνη γρινιάζει. Κατά την κυκλική αιτιότητα της συστημικής σκέψης η σιωπή του ενός ωθεί τον άλλο στη μεμψιμοιρία, αλλά και το αντίστροφο· η μεμψιμοιρία του ενός ωθεί τον άλλο στη σιωπή. Επομένως δεν τίθεται θέμα υπαιτιότητας κανενός από τα μέρη της σχέσης.

Εννοείται ότι στην "Πραγματιστική..." η στίξη του επικοινωνούντος

⁷. Η **κατ' ευθείαν γραμμικότητα** (*lineality*), το αντίθετο της οποίας είναι η **κυκλικότητα** (*circularity*), δεν πρέπει να συγχέεται με τη **γραμμικότητα** (*linearity*) που σχετίζεται με τις αλλαγές πρώτης τάξεως, το αντίθετο της οποίας είναι η **μη γραμμικότητα** (*non-linearity*) που σχετίζεται με τις ασυνεχείς αλλαγές δευτέρας τάξεως του συστήματος.

μελετάται αποκλειστικά σε σχέση με τη στίξη του ετέρου μέρους της διάδρασης, και ποτέ αυτούσια, ως ανεξάρτητη οπτική ενός μεμονωμένου προσώπου.

ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΣΤΙΞΗΣ

Τα μέρη της σχέσης είναι πιθανόν να συμφωνούν ή να διαφωνούν ως προς τη δόμηση της ακολουθίας των γεγονότων, οπότε μιλάμε αντιστοίχως για κοινά ή για διίστάμενα πρότυπα στίξης.

Οι πιθανές παθολογικές διαταραχές της στίξης αφορούν κυρίως τα διιστάμενα πρότυπα υποκειμενικής αιτιότητας και οφείλονται συνήθως είτε στην άγνοια πληροφοριών είτε στην προσωπική ερμηνεία πληροφοριών.

α) Άγνοια πληροφορίας: Τα πρότυπα στίξης είναι πιθανόν να διαφοροποιούνται, όταν ο ένας τουλάχιστον αγνοεί πληροφορίες που ο άλλος γνωρίζει. Η στίξη πάσχει, λόγου χάριν, όταν ο Β δεν έχει λάβει το μήνυμα του Α (επειδή χάθηκε το γράμμα του Α στο ταχυδρομείο ή επειδή ο Β δεν άκουσε λόγω του θορύβου της απογείωσης του αεροπλάνου αυτό που του είπε ο Α). Ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί η παρανόηση του λεκτικού μηνύματος του άλλου (π.χ. ο Α διαβιβάζει το λεκτικό μήνυμα "αλήθεια λες" και ο Β ακούει "παραμύθια λες").

β) Υποκειμενική ερμηνεία πληροφοριών⁸. Εδώ τόσο ο Α όσο και ο Β είναι κάτοχοι των ίδιων πληροφοριών, τις οποίες ο καθένας ερμηνεύει διαφορετικά. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρούν οι συγγραφείς, ο άνθρωπος "δέχεται 10.000 αισθητηριακές εντυπώσεις [...] ανά δευτερόλεπτο [...]" (Watzlawick κ.ά., 1967:95). Είναι αδύνατον να τις συγκρατήσει όλες. Ο καθένας επιλέγει, κατά τρόπο μη συνειδητό, και συγκρατεί ορισμένες από αυτές, βάσει των οποίων και διαμορφώνει τις απόψεις του για την πραγματικότητα. "Κατά πάσα πιθανότητα η πραγματικότητα είναι όπως την κάνουμε να είναι." (ό.π.:95).

Η διάσταση απόψεων ως προς τη στίξη συχνά οδηγεί την επικοινωνία σε αδιέξοδο, δεδομένου ότι ο ένας θεωρεί τον εαυτό του θύμα του άλλου, του υποτιθέμενου υπαίτιου, και δεν είναι σε θέση να αναλάβει τις ευθύνες που του αναλογούν, οπότε ο συνδυασμός των προσπαθειών για τη βελτίωση μιας κατάστασης καθίσταται αδύνατος.

Στα προβλήματα της στίξης εντάσσεται και το φαινόμενο της "αυτοεκπληρούμενης προφητείας".

8. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε κάποια αντίφαση στη σκέψη των Watzlawick κ.ά. Από τη μία πλευρά δηλώνουν ότι αγνοούν το υποκειμενικό και διυποκειμενικό νόημα του μηνύματος. Από την άλλη όμως, με την εισαγωγή της έννοιας της στίξης, συμπεριλαμβάνουν κατά κάποιο τρόπο στη μελέτη της διάδρασης και την "υποκειμενική ερμηνεία πληροφοριών", με άλλα λόγια την υποκειμενική και διυποκειμενική απόδοση νοήματος, έστω κι αν αυτό γίνεται αυστηρά στα πλαίσια της αμοιβαιότητας.

Όπως πολύ σωστά παρατηρούν οι Cronen, Johnson και Lannamann "Το νήμα [...] που συνδέει το 'Principia mathematica' των Whitehead και Russell και το 'Tractatus' του Wittgenstein συνίσταται στην παραδοχή [...] ότι η γλώσσα πρέπει να αποτελεί την εικόνα της εξωτερικής πραγματικότητας [...] Ο Watzlawick, ενώ αφ' ενός χρησιμοποιεί τη θεωρία των λογικών τύπων για να αναλύσει το παράδοξο, αποδέχεται αφ' ετέρου ρητώς ότι η πραγματικότητα είναι κοινωνική δημιουργία. Το βιβλίο του 'How Real is Real' πραγματεύεται αυτό ακριβώς το θέμα. Προφανώς δεν συνειδητοποιεί ότι αναμινγνύει ασύμβατες επιστημολογίες. Η θεωρία των λογικών τύπων στηρίζεται στην παραδοχή ότι η επικοινωνία πρέπει να παρέχει την ξεκάθαρη περιγραφή της σαφούς εξωτερικής πραγματικότητας. Ο Watzlawick εντούτοις υποστηρίζει παράλληλα ότι οι αναδυόμενες κοινωνικές πραγματικότητες διαμορφώνονται από την ίδια την επικοινωνία" (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:93-95. Η υπογράμμιση δική μου).

B3. Σημειακή και αναλογική επικοινωνία

Η ανθρώπινη επικοινωνία συντελείται κατά δύο διαφορετικούς και αλληλοσυμπληρούμενους τρόπους. Σημειακώς (ή ψηφιακώς) και αναλογικώς.

Σημειακή ή ψηφιακή επικοινωνία (digital communication) καλείται η σημειακή γλώσσα, η λεκτική επικοινωνία. Η σημειακή γλώσσα είναι σύστημα σημείων. Κάθε σημείο συγκροτείται από ένα σημαίνον, μία ακουστική ή οπτική εικόνα, και ένα σημαινόμενο, μία έννοια, μία ιδέα (S:Sa/Se). Η σχέση σημαίνοντος-σημαινόμενου είναι, ως γνωστόν, καθαρά αυθαίρετη, αδικαιολόγητη, συμβατική.

Αναλογική επικοινωνία ή αναλογική “γλώσσα” (analogic communication) καλείται η μη λεκτική επικοινωνία. Εδώ το σημαίνον έχει κάποια αναλογία, ομοιότητα, με εκείνο που αναπαριστά. Το σκίτσο ενός δέντρου, για παράδειγμα, έχει κάποιες αναλογίες με το δέντρο που αναπαριστά.

Η αναλογική “γλώσσα” καλύπτει όλο το φάσμα της μη λεκτικής επικοινωνίας και συμπεριλαμβάνει κυρίως τα εξής στοιχεία: α) Τα μη λεκτικά συνακόλουθα της λεκτικής επικοινωνίας, όπως τις αλλοιώσεις του τόνου της φωνής, την αλληλουχία των λέξεων, το ρυθμό και τον τονισμό τους μέσα στη φράση κ.ο.κ. β) Τη γλώσσα του σώματος, δηλαδή τη στάση του σώματος, τις κινήσεις, τις χειρονομίες και την έκφραση του προσώπου (ύφος, βλέμμα, μορφασμοί). γ) Οποιαδήποτε άλλη ένδειξη σχετίζεται με το πλαίσιο της επικοινωνίας (context), π.χ. το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Λόγου χάριν, το κατά πόσον μια συμπληρωματική συζυγική ή φιλική διάδραση είναι ομαλή ή διαταραγμένη. Ακόμα το κατά πόσον η συγκεκριμένη υπό μελέτην ανταλλαγή μηνυμάτων λαμβάνει χώραν σε οικογενειακή εστία, σε στρατώνα, σε δικαστήριο ή σκηνή θεάτρου κ.ο.κ., πράγμα που συνιστά το “πλαίσιο του πλαισίου” (P. Watzlawick κ.ά., 1967:22, 62).

Οι δύο τρόποι επικοινωνίας διαφέρουν ριζικά. Η σημειακή γλώσσα έχει αυστηρά δομημένη λογική σύνταξη, αλλά όχι και τα μέσα να εκφράσει όλες τις αποχρώσεις της σχέσης. Αντίθετα, η αναλογική “γλώσσα” υπερτερεί στο σημείο αυτό, είναι όμως εξαιρετικά αμφίσημη, δεδομένου ότι δεν είναι λογικά δομημένη. Δεν διαθέτει δηλαδή, όπως η σημειακή, αφηρημένες έννοιες, λογικές συναρτήσεις αληθείας (logical truth functions) ή λογικά σταθερά (logical constants) (P. Watzlawick κ.ά., 1967:100-106· K. Βουδούρης, 1977:89). Πιο συγκεκριμένα, στερείται αποδεδειγμένα την άρνηση (όχι, δεν, δεν είναι αληθές ότι) και την εγκλειστική διάζευξη (είτε το ένα, είτε το άλλο, είτε και τα δύο). Επομένως δεν διαθέτει κατά πάσα πιθανότητα και τις υπόλοιπες λογικές συναρτήσεις αληθείας, τη συμπλοκή (και), τη συνεπαγωγή (εάν-τότε) και την ισοδυναμία.

Το αναλογικό υλικό δεν αφορά αποκλειστικά τον άνθρωπο, όπως το σημειακό. Αποτελεί το κατ’ εξοχήν μέσο έκφρασης και των θηλαστικών ζώων, πεδίο από το οποίο μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμα συμπεράσματα και για την ανθρώπινη αναλογική “γλώσσα”. Οι Watzlawick κ.ά. αναφέρουν ένα παράδειγμα από απόπειρες επικοινωνίας θαλάσσιων χοίρων με τον άνθρωπο, που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε σαφέστερα τα προβλήματα που δημιουργεί η απουσία της άρνησης. Έχει παρατηρηθεί ότι όταν το θηλαστικό αυτό επιθυμεί να εκδηλώσει τις φιλικές του προθέσεις, παίρνει το ανθρώπινο χέρι και το πιέζει μαλακά με τα κοφτερά του δόντια. Εκδηλώνει δηλαδή αρχικώς το ομοίωμα της συμπεριφοράς α (επιθετικότητα), για να δηλώσει τελικά τη συμπεριφορά -α (μη

επιθετικότητα, φιλική διάθεση). Εάν ο άνθρωπος παρεξηγήσει την αρχική κίνηση, την ερμηνεύσει ως εκδήλωση επιθετικότητας, και αντιδράσει ανάλογα, π.χ. με αμυντική αντεπίθεση, η επικοινωνία καθίσταται προβληματική. Με την επικοινωνία των ζώων ασχολήθηκε πολύ ο Bateson σε μακροχρόνιες επιτόπιες έρευνες.

Οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι η αναλογική επικοινωνία παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τη φροϋδική πρωτογενή διαδικασία, ενώ η σημειακή με τη δευτερογενή διαδικασία του προσυνειδητού και συνειδητού συστήματος. “Η περιγραφή του id από τον Freud, μετατιθέμενη από το ενδοψυχικό στο διαπροσωπικό πλαίσιο αναφοράς, καταλήγει να αποτελεί στην ουσία τον ορισμό της αναλογικής επικοινωνίας” (P.Watzlawick κ.ά., 1967:65-66 υποσ.8). Πράγματι, οι αναλογίες της μη λεκτικής επικοινωνίας και του πρωτογενούς τρόπου σκέψης, που χαρακτηρίζει τις ασυνειδητες διαδικασίες, φερ’ ειπείν τα όνειρα, είναι εντυπωσιακή. Πρώτον, κυρίως στο θέμα της απουσίας λογικής σύνταξης. Τόσο στη μία όσο και στον άλλο το α ενδέχεται να σημαίνει το αντίθετό του, η σχέση αιτιότητας να παριστάνεται ως ταυτοχρονία ή και αντεστραμμένη χρονική αλληλουχία, η διάζευξη⁹ ως παρουσία τόσο του α όσο και του β, η ομοιότητα ως συναίρεση δύο στοιχείων σε μία ενότητα. Δεύτερον, στο θέμα της εικονοποίησης των αφηρημένων εννοιών, της παράστασης του όλου διά του μέρους ή της παράστασης διά της αναλογίας (Freud, 1900/1993:282-287). Η προσφορά ενός μήλου ή ενός πορφυρού ρόδου (αναλογική γλώσσα) μπορεί να σημαίνει/συμβολίζει πρόταση σύναψης ερωτικών σχέσεων, ενώ η προσφορά κλάδου ελαίας πρόταση συμφιλίωσης. Η απόφαση του συζύγου να αφήσει μουστάκι αμέσως μετά το θάνατο του πατέρα του, ενδέχεται να αποτελεί απόπειρα διαβίβασης στη σύζυγο του μη λεκτικού μηνύματος ότι έχει αποφασίσει να συμπεριφέρεται στο εξής αυστηρά, όπως ο μουστακοφόρος νεκρός.

Η ομαλή επικοινωνία, η ολοκληρωμένη διαβίβαση και πρόσληψη ενός μηνύματος, προϋποθέτει το συνδυασμό των δύο γλωσσών. Αυτό σημαίνει ότι οι επικοινωνούντες λαμβάνουν υπ’ όψιν τους τόσο τα σημειακά όσο και τα αναλογικά στοιχεία των ανταλλασσομένων μηνυμάτων. Ακόμα ότι είναι σε θέση να “μεταφράζουν” ευχερώς τα αναλογικά στοιχεία ενός μηνύματος (ή τα αμιγώς αναλογικά μηνύματα) σε σημειακή γλώσσα, τόσο ως διαβιβάζοντες (π.χ. έχω συνείδηση του γεγονότος ότι η σιωπή μου κατά τη διάρκεια του εορταστικού γεύματος εξέφραζε θυμό για τη σύζυγό μου, που δεν ήθελα να εξωτερικεύσω λεκτικά), όσο και ως αποδέκτες (π.χ. η σιωπή του συζύγου μου κατά την ώρα του φαγητού αποτέλεσε το μέσο εκδήλωσης του θυμού του).

ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ

Η ύπαρξη θεμελιωδών διαφορών μεταξύ των δύο τρόπων επικοινωνίας δημιουργεί συχνά προβλήματα. Το ζήτημα ανάγεται, όπως ήδη αναφέραμε, στη δυσκολία μετάφρασης από το αναλογικό στο σημειακό υλικό και το αντίστροφο, από το σημειακό στο αναλογικό.

α) Προβλήματα μετάφρασης από το αναλογικό στο σημειακό υλικό.

Το διφορούμενο των αναλογικών μηνυμάτων καθιστά συχνά δυσχερή τη μεταφορά τους στη σημειακή γλώσσα. Οι δυσχέρειες αφορούν τόσο τη δυσκολία του διαβιβάζοντος να ρηματοποιήσει τα ίδια του τα αναλογικά μηνύματα, όσο και εκείνη του δέκτη να ερμηνεύσει τα αναλογικά μηνύματα του άλλου.

Το δακρυσμένο βλέμμα που η σύζυγος απευθύνει στο σύζυγο ύστερα από

⁹ . Είτε α είτε β.

μια βίαιη σκηνή, μπορεί να σημαίνει τόσο “θέλω να χωρίσουμε” όσο και “δεν θέλω να χωρίσουμε”. Η σημειοποίησή του μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολη στα πλαίσια της διάδρασης. Είναι πολύ πιθανόν ο καθένας να ερμηνεύει τα αναλογικά στοιχεία σύμφωνα με την υποκειμενική του άποψη για τη σχέση. Για παράδειγμα, η πεποίθηση του Α ότι είναι ανάξιος να αγαπηθεί, πού συνδυάζεται με την πεποίθηση ότι η σύντροφός του είναι αξιέραστο αλλά άπιστο πλάσμα, ενδέχεται να οδηγήσει τον Α στο συμπέρασμα ότι εκείνη επιθυμεί τη διάλυση της σχέσης, τη στιγμή που η ίδια εννοεί ότι η σύγκρουση την ώθησε να αντιληφθεί το μέγεθος της αγάπης της για κείνον.

β) Προβλήματα μετάφρασης από το σημειακό στο αναλογικό υλικό.

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα συμβολικής φύσης μετατρεπτικά συμπτώματα της υστερίας. Κατά τον Bateson, αλλά και κατά τους Watzlawick κ.ά., τα συμπτώματα αυτά διαμορφώνονται στα πλαίσια μιας διαδικασίας συμβολοποίησης που λαμβάνει χώραν όταν η λεκτική μετεπικοινωνία έχει οδηγηθεί σε αδιέξοδο. Στην περίπτωση αυτή ήδη σημειοποιημένο υλικό επαναμεταφράζεται σε αναλογικό, δεδομένου ότι “η σημειοποίησή του δεν είναι πλέον δυνατή, κάτι που συμβαίνει χαρακτηριστικά όταν μία σχέση κινδυνεύει να διολισθήσει σε κοινωνικά ή ηθικά απαγορευμένες περιοχές, όπως είναι η αιμομιξία” (Watzlawick κ.ά., 1967:106-107).

B4. Το αδύνατο της μη επικοινωνίας

Δύο πρόσωπα που συμπίπτουν στο χώρο και το χρόνο, επικοινωνούν κατ’ ανάγκην, ακόμα και όταν δεν ανταλλάσσουν λεκτικά μηνύματα, και τούτο διότι επικοινωνούν υποχρεωτικά αναλογικώς. Το πιο αδιόρατο βλέμμα ή αυτή η στάση του σώματος είναι μηνύματα. Διαβιβάζουν κάποιες πληροφορίες που επηρεάζουν τη συμπεριφορά του άλλου. Η μη επικοινωνία είναι αδύνατη.

ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ : Η ΑΠΟΦΥΓΗ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Με δεδομένα τα ανωτέρω, κάθε πιθανή απόπειρα δυο προσώπων να μην επικοινωνήσουν δεν συνιστά μη επικοινωνία, αλλά παθολογική διαταραχή της επικοινωνίας, απόπειρα αποφυγής της επικοινωνίας.

Τα τρία πιθανά πρότυπα αποφυγής της επικοινωνίας είναι τα εξής:

1. **Η αποδοχή της επικοινωνίας** (acceptance of communication).
2. **Η απόρριψη της επικοινωνίας** (rejection of communication).
3. **Η ακύρωση (ή ματαίωση) της επικοινωνίας** (disqualification of communication).

Για τη διευκρίνιση των όρων οι συγγραφείς χρησιμοποιούν το παράδειγμα της διάδρασης μεταξύ δύο αγνώστων συνεπιβατών αεροπλάνου, από τους οποίους ο ένας, ο Α, επιδιώκει τη σύναψη σχέσης, ενώ ο άλλος, ο Β, επιχειρεί να την αποφύγει. Στην περίπτωση αυτή ο Β έχει τρεις επιλογές:

1. Να **αποδεχθεί** δυσφορώντας την πρόταση σύναψης σχέσης, γεγονός που ενδέχεται να οδηγήσει σε βεβαιωμένη διάδραση. Τονίζουμε πάντως ότι στην περίπτωση αυτή οι απαντήσεις του Β, ανεξάρτητα από τη δυσφορία του, αφορούν τα θέματα που θέτει ο Α, και αντιστρόφως.

2. Να **απορρίψει** την επικοινωνία, να δηλώσει, π.χ., ρητώς ή αναλογικώς ότι δεν επιθυμεί να έχει οιαδήποτε λεκτική επικοινωνία μαζί του, πράγμα που είναι πιθανόν να δημιουργήσει μεταξύ τους ατμόσφαιρα τεταμένης ή αμήχανης σιωπής.

3. Να **ακυρώσει** (να **ματαιώσει**) την επικοινωνία. Στην περίπτωση αυτή ο Β δέχεται μεν να ανταλλάξει κάποια μηνύματα με τον Α, φροντίζει όμως να μιλά για όλα και για τίποτα, εξουδετερώνοντας την επικοινωνία.

Μορφές ακύρωσης αποτελούν η αοριστία, οι αντιφάσεις, οι συχνές αλλαγές θέματος, οι συνεχείς παρεκβάσεις και οι ημιτελείς φράσεις, το σκοτεινό ύφος και ο εξεζητημένος λόγος, η παρεξήγηση των λεγομένων του άλλου (π.χ. η κατά λέξη ερμηνεία μεταφορών), η έλλειψη συνοχής του λόγου. Τα ανωτέρω αποτελούν και τυπικές εκδηλώσεις συμπτωματικής, σχιζοφρενικής λόγου χάριν συμπεριφοράς. Εν τούτοις οποιοσδήποτε "φυσιολογικός" άνθρωπος ενδέχεται να αντιδράσει κατ' αυτόν τον τρόπο, όταν είναι αναγκασμένος να εμπλακεί παρά τη θέλησή του σε διάδραση. (Watzlawick κ.ά., 1967:76).

Όπως διευκρινίζουν οι Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron, σε ένα πολύ ενδιαφέρον για το θέμα άρθρο, η ακύρωση της επικοινωνίας είναι -σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις και κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις- ένας από τους επικοινωνιακούς τρόπους με τους οποίους εξωτερικεύεται, άρα καθίσταται παρατηρήσιμο, το παθολόγο φαινόμενο του διπλού δεσμού. (Sluzki, Beavin, Tarnopolsky και Veron 1967/1981:284).

Το σύμπτωμα ως μορφή επικοινωνίας

Κατά τη συστημική σκέψη, το ψυχοπαθολογικό σύμπτωμα εντάσσεται στα πλαίσια της επικοινωνίας και ακριβέστερα στις παθολογικές διαταραχές της. Είναι μη λεκτικό, αναλογικό μήνυμα, που συνιστά απόπειρα αποφυγής της επικοινωνίας.

B5. Τα δύο επίπεδα της επικοινωνίας. Το επίπεδο περιεχομένου και το επίπεδο σχέσης

Η ανθρώπινη επικοινωνία έχει δύο λειτουργίες, δύο όψεις. Οιοδήποτε μήνυμα συγκροτείται σε δυο επίπεδα:

1. Το **επίπεδο περιεχομένου** (content level) ή όψη αναφοράς (report aspect), το καταδηλωτικό επίπεδο (denotative level -Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:93), συνίσταται στις πληροφορίες, τα δεδομένα που διαβιβάζονται στον "άλλο", τα οποία αφορούν γεγονότα, απόψεις, συναισθήματα κ.ο.κ. - π.χ. το νερό βράζει στους 100 βαθμούς C, η Μαρία είναι όμορφη, τη νύχτα κυκλοφορούν φαντάσματα, αγαπώ τους γονείς μου.

2. Το **επίπεδο σχέσης** (relationship level) ή όψη εντολής (command aspect), στο οποίο διαβιβάζονται οδηγίες για το πώς πρέπει να εκληφθεί το περιεχόμενο στο πλαίσιο (context) της δεδομένης διάδρασης, πράγμα που εξαρτάται κατά κύριο λόγο, πρώτον από τη μορφή της συγκεκριμένης σχέσης που υφίσταται ήδη ή τείνει να εγκαθιδρυθεί μεταξύ των επικοινωνούντων κατά τη διαβίβαση του μηνύματος¹⁰ και δεύτερον από το γενικότερο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον ή το πλαίσιο του πλαισίου (context of context), στο οποίο λαμβάνει χώρα η διάδραση (λόγου χάριν, το μήνυμα "είσαι ένοχος εσχάτης προδοσίας" αλλιώς εκλαμβάνεται όταν εκφέρεται στο στρατοδικείο, αλλιώς στα πλαίσια μιας θεατρικής παράστασης και αλλιώς στα πλαίσια φιλικής συζήτησης που διεξάγεται σε κλίμα οικειότητας και αστεϊσμού).

Το επίπεδο σχέσης αποτελεί το κατ' εξοχήν αντικείμενο μελέτης του

¹⁰. Αναλόγως, π.χ., του αν πρόκειται για ομαλή συμμετρική συζυγική σχέση ή για διαταραγμένη συμπληρωματική σχέση προϊσταμένου-υφισταμένου.

"Pragmatics of human communication"¹¹.

Σημειώνουμε ότι το επίπεδο περιεχομένου εξωτερικεύεται συνήθως στη λογικά δομημένη σημειακή γλώσσα, ενώ το επίπεδο σχέσης μεταβιβάζεται ευκολότερα σε αναλογικό υλικό. Φυσικά δεν αποκλείεται ένα αμιγώς αναλογικό μήνυμα, φερ' ειπείν μια κίνηση του κεφαλιού που σημαίνει "όχι", να συνιστά και το επίπεδο περιεχομένου και το επίπεδο σχέσης του εν λόγω μηνύματος. Επίσης οι μεταπληροφορίες είναι δυνατόν να διαβιβάζονται και σημειακώς - π.χ. "Θα σε δείρω! Έλα τώρα, αστειεύομαι. Ξέρεις ότι η σχέση μας είναι ισότιμη".

ΕΠΙΠΕΔΟ ΣΧΕΣΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ (ή ορισμός του εαυτού - definition of self). Το γεγονός ότι το επίπεδο του μηνύματος για το οποίο συζητάμε αφορά τη μεταξύ των επικοινωνούντων σχέση στη συγκεκριμένη κατάσταση, σημαίνει πως σ' αυτό δίνεται ο αυτοπροσδιορισμός εκάστου των μερών. Ακριβέστερα, ο ορισμός του εαυτού σε σχέση με τον "άλλο", άρα και εκείνος της σχέσης. Οι ορισμοί αυτοί συνίστανται σε κάποια ιδιότητα που ο διαβιβάζων αποδίδει στον εαυτό του σε σχέση με το δέκτη. Έτσι το μήνυμα "Γιώργο, έλα εδώ", που ο δάσκαλος απευθύνει στον απείθαρχο μαθητή μέσα στην τάξη, ενδέχεται, σε μετεπικοινωνιακό επίπεδο και ανεξάρτητα από το επίπεδο περιεχομένου, να σημαίνει: Στα πλαίσια της δεδομένης κατάστασης (της σχέσης δασκάλου - μαθητή) εγώ, ο διαβιβάζων, θεωρώ τον εαυτό μου ισχυρότερο από εσένα. Το ίδιο ακριβώς, από πλευράς περιεχομένου, μήνυμα μπορεί να διαβιβάζει, από απόψεως επιπέδου σχέσης, ακριβώς το αντίστροφο, αν λίγες μέρες αργότερα ο ίδιος δάσκαλος συναντήσει το μαθητή του υπό την ιδιότητα του προσκεκλημένου στη δεξίωση που ο πατέρας του δεύτερου δίνει ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Η πλευρά εντολής εντάσσεται στα πλαίσια των πληροφοριών για τα δεδομένα της πλευράς περιεχομένου, είναι δηλαδή πληροφορία περί της πληροφορίας, μετα-πληροφορία, επικοινωνία περί της επικοινωνίας, μετεπικοινωνία. Με αυτήν την έννοια, το επίπεδο σχέσης του μηνύματος ανάγεται σε ανώτερο λογικό επίπεδο, εν σχέσει προς το επίπεδο περιεχομένου, το οποίο και προσδιορίζει.

Για την πληρέστερη κατανόηση των ανωτέρω θα ήταν σκόπιμο να δοθεί στο σημείο αυτό ένα παράδειγμα: Ένας πατέρας και ο τετράχρονος γιος του παίζουν. Το παιδί κρατά ένα ψεύτικο πιστόλι και δηλώνει κάποια στιγμή με πονηρό ύφος στη μητέρα καθώς τραβά τη σκανδάλη: "Τον σκότωσα τον μπαμπά!" Το λεκτικό αυτό μήνυμα, που συνιστά το **επίπεδο περιεχομένου**, είναι διατύπωση **πρώτου λογικού επιπέδου**, επιπέδου περιεχομένου. Η συγκεκριμένη σχέση που υφίσταται μεταξύ των συγκεκριμένων επικοινωνούντων κατά τη στιγμή διαβίβασης του μηνύματος (π.χ. ομαλή συμπληρωματική σχέση πατέρα - ανήλικου παιδιού), το πονηρό ύφος, ο παιγνιώδης τόνος της φωνής, καθώς και όλα τα υπόλοιπα στοιχεία που ανάγονται στη συγκυρία της επικοινωνίας (ήρεμη οικογενειακή σκηνή κατά τη διάρκεια της οποίας το παιδί κρατά ένα παιχνίδι, παίζει), που

11. Ο ίδιος ο Watzlawick στη "Γλώσσα της αλλαγής" δηλώνει: "η ρητορική σαν συστηματοποιημένη διδασκαλία, υπήρξε, με όλη τη σημασία της λέξης, ο πρόδρομος της σύγχρονης έρευνας για την επικοινωνία, γιατί δε συνδεόταν με ορισμένο τομέα ή θέμα, αλλά ήταν μια αγωγή καθ' εαυτήν -όπως η μελέτη των πραγματικών περιστατικών της επικοινωνίας[...] ασχολείται με την επικοινωνία σαν αυθύπαρκτο φαινόμενο, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο και το νόημα των μηνυμάτων σε ορισμένα συμφραζόμενα ή σε ορισμένο τομέα" (Watzlawick, 1978/ 1986:22-23).

ανάγονται στο **επίπεδο σχέσης**, το επίπεδο πλαισίου, ανήκουν σε **ανώτερο λογικό επίπεδο αφαίρεσης**. Σχολιάζουν το λεκτικό μήνυμα, δίνουν πληροφορίες, εδώ σε αναλογικό υλικό, για το λεκτικό μήνυμα, που πρέπει στην εν λόγω περίπτωση να εκληφθεί ως αστείο, εφ' όσον εντάσσεται στα πλαίσια του παιχνιδιού. Ας υποθέσουμε τώρα ότι το αγόρι διαβιβάζει στη μητέρα του το λεκτικό μήνυμα "Τον σκότωσα τον μπαμπά! Ψέματα λέω, παίζουμε!". Τότε η δεύτερη πρόταση, στην περίπτωση αυτή σημειακώς εκπεφρασμένη, αποτελεί επίσης, σε συνδυασμό με το αναλογικό υλικό, διατύπωση δευτέρου λογικού επιπέδου, μεταπληροφορία¹².

Κατά τη θεωρία των λογικών τύπων, η σύγχυση των δύο επιπέδων απαγορεύεται, δεδομένου ότι οδηγεί σε επικοινωνιακά αδιέξοδα, σε "παράδοξη επικοινωνία" (paradoxical communication).

Έχει μεγάλο ενδιαφέρον να τονίσουμε πως σε μία υποσημείωσή τους οι συγγραφείς δέχονται ότι κατά τη θεωρία των Λογικών Τύπων συμβαίνει και το αντίστροφο. Ότι, δηλαδή, τα δύο επίπεδα αλληλοπροσδιορίζονται, καθόσον και το επίπεδο περιεχομένου ενδέχεται να προσδιορίζει το επίπεδο σχέσης (P. Watzlawick κ.ά., 1967:54, υποσημείωση). Ισχυρίζονται ότι καταλήγουν στη θέση, σύμφωνα με την οποία το επίπεδο σχέσης προσδιορίζει το επίπεδο περιεχομένου, για λόγους οικονομίας. Όπως ήδη έχει λεχθεί, ο πραγματικός λόγος είναι η αμηχανία της ερευνητικής ομάδας απέναντι στο ακανθώδες αυτό ζήτημα.

ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΕΣ ΜΕ ΤΗ ΣΥΓΧΥΣΗ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΣΧΕΣΗΣ.

Η ομαλότητα της επικοινωνίας εξαρτάται εν πολλοίς από τη συμβατότητα των δύο όψεων και από την ικανότητα των επικοινωνούντων να διακρίνουν τα δύο επίπεδα.

Η ανικανότητα διάκρισης των επιπέδων οδηγεί συχνά σε **ψευδοδιαμάχες**, δηλαδή σε συγκρούσεις που, ενώ φαινομενικά αφορούν το περιεχόμενο των ανταλλασσομένων μηνυμάτων, στην πραγματικότητα σχετίζονται με τον προσδιορισμό της σχέσης. Οι συγκρούσεις αυτές δημιουργούν προβλήματα, δεδομένου ότι τα μέρη της διάδρασης δεν είναι σε θέση κατ' αρχάς να διακρίνουν σε ποιο επίπεδο τοποθετείται η διαφωνία τους και στη συνέχεια, εάν και εφ' όσον διαπιστωθεί ότι αυτή εντοπίζεται στο επίπεδο σχέσης, να περιορίσουν τη συζήτηση στη μεταξύ τους σχέση, δηλαδή να μετεπικοινωνήσουν.

Σημειώνουμε ότι το επίπεδο περιεχομένου έχει συχνά δευτερεύουσα σημασία στις διαταραγμένες σχέσεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται από συνεχή πάλη για τον προσδιορισμό της μορφής της διάδρασης. Αντιθέτως, στις ομαλές σχέσεις, στις οποίες η φύση της σχέσης δεν τίθεται συνεχώς υπό αμφισβήτηση, συχνά προέχει το επίπεδο περιεχομένου.

Παθολογική επικοινωνία και ορισμός του εαυτού. Τα προβλήματα διαπροσωπικής αντίληψης

Όπως ήδη αναφέραμε, το επίπεδο σχέσης του μηνύματος συμπεριλαμβάνει τον ορισμό του εαυτού του διαβιβάζοντος (definition of self)¹³ εν σχέσει προς τον αποδέκτη, επομένως και τον κατά την άποψη του πρώτου ορισμό

¹² Σημειώνουμε ότι το επίπεδο εντολής/σχέσης είναι ένα από τα υφιστάμενα είδη μεταπληροφορίας.

¹³ Ο όρος "definition of self" αποδίδεται στα ελληνικά ως "ορισμός του εαυτού" ή, εναλλακτικά, ως "αυτοπροσδιορισμός".

του δεύτερου, άρα τον ορισμό της σχέσης.

Έστω λοιπόν ότι σε μια διάδραση ένα πρόσωπο, ο Π, αυτοπροσδιορίζεται - ορίζει τον εαυτό του- έναντι του άλλου, του Α. Τα πιθανά πρότυπα αντίδρασης του Α είναι τα εξής:

1. Η **επιβεβαίωση** (confirmation) του αυτοπροσδιορισμού του Π.
2. Η **απόρριψη** (rejection).
3. Η **ανεπιβεβαίωση** (disconfirmation).

Αναλυτικότερα:

1. Η **επιβεβαίωση** (confirmation). Στη φιλοσοφική λογική θα αντιστοιχούσε στην έννοια της αλήθειας. Όταν ο Α (άλλος) επιβεβαιώνει τον διαβιβαζόμενο αυτοπροσδιορισμό του Π (προσώπου), σε μετεπικοινωνιακό επίπεδο δηλώνει: "Είναι αλήθεια, συμφωνώ, σε βλέπω κι εγώ όπως βλέπεις κι εσύ τον εαυτό σου". Συνήθως η επιβεβαίωση ως πρότυπο διάδρασης χαρακτηρίζει την ομαλή επικοινωνία. Δεν αποκλείεται εν τούτοις να δημιουργεί και προβλήματα, στην περίπτωση που ο Α επιβεβαιώνει την αρνητική εικόνα του Π για τον εαυτό του.

2. Η **απόρριψη** (rejection). Στη φιλοσοφική λογική θα αντιστοιχούσε στην έννοια του ψεύδους. "Δεν αληθεύει ότι είσαι έτσι, εγώ σε βλέπω αλλιώς". Η απόρριψη αποτελεί συχνά παθολογική διαταραχή της επικοινωνίας. Είναι πάντως πολύ λιγότερο επικίνδυνη από την ανεπιβεβαίωση ως πρότυπο επικοινωνίας. Εδώ τουλάχιστον ο Α αναγνωρίζει στον Π το δικαίωμα να έχει άποψη για τον εαυτό του, την οποία λαμβάνει υπ' όψιν του έστω και για να την αντικρούσει. Επί πλέον η απόρριψη είναι ενίοτε και εποικοδομητική, όπως π.χ. όταν ο Π έχει αρνητική εικόνα για τον εαυτό του.

Κατά τη γνώμη μου, η επιβεβαίωση και η απόρριψη προϋποθέτουν ότι ο αποδέκτης του μηνύματος έχει αντιληφθεί (συνειδητά ή μη συνειδητά) τον αυτοπροσδιορισμό του διαβιβάζοντος, όπως αυτός νοείται από τον δεύτερο. Ακριβέστερα, ότι, κατά τη συστημική ερμηνεία του επιστήμονα/παρατηρητή, ο αποδέκτης Α νοεί τον αυτοπροσδιορισμό του διαβιβάζοντος όπως νοείται και από τον ίδιο τον Π. Το κατά πόσον ο αυτοπροσδιορισμός δίδεται συνειδητά ή μη συνειδητά από την πλευρά του διαβιβάζοντος, δεν μας απασχολεί κατ' αρχήν εδώ. Οι Watzlawick κ.ά. παρακάμπτουν το ζήτημα, στην προσπάθειά τους να παραμείνουν στα πλαίσια μιας αντικειμενιστικής, συμπεριφορικής κατεύθυνσης, θεωρίας.

3. Η **ανεπιβεβαίωση** (disconfirmation). Αντιστοιχεί σε άλλης τάξης έννοια της λογικής, εκείνη της αβεβαιότητας (ή αναποφασιστικότητας-indecidability).

Στην περίπτωση αυτή ο Α ούτε δέχεται ούτε απορρίπτει την άποψη του Π για τον εαυτό του. Δεν τη λαμβάνει υπ' όψιν. Η απάντησή του είναι ασύμβατη, μη σχετική με τον αυτοπροσδιορισμό του Π. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Α καταλήγει, ως προς τα πραγματιστικά αποτελέσματα της επικοινωνίας και ανεξάρτητα από τις προθέσεις του, να αμφισβητεί την ίδια την ικανότητα του Π να έχει άποψη για τον εαυτό του. Το μήνυμα που του διαβιβάζει σε μετεπικοινωνιακό επίπεδο ισοδυναμεί εδώ με το "Δεν υπάρχεις" (Watzlawick κ.ά., 1967:86).

Κατά τους Simon, Stierlin και Wynne, ακύρωση καλείται "ο επικοινωνιακός τρόπος διά του οποίου στερούμε είτε τις δηλώσεις μας [αυτοακύρωση, αυτοματαίωση - autodisqualification] είτε τις δηλώσεις του άλλου [ακύρωση] από οποιοδήποτε σαφές νόημα. Εάν το θέμα του ομιλούντος είναι ο αυτοπροσδιορισμός του, [αποκαλούμε το φαινόμενο **ανεπιβεβαίωση**]"

(Simon, Stierlin & Wynne 1985:90).

Οι Sluzki, Beavin, Tarnopolsky και Veron διευκρινίζουν ότι ανεπιβεβαίωση αποτελεί το είδος εκείνο της ακύρωσης της επικοινωνίας που προκύπτει στην περίπτωση όπου ο μεν διαβιβάζων θέτει σε μετεπικοινωνιακό επίπεδο το θέμα του αυτοπροσδιορισμού του, η δε απάντηση - ακύρωση της επικοινωνίας εκ μέρους του αποδέκτη αφορά το ίδιο θέμα (Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron 1967/1981:283-307).

Άρα η έννοια της ακύρωσης είναι ευρύτερη της ανεπιβεβαίωσης. Κάθε ανεπιβεβαίωση αυτοπροσδιορισμού συνιστά και ακύρωση της επικοινωνίας.

ΟΙ ΒΑΘΜΙΔΕΣ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΣΧΕΣΗΣ

Στα πλαίσια του επιπέδου σχέσης οι Watzlawick κ.ά. διακρίνουν την ύπαρξη των εξής δύο ιεραρχημένων βαθμίδων διαπροσωπικής αντίληψης¹⁴ (levels of interpersonal perception):

Βαθμίδα 1. Π:	Αυτοπροσδιορίζεται.	Εγώ βλέπω τον εαυτό μου έτσι (π.χ. δυνατό).
A:	Απαντά και συγχρόνως αυτοπροσδιορίζεται.	Εγώ σε βλέπω έτσι. ¹⁵ Επιβεβαίωση ή απόρριψη ή ανεπιβεβαίωση. (π.χ. Σε θεωρώ αδύναμο. Δυνατό θεωρώ τον εαυτό μου: Απόρριψη).
Βαθμίδα 2. Π:		Βλέπω ότι με βλέπεις έτσι (π.χ. ότι με θεωρείς αδύναμο).
A:		Βλέπω ότι βλέπεις ότι σε βλέπω έτσι.

Κ.Ο.Κ.

Είναι προφανές ότι η αντίδραση του Α στη βαθμίδα 1 είναι συχνά παραλλήλως και ο αυτοπροσδιορισμός του Α εν σχέσει προς τον Π.

¹⁴. Υποθέτω ότι ο όρος “αντίληψη”, που παραλαμβάνεται από την εργασία των Laing, Phillipson και Lee, χρησιμοποιείται εδώ με το νόημα που έχει στον Husserl, στον οποίο η έννοια σημαίνει αναγνωρίζω, προσέχω, δίνω σημασία (taking notice of -Shutz, 1967:100), με την έννοια της σημασιακής αντίληψης. Στον Husserl η “σημασία” νοείται συνώνυμη του “νοήματος” (Shutz, 1967:100· βλ και κεφάλαιο 6).

¹⁵. Θα ήθελα να κάνω επίσης την εξής παρατήρηση: Νομίζω ότι οι διατυπώσεις “βλέπω” (I see, που στα αγγλικά σημαίνει και βλέπω και καταλαβαίνω) και “λαμβάνω υπ’ όψιν”, χρησιμοποιούνται στο κείμενο των Watzlawick κ.ά. για να αποφευχθεί το ρήμα “κατανοώ”, που θα πρόδιδε τις υποκειμενιστικές καταβολές της ανωτέρω σύλληψης.

ΔΙΑΠΕΡΑΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΔΙΑΠΕΡΑΤΟΤΗΤΑ

Στο σημείο αυτό οι συγγραφείς παραλληλίζουν την έννοια της ανεπιβεβαίωσης με εκείνη της αδιαπερατότητας της επικοινωνίας, στην παρουσίαση της οποίας αφιερώνουν αρκετές σελίδες του βιβλίου τους. Ο όρος “αδιαπερατότητα” προέρχεται από το υποκειμενιστικής έμπνευσης έργο των Laing και Lee. Εν τούτοις οι Watzlawick κ.ά. υποστηρίζουν ότι είναι συμβατός με εκείνον της ανεπιβεβαίωσης¹⁶.

Ονομάζουμε **διαπερατότητα**¹⁷ της επικοινωνίας την εκ μέρους του Α, του δέκτη, αντιμετώπιση του αυτοπροσδιορισμού του Π όπως αυτός τίθεται από τον ίδιο το διαβιβάζοντα (εννοείται τον Π).

Στη σχηματική παρουσίαση των βαθμίδων διαπροσωπικής αντίληψης τούτο θα σήμαινε ότι, όταν ο Α απαντά, στη βαθμίδα 1, “εγώ σε βλέπω έτσι”, η απάντησή του αυτή είναι σχετική με τον αυτοπροσδιορισμό του Π -τον αποδέχεται ή τον απορρίπτει.

Στην **αδιαπερατότητα** (imperviousness), αντιθέτως, η απάντηση δεν λαμβάνει υπ’ όψιν της καν τον αυτοπροσδιορισμό του Π, είναι άσχετη με αυτόν.

Ανάλογα με τη βαθμίδα διαπροσωπικής αντίληψης στην οποία παρατηρείται το φαινόμενο, διακρίνουμε αδιαπερατότητα 1ης και 2ης βαθμίδας.

Αδιαπερατότητα 1ης βαθμίδας (First level imperviousness)

Υφίσταται υπό τις εξής προϋποθέσεις: Εφ’ όσον: 1) “Ο Α δεν διαφωνεί με τον Π, αλλά αγνοεί ή παρερμηνεύει το μήνυμά του” (P.Watzlawick κ.ά., 1967:92), πράγμα που συνιστά ανεπιβεβαίωση του Π. 2) Ο Π κατανοεί ότι ο αυτοπροσδιορισμός του δεν έγινε αντιληπτός και 3) Ο Α συνάγει ενδεχομένως “ότι ο Π πιστεύει ότι έγινε κατανοητός” (Watzlawick κ.ά., 1967:92).

Σχηματικά η αδιαπερατότητα 1ης βαθμίδας θα μπορούσε να παρουσιαστεί ως εξής:

16. “Ο Lee αποδεικνύει ότι μπορεί να υφίσταται αδιαπερατότητα στο πρώτο ιεραρχικό επίπεδο. Στο μήνυμα του Π ‘Εγώ βλέπω τον εαυτό μου έτσι’, ο Α απαντά ‘Εγώ σε βλέπω έτσι’, κατά τρόπο ασύμβατο με τον ορισμό του εαυτού του Π. Ο Π ενδέχεται να συμπεράνει ότι ο Α δεν τον κατανοεί [...] ενώ ο Α, από την πλευρά του, μπορεί να υποθέσει ότι ο Π αισθάνεται ότι έγινε κατανοητός [...] Στην περίπτωση αυτή ο Α δεν διαφωνεί με τον Π, απλώς αγνοεί ή παρερμηνεύει το μήνυμά του Π. Τα ανωτέρω είναι απολύτως συμβατά με τον ορισμό της ανεπιβεβαίωσης (Watzlawick κ.ά., 1967: 92. Η υπογράμμιση δική μου).

17. Οι Watzlawick κ.ά., που παραλαμβάνουν τον όρο “αδιαπερατότητα” από τον A.R. Lee, δεν χρησιμοποιούν τον όρο “διαπερατότητα”. Μιλούν μόνο για επίπεδα αμοιβαίας αντίληψης αυτοπροσδιορισμών (levels of perception), στα οποία αντιστοιχούν επίπεδα πιθανής μη αντίληψης ή αδιαπερατότητας (levels of possible imperception or imperviousness) (P. Watzlawick κ.ά., 1967:91).

Βαθμίδα 1. Π: Αυτοπροσδιορίζεται.

Εγώ βλέπω τον εαυτό μου έτσι (π.χ. δυνατό)

A: Παρερμηνεύει ή αγνοεί τον αυτοπροσδιορισμό του Π.

Ανεπιβεβαίωση (π.χ. Ωραίος ο καιρός σήμερα).

Βαθμίδα 2. Π: Βλέπει ότι ο αυτοπροσδιορισμός του δεν έγινε αντιληπτός από τον A

Βλέπω ότι με βλέπεις έτσι (ότι δεν έλαβες υπ' όψιν σου τον ορισμό του εαυτού μου-ότι δεν με κατάλαβες).

A: Είτε γνωρίζει ότι έχει αγνοήσει τον αυτοπροσδιορισμό του Π, είτε νομίζει ότι έχει καταλάβει τον Π.

Αδιαπερατότητα 2ης βαθμίδας (Second level imperviousness)

Πρόκειται για αδιαπερατότητα της αδιαπερατότητας. Παρατηρείται στην περίπτωση που ο Π δεν καταλαβαίνει στη βαθμίδα 2 ότι ο ορισμός του αγνοήθηκε ή παρανοήθηκε, αλλά μένει με την εντύπωση ότι η απάντηση του A στη βαθμίδα 1 αναφέρεται στον αρχικό αυτοπροσδιορισμό του, γεγονός που του δημιουργεί σύγχυση.

Η αδιαπερατότητα 2ης βαθμίδας ως πρότυπο οικογενειακής διάδρασης που υπήρξε το πλαίσιο (context) μέσα στο οποίο ο ασθενής “έμαθε να μαθαίνει” (Bateson, 1971d· βλ και Winkin(επ.), 1993:121-123), χαρακτηρίζει συχνά τις οικογένειες στις οποίες κάποιο από τα παιδιά παρουσιάζει ψυχωτικά συμπτώματα. “Το κλασικό πρότυπο είναι το εξής: Η αδιαπερατότητα του γονέως τοποθετείται στη βαθμίδα 1, ενώ η αδιαπερατότητα του σχιζοφρενούς στη βαθμίδα 2 [...] Συνήθως ο γονέας παρουσιάζεται ανεπηρέαστος από τις απόψεις του παιδιού διότι διαισθάνεται ότι δεν είναι συμπληρωματικές ως προς τις δικές του ή επειδή είναι ασύμβατες με το σύστημα αξιών του. Έτσι επιμένει ότι το παιδί του πιστεύει αυτό που εκείνος νομίζει ότι θα έπρεπε να πιστεύει. Το παιδί από την πλευρά του δεν καταφέρνει να αντιληφθεί το γεγονός. Θεωρεί ότι έχει περάσει το μήνυμά του, ότι το έχουν καταλάβει, και δρα αναλόγως. Η συνέχεια της διάδρασης του δημιουργεί αναπόφευκτα σύγχυση. Νιώθει σα να προσκρούει κάθε φορά σε άθραυστο γυάλινο τείχος. Το αποτέλεσμα είναι να βιώνει συνεχώς αισθήματα [...] που φθάνουν ως τον τρόπο και πιθανώς την απόγνωση. Σε τελευταία ανάλυση νιώθει ότι η ζωή είναι ασυνάρτητη” (A.R.Lee, αδημοσίευτη, τότε, εργασία. Παρατίθεται στο Watzlawick κ.ά., 1967:92).

Εννοείται ότι η αδιαπερατότητα αποτελεί συχνά παράλληλα και πρόβλημα στίξης.

Γ. ΑΚΥΡΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ SLUZKI, BEAVIN, TARNOPOLSKY ΚΑΙ VERON.

Ως προς τον ορισμό της “ακύρωσης” και της “ανεπιβεβαίωσης”, θα λάβουμε υπ’ όψιν στην εργασία αυτή και τον ορισμό των Sluzki, Beavin, Tarnopolsky και Veron, όπως διατυπώνεται στο άρθρο τους “Transactional disqualification” (“Διαδραστική ακύρωση”. Sluzki κ.ά., 1967), που διαφοροποιείται ελαφρώς από εκείνον των Watzlawick κ.ά.

Κατά την άποψη των Sluzki κ.ά., το φαινόμενο της ακύρωσης της επικοινωνίας παρουσιάζεται όταν, δεδομένου ενός διαβιβαζομένου μηνύματος α, το μήνυμα/απάντηση β είναι ασύμβατο, μη σχετικό, με το περιεχόμενο, το θέμα του προηγθέντος μηνύματος α, το οποίο α θεωρείται πλαίσιο του β. Αυτό, φυσικά, υπό την προϋπόθεση ότι δεν υφίστανται λεκτικές ή μη λεκτικές ενδείξεις, που να μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι η αλλαγή θέματος οφείλεται σε άλλους λόγους -π.χ. στο ότι το προηγούμενο ζήτημα εξαντλήθηκε (Sluzki κ.ά., 1967:496).

Παρατηρούμε ότι εδώ λαμβάνεται υπ’ όψιν ρητώς και το περιεχόμενο ή θέμα του μηνύματος, το οποίο οι Watzlawick κ.ά., επηρεασμένοι ίσως από δομιστικές θέσεις, επιχειρούν θεωρητικά να παρακάμψουν, ενώ στην πράξη αναμειγνύεται στην έρευνά τους.

Κατά τη διατύπωση των συγγραφέων, διαδραστική ακύρωση καλείται “η ασυνέχεια περιεχομένου χωρίς σαφείς ενδείξεις πρόσληψης” (Sluzki κ.ά., 1967:500). Για τη συγκρότηση του φαινομένου μελετάται δηλαδή “η σχέση που έχει το περιεχόμενο ενός μηνύματος με το περιεχόμενο του προηγθέντος μηνύματος, που έχει διατυπωθεί από έναν άλλο ομιλητή. Κατά τη διερεύνηση της σχέσης αυτής λαμβάνονται υπ’ όψιν δύο παράμετροι: Το συνεχές ή η ασυνέχεια περιεχομένου των μηνυμάτων και οι ενδείξεις πρόσληψης (indicators of reception) του μηνύματος [...] που αποτελούν λανθάνουσες ή ρητές μετεπικοινωνιακές ενδείξεις ότι το προηγούμενο μήνυμα έχει προσληφθεί”¹⁸ (Sluzki κ.ά., 1967:499).

Στην ομαδική διάδραση, σε εκείνη δηλαδή που υπερβαίνει τη δυαδική, πλαίσιο του μηνύματος β μπορούν να θεωρηθούν όλα τα προηγούμενα μηνύματα, όσων προσώπων συμμετέχουν στη συζήτηση, και όχι μόνο το α, που διατυπώθηκε ακριβώς πριν από το β (Sluzki κ.ά., 1967:496).

Οι συγγραφείς επισημαίνουν ορισμένους τύπους διαδραστικής ανεπιβεβαίωσης (δηλώνοντας ρητώς ότι δεν εξαντλούν όλες τις μορφές του φαινομένου), τους εξής:

1) Την αλλαγή θέματος (υπεκφυγή, evasion - change of subject), που αφορά την περίπτωση στην οποία το προηγθέν μήνυμα α δεν κλείνει ένα θέμα συζήτησης και το μήνυμα β -η απάντηση- αφορά νέο θέμα, χωρίς να συμπεριλαμβάνει καμία ένδειξη περί του αν προσελήφθη ή δεν προσελήφθη ορθώς το προηγθέν μήνυμα. Κατ’ αυτόν τον τρόπο ο Β, ο εκφέρων το μήνυμα β, μπορεί να ισχυρισθεί -στην περίπτωση που ο Α σχολιάσει το γεγονός ότι το μήνυμά του αγνοήθηκε- ακόμα και ότι δεν το άκουσε.

2) Το ταχυδακτυλουργικό τέχνασμα (sleight-of-hand). Εδώ το θέμα του μηνύματος β είναι θεματικά ασύμβατο με εκείνο του προηγθέντος α, παρ’ όλ’

¹⁸ . Η υπογράμμιση δική μου.

αυτά παρουσιάζεται και χαρακτηρίζεται από τον Β ως απάντηση στο α. Για παράδειγμα, ο Β δηλώνει (είτε μέσω λεκτικών, είτε μέσω μη λεκτικών ενδείξεων) ότι αντελήφθη το νόημα που ο Α αποδίδει στο μήνυμα α, ενώ στην ουσία το παρερμηνεύει¹⁹. Στο “ταχυδακτυλουργικό τέχνασμα” συμπεριλαμβάνεται και η κυριολεκτική αντιμετώπιση μεταφορών ή η μεταφορική αντιμετώπιση του κυριολεκτικού. Επίσης η εξειδίκευση και η γενίκευση.

3) Η ακύρωση status (status disqualification). Στην περίπτωση αυτή ο Β υπονοεί ότι το μήνυμα του Α στερείται εγκυρότητας, λόγω της κατωτερότητας του Α ή/και της ανωτερότητας του Β²⁰.

4) Η ερώτηση-επανάληψη (redundant question). Εδώ το μήνυμα Β είναι συμβατό με το θέμα του α, στην ουσία όμως αμφισβητεί έμμεσα την εγκυρότητά του²¹.

5) Η μη λεκτική ακύρωση. Εδώ συμπεριλαμβάνονται όλες οι μορφές ακύρωσης που δεν διατυπώνονται λεκτικά, δεδομένου ότι το μήνυμα β είναι, ως προς το θέμα, σχετικό με το α, η δε ματαίωση διαβιβάζεται μέσω του ασύμβατου (π.χ. ειρωνικού) τόνου φωνής, των εκφράσεων του προσώπου, των κινήσεων κ.ο.κ. Μη λεκτική ακύρωση ενδέχεται να αποτελεί και η σιωπή.

Οι Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron τονίζουν ότι ή ακύρωση, άρα και η ανεπιβεβαίωση, μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να αποτελέσει μια από τις παρατηρήσιμες μορφές της κατηγορίας φαινομένων που αποκαλούμε διπλό δεσμό. Επίσης ότι ο παθογόνος διπλός δεσμός θεωρείται μία από τις μορφές της παράδοξης εντολής -πράγμα που σημαίνει ότι δεν θεωρούν οιαδήποτε παράδοση εντολή διπλό δεσμό (Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron, 1967:494 και 1981:284). Τα μελετώμενα φαινόμενα συσχετίζονται με τον εν λόγω παθογόνο δεσμό μόνο κάτω από τις εξής προϋποθέσεις:

Α) Εφ’ όσον η ακύρωση αα) συνιστά το κατ’ εξοχήν πρότυπο διάδρασης μιας πυρηνικής οικογένειας, στα πλαίσια του οποίου ο ταυτοποιημένος ασθενής “έμαθε να μαθαίνει” και ββ) αφορά συγκεκριμένους, ιδιαίτερα ευαίσθητους τομείς της οικογενειακής διάδρασης.

Β) Εφ’ όσον ο υφιστάμενος την ακύρωση συνηθίζει να απαντά σε ακυρώσεις -που αποτελούν ταυτόχρονα και παράδοξες εντολές- με αυτοακύρωση ή ακύρωση του άλλου. “Η ακύρωση”. διευκρινίζουν οι συγγραφείς, “είναι ένας εξαιρετικά διαδεδομένος και σε τελευταία ανάλυση πολύ πρακτικός επικοινωνιακός ελιγμός, που παρατηρείται όχι μόνο σε παθολογικές ομάδες που έχουν σχέση με τη σχιζοφρένεια, αλλά και σε φυσιολογικές ομάδες”²². Στην πραγματικότητα σχετίζεται στενά με το παιχνίδι, τη φαντασία, την ψυχοθεραπεία ή το χιούμορ, δεν είναι επομένως αφ’ εαυτού παθολογικό φαινόμενο [...] η παθογένεια δεν έγκειται στην ίδια την ακύρωση της επικοινωνίας ως ιδιαίτερο επεισόδιο της επικοινωνίας. Αφορά το πρότυπο μάθησης, το ‘μαθημένο’ πρότυπο συμπεριφοράς σε παρόμοιες περιστάσεις και το ενισχυτικό αποτέλεσμα των επαναλήψεων ολόκληρης της ακολουθίας. Αυτό μας οδηγεί στη διάκριση που ήδη από την αρχή κάναμε ανάμεσα [α] στο συνολικό πρότυπο του διπλού δεσμού

19. Οι συγγραφείς δίνουν το εξής παράδειγμα: Μητέρα: “Έχω παρατηρήσει ότι τελευταίως δεν θέλεις να έρχονται οι φίλες σου σε επαφή με τον Ντάνιελ [τον αδελφό σου]. Το είδα αυτό τώρα τελευταία”. Κόρη: “Μα γιατί καλέ μαμά;” [Ενν. γιατί το λες αυτό, δεν είναι έτσι]. Μητέρα: “Α, δεν το ξέρω το γιατί.” [γιατί το κάνεις]. (Sluzki κ.ά., 1967:498).

20. Για παράδειγμα: Κόρη: “Μα δεν εννοώ αυτό.” Μητέρα: “Αυτό ακριβώς εννοείς, αλλά είσαι πολύ μικρή για να το καταλάβεις”.

21. Π.χ.. Γιος: “Εγώ τα πάω πολύ καλά με όλους.” Πατέρας: “Ναι; Με όλους, Πήτερ;”

22. Η υπογράμμιση δική μου.

(το πλαίσιο-setting, τα μηνύματα που επιβάλλονται και την απάντηση) και [β] το δεύτερο από αυτά τα στοιχεία του, που εδώ αποκαλούμε ακύρωση [ενν. του άλλου]. Τα εμπεριέχοντα ασυμβατότητα μηνύματα είναι οπωσδήποτε [...] σημαντικά. Αποτελούν ενδείξεις που τραβούν την προσοχή του παρατηρητή σε μία συγκεκριμένη επικοινωνιακή ακολουθία. Δεν είναι όμως κατ' ευθείαν γραμμικώς τραυματικά γεγονότα. Ο διπλός δεσμός είναι πρότυπο διάδρασης ανάμεσα σε δύο τουλάχιστον πρόσωπα"²³ (Sluzki κ.ά., 1967:501 και 1981:299)²⁴.

Είναι προφανές ότι κατά τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης της συστημικής θεωρίας -στα οποία ανάγεται τόσο το άρθρο των Sluzki κ.ά. όσο και το "Pragmatics of human communication", που παρουσιάσαμε προηγουμένως- υποστηριζόταν ότι η ανεπιβεβαίωση, κάτω από ορισμένες συνθήκες, εφ' όσον δηλαδή πληρούνταν και οι υπόλοιποι όροι εμφάνισης του φαινομένου του διπλού δεσμού, υπήρχε πιθανότητα να οδηγήσει κάποιον σε σοβαρές ψυχοπαθολογικές διαταραχές, έως και σε ψύχωση.

Οι νεότερες, κονστρουκτιβιστικές και λοιπές τάσεις του πεδίου, που, όπως αναφέρθηκε, έχουν εγκαταλείψει την υπόθεση του διπλού δεσμού, συνεχίζουν να χρησιμοποιούν την έννοια της ακύρωσης, θεωρώντας την προφανώς απλώς επικοινωνιακό ελιγμό που ενίοτε συσκοτίζει την επικοινωνία (βλ., για παράδειγμα, Karl κ.ά., [Tomm, 1992]:124).

Ανάμεσα στον ορισμό της ανεπιβεβαίωσης των Watzlawick κ.ά. και εκείνον των Sluzki κ.ά. υπάρχουν κάποιες λεπτές διαφορές:

1) Οι μεν Watzlawick κ.ά., που εκφράζονται κάπως ασαφώς σ' αυτό το σημείο, δίνουν την εντύπωση ότι συμφωνούν με τις υποκειμενιστικές απόψεις του Lee, ότι μιλούν για παθολόγο παράδοση εντολή και ανεπιβεβαίωση, κυρίως στην περίπτωση που ο "άλλος" παρακάμπτει τον αυτοπροσδιορισμό του διαβιβάζοντας χωρίς να έχει επίγνωση του γεγονότος, κατά τη διατύπωσή τους "όχι επειδή δεν συμφωνεί, αλλά διότι αγνοεί ή παρερμηνεύει"²⁵ το μήνυμα του Π" (Watzlawick κ.ά., 1967:92). Αντιθέτως, οι Sluzki κ.ά. αποκαλούν ξεκάθαρα ανεπιβεβαίωση οιαδήποτε παράκαμψη του θέματος του αυτοπροσδιορισμού, που πληροί τις αναγκαίες για την εμφάνιση του φαινομένου προϋποθέσεις, ανεξάρτητα από το κατά πόσον ο αποδέκτης κατανόησε ή όχι, σε επίπεδο εσωτερικής επεξεργασίας, το μήνυμα του διαβιβάζοντος, ανεξάρτητα από το αν υπεκφεύγει εσκεμμένα ή όχι, με άλλα λόγια ανεξάρτητα από τις προθέσεις του προσλαμβάνοντος. Αρκεί ότι η απάντησή του είναι ακυρωτική. Ανεπιβεβαίωση ενδέχεται να αποτελεί επομένως και μια ειρωνική απάντηση ή ακόμα και η πιθανώς καλοπροαίρετη υποτίμηση του ψυχικού πόνου του άλλου -"όχι, δεν είσαι τόσο άσχημα [τόσο άρρωστη], εγώ σε βλέπω πολύ καλά" (Karl κ.ά., [Tomm, 1992]:124).

2) Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι Sluzki κ.ά. λαμβάνουν ρητώς υπ' όψιν τους το περιεχόμενο, το θέμα του μηνύματος κατά τη διατύπωση του ορισμού τους.

3) Οι Sluzki κ.ά. δηλώνουν με μεγαλύτερη σαφήνεια πως θεωρούν πλαίσιο του εκάστοτε μηνύματος πρόσληψης όχι μόνο το προηγηθέν μήνυμα, αλλά και όλη την προηγηθείσα διάδραση μεταξύ δύο ή περισσοτέρων συνεπικοινωνούντων.

4) Οι Sluzki κ.ά. μιλούν για παθολόγο διπλό δεσμό μόνο στην περίπτωση όπου η συνήθης απάντηση του αποδέκτη σε παράδοξες εντολές (είδος των

²³. Η υπογράμμιση δική μου.

²⁴. Άρα για τον ορισμό του διπλού δεσμού δεν αρκεί απλώς η μονομερής ακύρωση ή εξωτερίκευση παράδοξης εντολής. Πρέπει απαραίτητως να ληφθεί υπ' όψιν και η επίσης ακυρωτική/ανεπιβεβαιωτική απάντηση του αποδέκτη.

²⁵. Η υπογράμμιση δική μου.

οποίων αποτελούν τα ανεπιβεβαιωτικά μηνύματα) είναι επίσης ανεπιβεβαιωτική. Αντιθέτως, οι Watzlawick κ.ά. εντοπίζουν κατά κύριο λόγο την προσοχή τους στη μελέτη της ασυμβατότητας επιπέδου περιεχομένου και επιπέδου σχέσης στα πλαίσια του ιδίου διαβιβαζομένου μηνύματος, με άλλα λόγια τονίζουν ίσως περισσότερο τη σημασία της παράδοξης εντολής, υποτιμώντας τη σημασία της απάντησης σε αυτήν.

Στην ουσία, τα θέματα που μελετώνται εδώ είναι τα εξής: α) Ως προς τον διαβιβάζοντα, η ασυμβατότητα επιπέδου περιεχομένου και επιπέδου σχέσης, λεκτικού και μη λεκτικού επιπέδου ενός και του αυτού μηνύματος. β) Ως προς τον προσλαμβάνοντα, η ασυνέχεια στην πρόσληψη, σχετικά με το θέμα που έθεσε ο διαβιβάζων. Πρόκειται για δύο διαφορετικά, αν και αλληλένδετα ζητήματα.

5) Οι Sluzki κ.ά. μιλούν ρητώς για πρόσληψη στο κείμενό τους. Οι συγγραφείς δέχονται ότι δεν μπορούμε να ορίσουμε την ακύρωση χωρίς να λάβουμε υπ' όψιν την πρόσληψη του διαβιβαζομένου μηνύματος.

Τελειώνουμε με την εξής παρατήρηση: Στα πλαίσια της παρούσης μελέτης λογοτεχνικών κειμένων, τα θέματα των δηλώσεων/μηνυμάτων του διαβιβάζοντος, των οποίων μελετάμε την πρόσληψη, για να αποφανθούμε εάν έγιναν αντικείμενο ματαίωσης ή ανεπιβεβαίωσης, μπορεί να αφορούν οτιδήποτε, για παράδειγμα:

1. Απόψεις του προσώπου για τον εαυτό του, δηλαδή σχετικές με χαρακτηριστικά που αποδίδει στον εαυτό του (ορισμός του εαυτού). 2. Απόψεις του προσώπου για τον άλλο.

3. Απόψεις του προσώπου για τις ίδιες του τις πράξεις. 4. Απόψεις του προσώπου για τις πράξεις του άλλου.

5. Απόψεις του διαβιβάζοντος για ένα τρίτο θέμα που θίγει ο ίδιος, π.χ. τον καιρό, το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, το Θεό. 6. Απόψεις του διαβιβάζοντος για ένα τρίτο θέμα που θίγει ο άλλος (βλ και Laing, Philipson & Lee, 1966).

Δ. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗΣ ΣΤΟΥΣ WATZLAWICK Κ.Α.

Οι Watzlawick κ.ά. τονίζουν επανειλημμένως ότι η θεωρία τους δεν ασχολείται ούτε με το περιεχόμενο του μηνύματος, ούτε με με την εσωτερική επεξεργασία του, τα κίνητρα του διαβιβάζοντος ή του αποδέκτη, εφ' όσον αντιμετωπίζει τον εαυτό ως “μαύρο κουτί”. Όπως δηλώνουν ρητώς: “Το κατά πόσον το ληφθέν μήνυμα αντιστοιχεί στο διαβιβαζόμενο είναι ενδιαφέρον ζήτημα, που όμως ανάγεται σε διαφορετικής τάξης ανάλυση. Βασίζεται στην εκτίμηση ενδοσκοπικού τύπου [...] δεδομένων, τα οποία επιλέξαμε να αγνοήσουμε στα πλαίσια της ανάπτυξης μιας μψηχείβιοριστικής θεωρίας της επικοινωνίας [η υπογράμμιση δική μου]. Όσον αφορά την παρανόηση [...], ενδιαφερόμαστε μόνο για την εμφάνιση των σχετιζομένων με αυτήν παθολογιών, [...] ανεξάρτητα από την πρόθεση ή τα κίνητρα των επικοινωνούντων” (Watzlawick κ.ά., 1967:49-50).

Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να είναι εντελώς αδιάφορο, άρα να μη μελετάται, το κατά πόσον ο αποδέκτης προβαίνει στην ανεπιβεβαίωση έχοντας προσλάβει τον αυτοπροσδιορισμό του διαβιβάζοντος όπως τον εννοεί και ο ίδιος ή επειδή δεν τον κατανόησε ή δεν τον αντιλήφθηκε καν. Παρ' όλα αυτά αφήνεται να εννοηθεί ότι μιλάμε για ανεπιβεβαίωση και αδιαπερατότητα κυρίως στην περίπτωση που ο “άλλος” παρακάμπτει τον αυτοπροσδιορισμό του διαβιβάζοντος επειδή τον έχει παρερμηνεύσει (Watzlawick κ.ά., 1967:92).

Υποθέτω ότι οι συγγραφείς της “Πραγματιστικής...” παρασύρονται, όσον αφορά το εν λόγω θέμα, από την υποκειμενιστική λογική του Laing και του Lee, από το έργο των οποίων παρατίθενται εκτενή αποσπάσματα στο μέρος αυτό του βιβλίου (Watzlawick κ.ά., 1967:86-93). Δηλαδή παρασύρονται από τους ορισμούς των συναφών εννοιών της “σύγχυσης” (mystification) και της “αδιαπερατότητας” (imperviousness).

Νομίζω πάντως ότι εδώ γίνεται εμφανής η αμφιθυμία του Watzlawick, ως προς το κατά πόσον θα πρέπει να μελετηθεί ή να αγνοηθεί η εσωτερική κωδικοποίηση του μηνύματος, η απόδοση νοήματος και το υποσύστημα εαυτού, αμφιθυμία που πολύ σωστά εντοπίζουν οι Sluzki και Ransom (βλ. και Sluzki & Ransom, 1976:191).

Η ίδια η εισβολή στο υπό μελέτην θεωρητικό σχήμα της έννοιας του “ορισμού του εαυτού” ή “αυτοπροσδιορισμού” (definition of self) δημιουργεί ρήγματα στη θεωρία περί “μαύρου κουτιού”, εφ' όσον αφορά χαρακτηριστικά που το ίδιο το πρόσωπο αποδίδει στον εαυτό του. Αποτελεί την κερκόπορτα από την οποία εισάγεται στο “μοντέλο” η μελέτη της ταυτότητας και του εαυτού (βλ. και Simon, Stierlin & Wynne, 1985:192-3).

Οι νηφαλιότεροι Sluzki και Ransom -οι οποίοι έχουν πλήρη επίγνωση των αντιφάσεων της θεωρίας ή, ακριβέστερα, δεν διστάζουν να διατυπώσουν ρητώς τις αντιφάσεις αυτές- δέχονται: πρώτον, ότι το μοντέλο μελετά την πρόσληψη (reception) των μηνυμάτων (Sluzki κ.ά., 1967:499) και δεύτερον, ότι, παρά τους ισχυρισμούς των συγγραφέων για το αντίθετο, ασχολείται δευτερευόντως και με τα κίνητρα του “πομπού” (Sluzki & Ransom, 1976:329).

Η συγγένεια της έννοιας της “ανεπιβεβαίωσης” με την υποκειμενιστική θεωρία των Laing, Phillipson και Lee. Η συσχέτισή της με τον ψυχαναλυτικό όρο “ταυτότητα”. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το εντυπωσιακό είναι ότι οι Watzlawick κ.ά. δανείζονται, όπως οι ίδιοι δηλώνουν ρητώς την -συγγενή κατά την άποψή τους με την ανεπιβεβαίωση- έννοια της αδιαπερατότητας από μια υποκειμενιστική θεωρία. Εκείνη των Laing και Lee²⁶, που την εποχή εκείνη βρισκόταν στο στάδιο της διαμόρφωσης, στα πλαίσια μιας εξελισσόμενης έρευνας. Τα πλήρως επεξεργασμένα πορίσματα της εν λόγω έρευνας δημοσιεύονται λίγο αργότερα στην εργασία των Laing, Philipson και Lee “Διαπροσωπική αντίληψη” (“Interpersonal perception”), που εκδόθηκε μετά την αποπεράτωση της σύνταξης της “Πραγματιστικής...”.

Ο Laing στηρίζεται, όπως είναι γνωστό, τόσο στον Husserl όσο και στο Heidegger. Στο “Interpersonal perception”, άλλωστε, δηλώνεται σαφώς ότι μελετάται η κοινωνική αντίληψη, η εμπειρία του άλλου, η διαπροσωπική απόδοση νοήματος: “Ο μόνος τρόπος για να γίνει η συμπεριφορά του άλλου μέρος της εμπειρίας του εαυτού μας είναι η αντίληψη της εν λόγω συμπεριφοράς. Αλλά η ίδια η πράξη της αντίληψης συνεπάγεται ερμηνεία²⁷. Το ανθρώπινο ον μαθαίνει να δομεί τις αντιλήψεις του -ιδίως μέσα στην οικογένειά του- ως υποσύστημα που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με την υποκουλτούρα-πλαίσιο, τους σχετιζόμενους με αυτήν θεσμούς και το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο. Ας πάρουμε για παράδειγμα την εξής κατάσταση. Ένας σύζυγος αρχίζει να κλαίει. Η συμπεριφορά του αποκαλείται κλαυθμός. Η συμπεριφορά αυτή πρέπει να βιωθεί από τη σύζυγό του. Και είναι αδύνατον να βιωθεί χωρίς να ερμηνευθεί. Η συγκεκριμένη ερμηνεία ποικίλλει από πρόσωπο σε πρόσωπο και από κουλτούρα σε κουλτούρα²⁸. Η Τζίλ ερμηνεύει το ανδρικό κλάμα ως ένδειξη αδυναμίας. Η Τζαίην το ερμηνεύει ως ένδειξη ευαισθησίας. Η κάθε μία θα αντιδράσει λίγο έως πολύ σύμφωνα με κάποιο προδιαμορφωμένο (preconceived) ερμηνευτικό πρότυπο, του οποίου μπορεί να έχει ή και να μην έχει συνείδηση²⁹. Σε στοιχειωδέστερο επίπεδο είναι πιθανόν ότι η μεν Τζίλ διδάχθηκε από τον πατέρα της πως οι άντρες δεν κλαίνε [...] η δε Τζαίην ότι ο άντρας έχει δικαίωμα να εκδηλώνει τα συναισθήματά του [...] Πολύ συχνά παρόμοια ενδιάμεσα στάδια (κανονιστικά σχήματα), που συντελούν στον προσδιορισμό της εμπειρίας, δεν είναι προσιτά στη συνείδηση. Η Τζίλ απλώς βιώνει τον άντρα της ως αδύναμο. Η Τζαίην ως ευαίσθητο. Και οι δύο δεν ξέρουν ακριβώς γιατί [...] Εν τούτοις δεν πρέπει να θεωρήσουμε τις ερμηνείες τους αποκύημα της φαντασίας τους, χρησιμοποιώντας [...] τον όρο ‘φαντασίωση’ ως τρόπο κρυπτο-ακύρωσης” (Laing Philipson & Lee, 1966:10-11).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί κατά κόρον, η προσέγγιση των Watzlawick κ.ά. ενδιαφέρεται ρητώς μόνο για τα αποτελέσματα των μηνυμάτων στο δέκτη -ακριβέστερα για την παρατηρήσιμή αντίδραση του. Φερ’ ειπείν, ο σύζυγος κλαίει αυτοπροσδιοριζόμενος ως ευαίσθητος άνδρας - η σύζυγος τον αποκαλεί δειλό.

Γεννάται όμως το ερώτημα: Πώς είναι δυνατόν να υποστηρίξει ο παρατηρητής ότι ο Α προσέλαβε τον αυτοπροσδιορισμό του Β, όπως τον εννοούσε ο δεύτερος, όπως συμβαίνει στην αποδοχή του αυτοπροσδιορισμού του

26. Συγκεκριμένα από έρευνες του Laing και του συνεργάτη του Lee. Στην “Πραγματιστική...” οι Watzlawick κ.ά. παραπέμπουν για τον ορισμό της αδιαπερατότητας στην αδημοσίευτη τότε ανακοίνωση του Lee με τίτλο “Επίπεδα αδιαπερατότητας στις οικογένειες σχιζοφρενών” (Watzlawick κ.ά., 1967.91 και 278.)

27. Η υπογράμμιση δική μου.

28. Η υπογράμμιση δική μου.

29. Η υπογράμμιση δική μου.

άλλου ή πώς φθάνουμε στο συμπέρασμα ότι ο αποδέκτης παρερμηνεύει ή αγνοεί τον αυτοπροσδιορισμό του διαβιβάζοντος, όταν αδιαφορούμε, υποτίθεται, για την απόδοση νοήματος στο μήνυμα του διαβιβάζοντος και στην πρόσληψη του αποδέκτη; Πώς μπορούμε να μιλήσουμε για παρερμηνεία του διαβιβαζομένου μηνύματος, εάν δεν δοθεί κάποια ερμηνεία, από τον επιστήμονα/ παρατηρητή πάντα, (α) για το νόημα του διαβιβαζομένου μηνύματος, δηλαδή για τα συνειδητά ή μη συνειδητά -αδιάφορο- κίνητρα ή την πρόθεση ή την εμπειρία του διαβιβάζοντος και (β) για την εμπειρία του προσλαμβάνοντος;

Και κάτι ακόμα: Πώς ενσωματώνεται σε μια τέτοια θεωρία η έννοια του αυτοπροσδιορισμού, που συνδέεται σαφώς με την έννοια της ταυτότητας του ψυχαναλυτή E. Ericson, όπως οξυδερκέστατα παρατηρούν οι Simon, Stierlin και Wynne; Πιο συγκεκριμένα οι ανωτέρω, φίλα προσκείμενοι στην ψυχανάλυση, συγγραφείς του πολύτιμου συστημικού λεξικού, παρατηρούν: "Ο Ericson απέδειξε ότι η έννοια της ταυτότητας είναι, στην ουσία, συνώνυμη με αυτό που διάφοροι ερευνητές σκιαγράφησαν ως 'εαυτό'. Ο George Herbert Mead (1934) μιλά για 'σύλληψη του εαυτού' (self-concept). Ο Harry Stack Sullivan (1935) για σύστημα εαυτού [...] Η αντίληψη του εαυτού επικεντρώνεται στην προσωπική ενότητα του εαυτού, την ενδοσυστεμική αντίληψη της φυσικής ύπαρξης, καθώς και την εξωσυστεμική αντίληψη μορφών της κοινωνικής οργάνωσης. Η ανάπτυξη της ταυτότητας (εξατομίκευση) μπορεί να νοηθεί ως συνεχής επεξεργασία του αυτο-προσδιορισμού ή ορισμού του εαυτού των Watzlawick, Beavin και Jackson, 1967" (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:192-193)³⁰. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε αργότερα.

Η αμφιταλάντευση ανάμεσα στην υποκειμενιστική και την αντικειμενιστική θεώρηση είναι εμφανής στην "Πραγματιστική της ανθρώπινης επικοινωνίας", το ίδιο και η ειλικρινής και ενίοτε ευφυέστατη προσπάθεια να συμβιβαστούν τα ασυμβίβαστα. Ο Watzlawick, ήδη από το 1967, έχει μάλλον αντιληφθεί τη σημασία μελέτης του υποσυστήματος εαυτού, από την άλλη πλευρά όμως έλκεται και από τη γοητεία της καθαρής αντικειμενικότητας. Η ενθουσιώδης προσχώρησή του στον ριζοσπαστικό κονστρουκτιβισμό, λίγα χρόνια αργότερα, δεν είναι ίσως τυχαία. Οι Sluzki και Ransom πολύ σωστά, κατά τη γνώμη μου, παρατηρούν ότι: "αν η [συστημική] έρευνα είχε ακολουθήσει αυτό το νήμα [της Πραγματιστικής], [...] θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε σε πληρέστερη κατανόηση του συνδετικού κρίκου μεταξύ προτύπων οικογενειακής επικοινωνίας και τύπων προσωπικής συμπεριφοράς" (Sluzki & Ransom, 1976:191).

Ο ορισμός των εννοιών της "ακύρωσης" και της "ανεπιβεβαίωσης". Όσον αφορά την έννοια της ακύρωσης και της ανεπιβεβαίωσης, στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, θα νοείται αποσυνδεδεμένη από τη θεωρία των Λογικών Τύπων και την υπόθεση του διπλού δεσμού.

Θα μας απασχολήσει απλώς ως επικοινωνιακός ελιγμός, ο οποίος, όταν ανάγεται σε πάγια οικογενειακή επικοινωνιακή συνήθεια, και εφ' όσον συντρέχουν και άλλες συνθήκες (για ορισμένες από τις οποίες θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, όπου θα παρουσιάσουμε της θεωρία της πρόσληψης των Cronen και Pearce) ενδέχεται να αποτελεί ένδειξη συνεχούς συγκάλυψης ενδοομαδικών προβλημάτων ή ακόμα να συσχετίζεται με προβλήματα στο επίπεδο της ανάπτυξης της ταυτότητας των ατόμων.

30. Η υπογράμμιση δική μου.

Στην έρευνα αυτή το επίπεδο σχέσης ορίζεται απλώς ως επίπεδο του μηνύματος στο οποίο ο κάθε ένας από τους συνεπικοινωνούντες αποδίδει με τα επί μέρους διαβιβαζόμενα μηνύματά του (λεκτικά ή μη λεκτικά, κατά τρόπο έκδηλο ή λανθάνοντα, συνειδητά ή μη συνειδητά) κάποιες ιδιότητες στον εαυτό του σε σχέση με τον άλλο, κάποια χαρακτηριστικά, τα οποία ενίοτε σχετίζονται με την “ταυτότητά” του (σε ψυχαναλυτική ορολογία), το “σχήμα εαυτού” ή το “σενάριο ζωής” (σε γνωσιακή ορολογία). Μιλούμε δε για ανεπιβεβαίωση στην περίπτωση που αυτές οι ιδιότητες αγνοούνται (δεν γίνονται αντιληπτές, παρερμηνεύονται, χλευάζονται έμμεσα κ.ο.κ) συνειδητά ή μη συνειδητά από τον προσλαμβανοντα.

Το κατά πόσον η ακύρωση και η ανεπιβεβαίωση συνιστούν ή όχι κάποιο είδος παράδοξου που ενίοτε συνιστά το φαινόμενο του “διπλού δεσμού” δεν αφορά ούτως ή άλλως άμεσα αυτόν καθ’ αυτόν τον ορισμό της έννοιας.

Συνοψίζουμε: Η συναγωγή του “προτύπου διάδρασης” που αφορά την επιβεβαίωση, την απόρριψη ή την ανεπιβεβαίωση του αυτοπροσδιορισμού στο επίπεδο σχέσης, στα πλαίσια της παρούσας εργασίας νοείται ως εξής:

Ως μία συστημική εξήγηση, την οποία συγκροτεί ένας συστημικός ερευνητής/παρατηρητής ή αναγνώστης σχετικά: (α) με την εμπειρία της πράξης κατά τον πράττοντα ή/και ομιλούντα και (β) με την εμπειρία της εν λόγω πράξης κατά τον συνεπικοινωνούντα. Εν ολίγοις, ως συστημική εξήγηση/ερμηνεία της εμπειρίας του διαβιβάζοντος και της εμπειρίας του αποδέκτη.

Το γεγονός ότι νομιμοποιείται εδώ η εξέταση και του μη συνειδητού ή του ασυνείδητου νοήματος της πράξης, που συσχετίζεται με το μη λεκτικό επίπεδο της διατύπωσης, δεν είναι τόσο ασύμβατο όσο φαίνεται με τη λογική των ίδιων των Watzlawick κ.ά., οι οποίοι, όπως τονίστηκε ήδη, δηλώνουν ρητώς ότι ένας τομέας της “αναλογικής” γλώσσας παρουσιάζει ομοιότητες με το φρούδικό ασυνείδητο (Watzlawick κ.ά., 1967:65-66, υποσ.8).

Αυτό φυσικά σημαίνει ότι αποσυνδέουμε το ζήτημα της ακύρωσης και της ανεπιβεβαίωσης από τη θετικιστική υπόθεση του διπλού δεσμού και τη θεωρία των Λογικών Τύπων, και επαναπροσδιορίζουμε την έννοια της συμπεριφοράς, που φυσικά δεν μπορεί εδώ να ταυτίζεται με την επικοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΕΝΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ PEARCE & CRONEN

Οι επικοινωνιολόγοι Cronen, Pearce, Johnson και Lannamann είναι μάλλον οι πρώτοι που επεσήμαναν με σαφήνεια τις αντιφάσεις της συστημικής θεωρίας της επικοινωνίας. Η εργασία τους εγγράφεται στα πλαίσια μιας ευρύτερης έρευνας που διεξήγαγαν, κατά τη δεκαετία του 1980, για τη θεωρία και τις ψυχοθεραπευτικές τεχνικές του συστημικού μοντέλου του Μιλάνου (Cronen & Pearce, 1985:69).

Η μπεϊτσονική θεωρία του διπλού δεσμού ή παράδοξου διακρίνει δύο μόνο επίπεδα της επικοινωνίας. Το επίπεδο εντολής ή επίπεδο σχέσης και το επίπεδο αναφοράς ή περιεχομένου, εκ των οποίων το πρώτο αποτελεί το πλαίσιο του δεύτερου, άρα το καθορίζει μονομερώς. Αυτό φυσικά σημαίνει ότι το κατωτέρου λογικού τύπου επίπεδο αναφοράς δεν μπορεί να προσδιορίσει το ανώτερο επίπεδο εντολής, ότι η σχέση μεταξύ των δύο επιπέδων της επικοινωνίας δεν είναι αμφίδρομη.

Η θεωρία του Bateson, εφ' όσον στηρίζεται στη θετικιστική ρασελιανή θεωρία των Λογικών Τύπων, προϋποθέτει ότι δεχόμαστε το εξής αξίωμα: **Πως η γλώσσα αντικατοπτρίζει την εξωτερική πραγματικότητα.** (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:93-94). Εφ' όσον δε η πραγματικότητα αυτή οργανώνεται σε διακριτά επίπεδα, η επικοινωνία, στην οποία παρατηρείται σύγχυση λογικών επιπέδων, είναι αδύνατον να οδηγήσει σε σαφείς αναπαραστάσεις.

Η σύγχρονη άποψη για τη γλώσσα και την επικοινωνία είναι, εν τούτοις, εκ διαμέτρου αντίθετη. Βασίζεται στη θέση ότι **“η επικοινωνία είναι η διαδικασία διά της οποίας τα πρόσωπα δημιουργούν την κοινωνική πραγματικότητα”** (Cronen κ.ά., 1982:95). Θέση που υποστηρίζουν θωρητικοί ποικίλων ρευμάτων. Λόγου χάριν ο ύστερος Wittgenstein και ο Austin στο φιλοσοφικό πεδίο. Ο G. H. Mead στην κοινωνική ψυχολογία. Οι φαινομενολόγοι Berger και Luckmann, μαθητές του χουσερλιανού A. Schutz, στην κοινωνιολογία -και γενικότερα τα φαινομενολογικά ρεύματα.

Ο P. Watzlawick, αφ' ενός μεν δέχεται τη θετικιστική μπεϊτσονική θεωρία του διπλού δεσμού, αφ' ετέρου, ήδη από το 1976, παρουσιάζεται παράλληλα ως ένθερμος υποστηρικτής κονστρουκτιβιστικών θέσεων και δέχεται ρητώς ότι η πραγματικότητα κατασκευάζεται κοινωνικά, χωρίς ποτέ να επανεπεξεργαστεί ή να αναθεωρήσει τις αρχικές απόψεις που υποστηρίζονται στην “Πραγματιστική της ανθρώπινης επικοινωνίας”. “Φαινομενικά δίνει την εντύπωση ότι δεν έχει επίγνωση του γεγονότος ότι αναμινγύει ασύμβατες επιστημολογίες”, παρατηρούν οι Cronen, Johnson και Lannamann (Cronen κ.ά., 1982:95).

Με βάση τις αρχικές αυτές παρατηρήσεις, οι τρεις επικοινωνιολόγοι προχωρούν στην επανεπεξεργασία της μπεϊτσονικής σύλληψης, την οποία θέτουν

σε διαφορετικές επιστημολογικές βάσεις, διατυπώνοντας τη θεωρία της "Συντονισμένης Διαχείρισης του Νοήματος" (Coordinated Management of Meaning, C.M.M. για συντομία)¹

Κατά τη θεωρία αυτή, που μελετά την **πρόσληψη του μηνύματος**, η επικοινωνία οργανώνεται σε περισσότερα από δύο ιεραρχημένα επίπεδα. Η σχέση των επιπέδων αυτών είναι αμφίδρομη. Ένα κατώτερο επίπεδο ενδέχεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, να αποτελέσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να ερμηνευθεί το ανώτερο. Αποκαλούν την αμφίδρομη αυτή σχέση των επιπέδων του νοήματος **ανακλαστικότητα (ή αυτοπάθεια, reflexivity)**.

Υποστηρίζεται επίσης ότι η ίδια αμφίδρομη σχέση ανακλαστικότητας υφίσταται και μεταξύ νοήματος και δράσης. Δηλαδή μεταξύ (α) κατασκευής του νοήματος από τον κοινωνικό δράστη κατά τη διαδικασία ερμηνείας των προσλαμβανόμενων μηνυμάτων και (β) κοινωνικής δράσης του προσώπου. Με άλλα λόγια, μεταξύ της πρόσληψης της κοινωνικής δράσης των άλλων και της δράσης του ίδιου του προσώπου. Πράγμα που σημαίνει ότι ο κοινωνικός δράστης, το πρόσωπο, κατασκευάζει το νόημα της κοινωνικής δράσης (δηλαδή ερμηνεύει τα μηνύματα που λαμβάνει από άλλους κοινωνικούς δράστες) βάσει ορισμένων κανόνων. Κανόνων προσωπικών μιν, αλλά διαμορφωμένων μέσα στα πλαίσια μιας δεδομένης κουλτούρας ή υποκουλτούρας. Επίσης ότι το πρόσωπο προβαίνει κατά τον ίδιο τρόπο στην κατασκευή κανόνων επικοινωνιακής δράσης βάσει του ούτω πως διαμορφωμένου νοήματος.

Με τη λογική αυτή το -και κοινωνικά διαμορφωμένο- νόημα, το σύστημα πεποιθήσεων, επηρεάζει την κοινωνική δράση, και το αντίστροφο, η δράση επηρεάζει το νόημα. Η θεωρία της Συντονισμένης Διαχείρισης του Νοήματος αντιμετωπίζει την επικοινωνία ως σύνθετη διαδραστική διαδικασία, κατά την οποία τα νοήματα δημιουργούνται, διατηρούνται ή/και αλλάζουν μέσω της αυτοανακαλούμενης (recursive) διάδρασης μεταξύ των ανθρώπων. Η επικοινωνία δεν θεωρείται απλή, κατ' ευθείαν γραμμική διαδικασία μετάδοσης μηνυμάτων από έναν ενεργητικό πομπό σε έναν παθητικό δέκτη. Αντιθέτως, είναι "κυκλική διαδικασία αλληλόδρασης, διαδικασία συν-κατασκευής [του νοήματος και της δράσης] από τους συμμετέχοντες σ' αυτήν" (Tomlin, 1987:167).

Οι Cronen και Pearce αποκαλούν τους κανόνες κατασκευής του νοήματος **"συγκροτητικούς (του νοήματος) κανόνες" (constitutive rules)**. Εκείνους δε που οργανώνουν τη δράση, **"ρυθμιστικούς (της δράσης) κανόνες" (regulative rules"** Cronen & Pearce, 1985:73). Οι **συγκροτητικοί κανόνες** "συνδέονται με τη διαδικασία απόδοσης νοήματος σε μια δεδομένη εκδήλωση συμπεριφοράς [του άλλου], δήλωση, γεγονός, διαπροσωπική σχέση, κ.ο.κ." (Tomlin, 1987:169). Ενώ οι **ρυθμιστικοί κανόνες** προσδιορίζουν το κατά πόσον συγκεκριμένες συμπεριφορικές εκδηλώσεις, δηλαδή συγκεκριμένες πράξεις, πρέπει εν συνεχεία να λάβουν χώραν ή να αποφευχθούν από τον προσλαμβάνοντα δράστη σε συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις (Tomlin, 1987:169). Κοινωνικές καταστάσεις που τοποθετούνται είτε στα πλαίσια μιας ευρύτερης κουλτούρας (π.χ. πολιτισμικά πρότυπα της ελληνικής Σκιάθου του τέλους του 19ου αι. ή του Δ. Σικάγου του 1960) είτε/και στα πλαίσια κάποιας στενότερα νοούμενης υποκουλτούρας (π.χ. της τάδε οικογένειας).

¹ Η θεωρία της συντονισμένης διαχείρισης του νοήματος διαμορφώνεται κατ' αρχάς στο έργο των Pearce και Cronen "Communication, action and meaning: The creation of social realities", που εκδίδεται το 1980.

1. ΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΤΙΚΟΙ (ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ) ΚΑΝΟΝΕΣ (CONSTITUTIVE RULES)

Οι Cronen, Johnson και Lannamann υποστηρίζουν ότι η ρασελιανή θεωρία του Bateson επισημαίνει κάτι πολύ ενδιαφέρον σε σχέση με την επικοινωνία: Ότι μπορεί να αντιμετωπισθεί ως ιεραρχικό σύστημα, ως σύστημα ιεραρχικά οργανωμένων επιπέδων. Επίσης ότι το ένα επίπεδο αποτελεί το πλαίσιο ερμηνείας του άλλου, ότι δηλαδή τα ιεραρχικά δομημένα επίπεδα κοινωνικού νοήματος “ενδέχεται να παρουσιάζουν ανακλαστικούς βρόχους” (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:93).

Εν τούτοις οι συγγραφείς διαφοροποιούνται σε δύο σημεία ως προς τη μπειτσονική αντιμετώπιση, τα εξής:

(1) Ότι οι κοινωνικοί δράστες κατά την πρόσληψη των μηνυμάτων των άλλων κοινωνικών δραστών οργανώνουν το νόημα σε πολλαπλά, επάλληλα, ιεραρχημένα επίπεδα, εκ των οποίων το ένα αποτελεί το ερμηνευτικό πλαίσιο του άλλου. Τα επίπεδα αυτά δεν μπορούν στοιχειωδώς να είναι λιγότερα από τρία: Το μήνυμα ως σύνολο, που για να ερμηνευθεί εντάσσεται στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου επεισοδίου ανταλλαγής μηνυμάτων, το οποίο με τη σειρά του επιβάλλεται να τοποθετηθεί στο πλαίσιο του είδους της σχέσης που υφίσταται μεταξύ των επικοινωνούντων προσώπων².

(2) Ότι η σχέση μεταξύ αυτών των (τριών ή περισσότερων) επιπέδων είναι αμφίδρομη. Το κατώτερο επίπεδο αποκτά μεν νόημα στα πλαίσια του ανωτέρου, εν τούτοις ισχύει και το αντίστροφο. Κατά την απόδοση νοήματος το κατώτερο επίπεδο συνιστά επίσης το πλαίσιο ερμηνείας του ανωτέρου, ενίοτε δε αλλάζει το νόημά του.

A. Η ΙΕΡΑΡΧΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΕΔΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ.

Κατά την άποψη των προαναφερθέντων συγγραφέων τα δύο επίπεδα περιεχομένου και σχέσης δεν είναι, όπως σημειώθηκε, αρκετά για να αποδώσει ο προσλαμβάνων νόημα σε ένα μήνυμα που του διαβιβάζεται. Αντιθέτως, η απόδοση νοήματος προϋποθέτει τρία ή περισσότερα επίπεδα.

Το πρώτο και κατώτερο από αυτά μπορεί να είναι το επίπεδο περιεχομένου.

Το δεύτερο είναι το επίπεδο του μηνύματος ως συνόλου, που συμπεριλαμβάνει και το επίπεδο σχέσης.

Το τρίτο επίπεδο αντιστοιχεί στη “διάδραση” των Watzlawick κ.ά., όρο που οι εν λόγω επικοινωνιολόγοι προτιμούν να αντικαταστήσουν με τον ελαφρώς διαφοροποιημένο όρο “επεισόδιο” (episode). Το διαδραστικό επεισόδιο ορίζουν ως

2. Υπενθυμίζουμε εν τούτοις εδώ ότι, παρότι στη θεωρία του διπλού δεσμού επεκράτησε η διάκριση δύο επιπέδων της επικοινωνίας, η αρχική ερευνητική ομάδα του Bateson αναγνώριζε, στα πλαίσια της θεωρίας των Λογικών Τύπων, τέσσερεις ιεραρχημένους διαύλους επικοινωνίας: το λεκτικό επίπεδο, τα μη λεκτικά συνακόλουθά του, τη γλώσσα του σώματος και, τέλος, οιαδήποτε ένδειξη σχετιζόμενη με το πλαίσιο της επικοινωνίας -φερ’ ειπείν το κοινωνικό ή φυσικό πλαίσιο (Haley, 1961/1976:65’ βλ. κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας).

“νοηματοδοτημένη ακολουθία διάδρασης” (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:99).

Ως τέταρτο, ιεραρχικά ανώτερο, επίπεδο κοινωνικού νοήματος μπορεί να νοηθεί η παγιωμένη σχέση (relationship) που για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ο κοινωνικός δράστης διατηρεί με τον συνεπικοινωνούντα. Παρατηρούμε ότι εδώ υπεισέρχεται στη μελέτη η παράμετρος του χρόνου. Μια σχέση που έχει χαρακτηριστεί από τους συνεπικοινωνούντες ως φιλική για x χρονικό διάστημα, και επομένως λειτουργεί ως πλαίσιο ερμηνείας των ανταλλασσόμενων μηνυμάτων, ενδέχεται να αλλάξει κάποια στιγμή. Για παράδειγμα, στα πλαίσια της φιλίας δύο χρόνων που διατηρώ με τον Γιώργο, ερμηνεύω το μήνυμά του “βρε απατεωνίσκε” ως αστείο -απλό πείραγμα. Αν όμως τον τρίτο χρόνο φιλονικήσω μαζί του, και η σχέση μετατραπεί σε εχθρική, ενδέχεται να μη δίνω στο εξής αυτό το νόημα στην ίδια φράση του φίλου μου, ενδέχεται δηλαδή να κατανοώ πλέον τη λέξη “απατεωνίσκε” με την κυριολεκτική της σημασία.

Το πέμπτο επίπεδο είναι εκείνο της σύλληψης του εαυτού στην κοινωνική δράση. Η σύλληψη του εαυτού, που επίσης μπορεί να διαφοροποιηθεί μέσα στο χρόνο, διαμορφώνεται διά της συμμετοχής σε μεγάλο αριθμό σχέσεων με διαφορετικούς ανθρώπους. Σημειωτέον ότι κάθε μια από τις σχέσεις αυτές διαμορφώνεται, επίσης, μέσα από πολλά διαδραστικά επεισόδια. Ένα πρόσωπο που χαρακτηρίζει τον εαυτό του “αρχηγική προσωπικότητα”, ενδέχεται μετά τη συνταξιοδότησή του να αντιμετωπίσει επεισόδια, στα πλαίσια των οποίων οι εντολές του αγνοούνται, πράγμα που διαφοροποιεί τη σύλληψη του εαυτού (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:97). Οι συγγραφείς υιοθετούν τελικά για το ζήτημα το γνωσιακό όρο “σενάριο ζωής” (life script) του προσλαμβάνοντος προσώπου.

Το έκτο επίπεδο κοινωνικού νοήματος είναι, στην περίπτωση που μελετάμε την οικογενειακή επικοινωνία, ο οικογενειακός μύθος (Cronen & Pearce, 1985:72).

Ως έβδομο δε και τελευταίο τοποθετείται το πολιτισμικό πρότυπο (cultural pattern). Το πολιτισμικό πρότυπο προϋπάρχει του προσώπου. Ο συγκεκριμένος δράστης κατασκευάζει επομένως σενάρια ζωής, σχέσεις, επεισόδια κ.τ.λ. μέσα στα πλαίσια του (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:99-100).

Διαμορφώνουν κατ’ αυτόν τον τρόπο επτά ιεραρχημένα επίπεδα κοινωνικού νοήματος, τα εξής:

7ο επίπεδο. Πολιτισμικό πρότυπο.

6ο επίπεδο. Οικογενειακοί μύθοι.

5ο επίπεδο. Σενάριο ζωής. Το ρεπερτόριο δράσης που συγκροτεί τη σύλληψη του εαυτού (concept of self) στην κοινωνική δράση (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:100). Για παράδειγμα, “είμαι ηττημένος άνθρωπος” ή “είμαι σκεπτικιστής διανοούμενος”.

4ο επίπεδο. Σχέση. Ο τρόπος που τα μέλη μιας σχέσης κατανοούν και ορίζουν, συνήθως κατά τρόπο λανθάνοντα, το συλλογικό “εμείς” (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:100). Για παράδειγμα, σχέση στενής φιλίας ή συγκρουσιακή συζυγική σχέση. Είναι προφανές ότι η έννοια δεν πρέπει να συγχέεται με αυτήν του επιπέδου σχέσης του μηνύματος.

Ο όρος αντιστοιχεί στο “πρότυπο διάδρασης” της σχολής του Palo Alto, παρότι το τελευταίο ορίζεται διαφορετικά. Μία από τις κυριότερες διαφορές τους είναι ότι κατά τους εκπροσώπους της ομάδας του Bateson το “πρότυπο” συνάγεται “αντικειμενικά” από έναν συστημικό επιστήμονα/παρατηρητή, και όχι

κατά την οπτική των συμμετεχόντων στη σχέση.

3ο επίπεδο. Επεισόδιο. Σύλληψη νοηματοδοτημένης ενότητας διαμειβομένων πράξεων λόγου (Cronen & Pearce, 1985:72), νοηματοδοτημένη ακολουθία πράξεων λόγου, που τα ίδια τα πρόσωπα, τα μέλη της σχέσης, εκλαμβάνουν ως νοηματικό σύνολο επαναλαμβανόμενο κατά τρέχουσα συνήθεια στα πλαίσια της σχέσης (Cronen, Johnson & Lannamann, 1982:100). Για παράδειγμα "Το συνηθισμένο μας καβγαδάκι για το ποιος δικαιούται να πάρει το αυτοκίνητο". Το επεισόδιο έχει εδώ χαρακτήρα προτύπου.

Αντιστοιχεί στον όρο "διάδραση" των Watzlawick κ.ά., από τον οποίο διαφοροποιείται εν τούτοις, εφ' όσον εμπεριέχει το στοιχείο της επαναληπτικότητας. Υπενθυμίζουμε ότι οι προαναφερθέντες με τον όρο "διάδραση" εννοούν δεδομένες, πραγματικές αλληλουχίες μηνυμάτων, οι οποίες συγκροτούν, κατά την κρίση του επιστήμονα/παρατηρητή, νοηματικές ενότητες ανταλλαγής μηνυμάτων, και τις οποίες ο ερευνητής χρησιμοποιεί ως πραγματικά δεδομένα για την εν συνεχεία αφαιρετική κατασκευή προτύπων συμπεριφοράς - οικογενειακών κανόνων. Με αυτήν την έννοια οι όροι δεν ταυτίζονται.

2ο επίπεδο. Πράξη Λόγου (Speech-Act). Η διατύπωση-μήνυμα νοούμενη ως σύνολο (Tomlin, 1985:42). Ορίζεται ως "Αυτό που οι άνθρωποι κάνουν ο ένας στον άλλο με λέξεις-πράξεις" (Cronen κ.ά., 1982:100). Η Πράξη Λόγου συμπεριλαμβάνει και το επίπεδο σχέσης των Watzlawick κ.ά., αν και είναι έννοια ευρύτερη. Αφορά, επίσης, και τη σχέση νοήματος μεταξύ λεκτικού και μη λεκτικού μέρους του μηνύματος. Παραδείγματα: Απειλή, υπόσχεση, απόρριψη, παροχή πληροφοριών (Cronen & Pearce, 1985:72).

1ο επίπεδο. Περιεχόμενο. Πληροφορίες για οτιδήποτε επικοινωνήσιμο, χωρίς ενδείξεις για το είδος του μηνύματος (Cronen κ.ά., 1982:100).

Πρέπει να τονίσουμε πως ο αριθμός, η φύση και η σειρά των επιπέδων πλαισίωσης (ή επιπέδων εμπέδωσης -embedded levels- εφ' όσον το κατώτερο εμπέδωνεται στο ανώτερο) δεν θεωρούνται παγιωμένα (Cronen & Pearce, 1985:71). Οι ίδιοι οι συγγραφείς διαμορφώνουν τόσο τον αριθμό τους, όσο και την ορολογία που χρησιμοποιούν για το καθένα από αυτά, ανάλογα με το θεωρητικό προσανατολισμό και τους στόχους της μελέτης τους (βλ. Cronen κ.ά., 1982:100 και Cronen & Pearce, 1985:72).

Στην ιεραρχία αυτή των επιπέδων θεωρούμε ότι το 1ο εδραιώνεται, συνήθως, στο αμέσως ανώτερο 2ο, το 2ο στο 3ο κ.ο.κ.

Το γεγονός ότι το ένα επίπεδο αποτελεί το πλαίσιο κατανόησης του άλλου συμβολίζεται ως εξής:

<u>Οικ. Μύθοι</u>	ή	<u>Σχέση</u>	ή ακόμα	<u>Σχέση Μ με μητέρα της</u>
Σενάριο ζωής		Επεισόδιο		Σχέση Μ με κόρη της

Στην τελευταία περίπτωση εννοούμε ότι η σχέση της Μ με τη μητέρα της είναι το πλαίσιο κατανόησης της σχέσης της με την κόρη της.

B. Η ΑΝΑΚΛΑΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΠΙΠΕΔΩΝ

Το δεύτερο σημείο διαφοροποίησης των δύο θεωριών είναι το εξής: Σε αντίθεση με την ομάδα του Palo Alto, οι Cronen κ.ά. υποστηρίζουν ότι η σχέση

μεταξύ επιπέδων νοημάτων είναι αμφίδρομη, ανακλαστική.

Για **ανακλαστικότητα ή αυτοπάθεια** (ανακλαστικός ή αυτοπαθής βρόχος -reflexive loop) μιλούμε όταν δύο ή περισσότερα ιεραρχημένα επίπεδα είναι έτσι οργανωμένα, ώστε το ανώτερο να αποτελεί το πλαίσιο του κατώτερου, αλλά και αντιστρόφως, το κατώτερο να αποτελεί το πλαίσιο του ανώτερου (Cronen,Johnson & Lannamann, 1982:95).

Την ισχυρότερη, εκ των άνω προς τα κάτω, επίδραση οι συγγραφείς αποκαλούν “πλαισιωτική επίδραση” (contextual force). Τη δε ασθενέστερη, εκ των κάτω προς τα άνω, “επίδραση εμπλοκής” (implicative force) (Cronen κ.ά., 1982:96).

Η διαφορά με την μπειτσονική αντιμετώπιση είναι προφανής. Εκεί το κατώτερο επίπεδο περιεχομένου απαγορεύεται να θεωρηθεί πλαίσιο του ανώτερου³. Η έρευνα στην επικοινωνία απέδειξε, εν τούτοις, το αντίθετο.

Ας πάρουμε για παράδειγμα την τριάδα επιπέδων Πράξη Λόγου - Επεισόδιο - Σχέση κατά τη διαμόρφωση μιας νέας σχέσης ή κατά το μετασχηματισμό μιας ήδη προϋπάρχουσας. Στην πρώτη περίπτωση τα ανταλλασσόμενα μηνύματα ως επικοινωνιακές ενότητες (άρα και το περιεχόμενό τους), αλλά και τα διαδραστικά επεισόδια, διαμορφώνουν σταδιακά τη Σχέση, η οποία αναδύεται, μέσα από αυτά, ως φιλική, συμπληρωματική κ.ο.κ. Στη δεύτερη, το κατώτερο επίπεδο, το μήνυμα ως σύνολο ή το επεισόδιο, ενδέχεται κάποια στιγμή να ανατρέψει το ανώτερο, να αλλάξει τη μορφή μιας σχέσης διαρκείας. Εδώ, όπως ήδη αναφέραμε, εισάγεται στη μελέτη το στοιχείο του χρόνου, η διαχρονική διάσταση.

Έστω, για παράδειγμα, ότι ο έλληνας Γιώργος και ο αλβανός Τζοβάνι είναι γείτονες και φίλοι επί δύο χρόνια. Ο Τζοβάνι θα ερμηνεύει ως αστείο, στα πλαίσια της φιλίας αυτής, τη δήλωση του Γιώργου “Βρε κάθαρμα, πάλι με κέρδισες στην πρέφα. Δεν ξαναπαίζω μαζί σου”. Ας υποθέσουμε όμως ότι μια μέρα ο έλληνας απευθύνει στο φίλο του το μήνυμα “Κάθαρμα! Αλλά εγώ φταίω, τι περίμενα από έναν παλιο-αλβανό;”. Η διατύπωση αυτή είναι πιθανόν να επιφέρει αλλαγές στη Σχέση, να αποτελέσει το κομβικό σημείο μετασχηματισμού της από φιλική σε εχθρική. Στην περίπτωση αυτή η ιεραρχία των επιπέδων ανατρέπεται. Το κατώτερο επίπεδο της Πράξης Λόγου, αφ’ ενός (που στο παράδειγμά μας φέρνει στην επιφάνεια απροκάλυπτα το πολιτισμικής φύσης θέμα του ρατσισμού), καθώς και το βάσει αυτού διαμορφούμενο συγκρουσιακό επεισόδιο, αφ’ ετέρου, γίνεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα επανατοποθετηθεί και θα επαναπροσδιοριστεί η σχέση. Δηλαδή το ιεραρχικά κατώτερο 1ο επίπεδο κοινωνικού νοήματος, εκείνο του επιπέδου του περιεχομένου, καθώς και το 2ο επίπεδο, εκείνο του μηνύματος ως συνόλου, προσδιορίζει, στην περίπτωση αυτή, το ανώτερο 4ο επίπεδο, εκείνο της σχέσης.

Πρόκειται λοιπόν για αλληλοεδραιωνόμενα επίπεδα που αλληλοεπηρεάζονται αμφίδρομα. Η δε επιλογή του επιπέδου εκείνου που θα θεωρηθεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα ερμηνευθεί το άλλο, εναπόκειται τελικώς στην κρίση του εκάστοτε δεδομένου, υπό δεδομένες συνθήκες προσλαμβάνοντος.

Η μπειτσονική θεωρία των Λογικών Τύπων υποστηρίζει ότι η ομαλή επικοινωνία προϋποθέτει την ικανότητα του δέκτη να διακρίνει το ανώτερο επίπεδο αφαίρεσης, που είναι κατ’ ανάγκην το επίπεδο σχέσης, στα πλαίσια του

3. Υπενθυμίζουμε βεβαίως ότι οι Watzlawick κ.ά. παρατηρούν σε μια υποσημείωση της “Πραγματιστικής...” ότι τα δύο επίπεδα (περιεχομένου και σχέσης) ενδέχεται να αλληλοπροσδιορίζονται (Watzlawick κ.ά. 1967:54). Πράγμα που δείχνει ότι οι συγγραφείς έχουν πλήρη επίγνωση των αντιφάσεων της θεωρίας και απλώς δεν επιθυμούν ίσως να δημιουργήσουν κατά τη στιγμή εκείνη ρήξεις στα πλαίσια του πεδίου, ή/και ότι η αντικειμενιστική τάση ασκεί εξαιρετική γοητεία επάνω τους.

οποίου πρέπει, σε οποιαδήποτε περίπτωση, να ερμηνευθεί το επίπεδο περιεχομένου του μηνύματος. Επίσης θεωρεί προβληματική τη σύγχυση των επιπέδων -την ανακλαστικότητα των επιπέδων. Η σύλληψη αποδεικνύεται εξαιρετικά άκαμπτη, επομένως ανεπαρκής για τη μελέτη του ζητήματος που μας απασχολεί. Στην ανθρώπινη επικοινωνία ένας βαθμός ανακλαστικότητας, αλληλεπίδρασης, μεταξύ των επιπέδων του νοήματος είναι δεδομένος και δεν οδηγεί πάντοτε σε προβληματικές καταστάσεις (Cronen κ.ά, 1982:100).

Γ. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΤΙΚΩΝ (ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ) ΚΑΝΟΝΩΝ. ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΜΕΤΑΒΑΤΟΙ ΒΡΟΧΟΙ

Οι συγγραφείς διακρίνουν δύο είδη ανακλαστικότητας μεταξύ επιπέδων νοήματος, δύο είδη ανακλαστικών βρόχων: (α) Τους μεταβατικούς βρόχους αμοιβαιότητας (*charmed loops*) και (β) Τους αμετάβατους παράξενους βρόχους (*strange loops*).

Ονομάζουν μεταβατικούς **βρόχους αμοιβαιότητας (*charmed loops*)** τη σχέση εκείνη μεταξύ νοηματικών επιπέδων, στην οποία ένα ανώτερο επίπεδο μπορεί να αποτελεί το πλαίσιο ερμηνείας του κατωτέρου, αλλά και το αντίστροφο, το κατώτερο επίπεδο μπορεί να αποτελέσει το πλαίσιο του ανωτέρου, χωρίς να αλλάξει το νόημα κανενός.

Ως διευκρινιστικό παράδειγμα χρησιμοποιείται η επικοινωνία μεταξύ δύο νεαρών φοιτητών, του Μπομπ και της Τζαίην, οι οποίοι είχαν πρόσφατα δημιουργήσει δεσμό και αποτέλεσαν τα υποκείμενα της έρευνας, βάσει της οποίας διατυπώθηκε η θεωρία που παρουσιάζουμε.

Σε συνέντευξη με τους ερευνητές ο Μπομπ ανέφερε το εξής πρόβλημα: Κατά τα δύο πρώτα ραντεβού η σχέση προχώρησε πολύ ομαλά και γρήγορα, πράγμα που του επέτρεψε να συμπεράνει ότι διαμορφώνεται μια σταθερή, σοβαρή σχέση διαρκείας (διευκρινίζουμε ότι το κάθε ραντεβού χαρακτηρίζεται ως διαδραστικό επεισόδιο). Στο τρίτο ραντεβού εκείνος ανοίγει τη διάδραση με ένα μήνυμα υπόσχησης δέσμευσης, του τύπου: "Δεν θα ήθελα να ξαναβγώ με καμία άλλη κοπέλα" και η Τζαίην του απαντά περιπαικτικά "Έλα τώρα Μπομπ, με ποιά θάβγαινες δηλαδή". Εάν ο νεαρός θεωρήσει δεδομένο ότι η σχέση τους είναι ήδη σοβαρή, τότε το μήνυμα της κοπέλας προσλαμβάνεται ως τρυφερό πείραγμα και το επεισόδιο επιβεβαιωτικό. Ως ένδειξη οικειότητας -"έχουμε πλέον δεθεί τόσο πολύ, που μπορούμε και να αστειευόμαστε με τη σχέση μας, είμαστε φτιαγμένοι ο ένας για τον άλλο". Στην περίπτωση αυτή, είτε η Σχέση θεωρηθεί πλαίσιο του Επεισοδίου (Σ]Ε) είτε το αντίστροφο (Ε]Σ), αμφότερα τα επίπεδα διατηρούν το ίδιο νόημα. Με άλλα λόγια, η σχέση των επιπέδων είναι μεταβατική. Ο συγκροτητικός του νοήματος κανόνας του Μπομπ για τη συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση, εν προκειμένω τον ερωτικό δεσμό, είναι ο εξής: Δεδομένης της κουλτούρας μου και της προηγούμενης προσωπικής μου εμπειρίας (οικογενειακός μύθος, σενάριο ζωής κ.τ.λ.), που ανήκουν στα ανώτερα από τη Σχέση ιεραρχικά νοηματικά επίπεδα, ένας δεσμός είναι σοβαρός μόνο όταν συμπεριλαμβάνει, πλαισιώνει, επιβεβαιωτικά επεισόδια. Ο μόνος τρόπος να θεωρήσω το δεσμό με την Τζαίην σοβαρό, είναι να θέσω στα πλαίσιά του το παρόν επεισόδιο, να το θεωρήσω

επιβεβαιωτικό. Μέσα στα πλαίσια ενός τέτοιου επεισοδίου, η Πράξη Λόγου της Τζαϊν (το αμέσως κατώτερο επίπεδο) σημαίνει “πρόταση περαιτέρω σύσφιξης της σχέσης”, άρα το περιεχόμενο του μηνύματός της πρέπει να ερμηνευθεί στα πλαίσια μιας τέτοιας “πρότασης”. Σε μια τέτοια περίπτωση, τα επίπεδα μπορούν να αντιστρέψουν τη θέση τους χωρίς συνέπειες. Αν το Επεισόδιο αποτελέσει το πλαίσιο της Σχέσης, δεν αλλάζει τίποτα.

Όμως ο Μπομπ δεν είναι σίγουρος για την ερμηνεία αυτή. Εάν το περιεχόμενο της δήλωσης της Τζαϊν τεθεί στο πλαίσιο μιας Πράξης Λόγου που σημαίνει “μην παίρνεις τη σχέση μας πολύ στα σοβαρά”, δεδομένου ότι πλαισιώνεται από ένα αποστασιοποιητικό επεισόδιο, τότε ο νεαρός αισθάνεται υποχρεωμένος να θεωρήσει τη σχέση περιστασιακή. Εδώ το επεισόδιο δεν μπορεί να υπαχθεί στην ως τότε νοηθείσα ως σοβαρή σχέση. Αν το κατωτέρου ιεραρχικού επιπέδου αποστασιοποιητικό επεισόδιο νοηθεί ως πλαίσιο της σχέσης, τη μετασχηματίζει σε περιστασιακή. Ο βρόχος είναι αμετάβατος.

Οι συγγραφείς ονομάζουν τους αμετάβατους βρόχους **παράξενους βρόχους (strange loops)**. Παράξενος καλείται επομένως ο βρόχος εκείνος, στον οποίο: α) Δύο επίπεδα νόηματος δεν είναι δυνατόν να αντιστρέψουν την ιεραρχική τους θέση χωρίς να αλλάξει το νόημα του ενός από αυτά, και β) Η τοποθέτηση του κατωτέρου ιεραρχικά επιπέδου στη θέση του πλαισίου οδηγεί σε αποκλειστικά διαζευκτικές ή αντιφατικές ερμηνείες.

Στο παράδειγμά μας ο Μπομπ έχει -βάσει του ιδιαίτερου, προσωπικού συνδυασμού κουλτούρας, υποκουλτούρας και προσωπικής του εμπειρίας- συγκροτήσει τον εξής μετακανόνα, δηλαδή κανόνα για την κατασκευή άλλων κανόνων: Κανένας κανόνας δεν μπορεί να κατασκευασθεί στην περίπτωση που μια σοβαρή σχέση αποτελεί το πλαίσιο ερμηνείας ενός αποστασιοποιητικού επεισοδίου. Έχω επομένως δύο επιλογές: Είτε θα θεωρήσω το επεισόδιο επιβεβαιωτικό και τη σχέση σταθερή, είτε θα θεωρήσω το επεισόδιο αποστασιοποιητικό και τη σχέση πρόσκαιρη. Ο Μπομπ αντιμετωπίζει εδώ έναν παράξενο, προβληματικό βρόχο, που του δημιουργεί δίλημμα. Με βάση το συγκροτητικό κανόνα και το μετακανόνα που αναφέραμε, δεν μπορεί να αποδώσει με ευκολία νόημα σε μια εμπειρία του, την εμπειρία της δήλωσης της κοπέλας του (Cronen κ.ά., 1982:102-103).

Εννοείται ότι ο μετακανόνας είναι προσωπικός. Ένας άλλος νεαρός θα μπορούσε θαυμάσια, στα πλαίσια της παρισινήs φερ' ειπείν κουλτούρας, αφ' ενός, και των δικών του, διαφορετικών, προσωπικών εμπειριών, αφ' ετέρου, να έχει συγκροτήσει τον εξής νοηματικό κανόνα: Κατά τα πρώτα στάδια ενός δεσμού ακόμα και μια σοβαρή σχέση εξελίσσεται μέσω εναλλασσόμενων επιβεβαιωτικών και αποστασιοποιητικών επεισοδίων. Το αποστασιοποιητικό επεισόδιο μπορεί να ενταχθεί στα πλαίσια μιας αρχόμενης σταθερής σχέσης. Ο βρόχος είναι μεταβατικός (Cronen κ.ά., 1982:104).

Συνοψίζουμε.

α) Ο **συγκροτητικός κανόνας** αφορά την **εκ των άνω προς τα κάτω** επίδραση του ενός επιπέδου στο άλλο. Ακριβέστερα, το γεγονός ότι δύο νοηματικά επίπεδα, εκ των οποίων το ένα εδραιώνεται σε ένα άλλο, πρέπει να υπαχθούν στα πλαίσια ενός τρίτου, ιεραρχικά ανώτερου επιπέδου για να ερμηνευθούν (Cronen & Pearce, 1985:73). Τα επίπεδα αυτά, επαναλαμβάνουμε, δεν είναι δυνατόν να είναι λιγότερα από τρία.

Σημειώνουμε ότι δεν είναι απαραίτητη η εμπλοκή όλων των επιπέδων

κατά την απόδοση νοήματος. Για παράδειγμα, η Πράξη Λόγου και η Σχέση μπορεί να ερμηνευθούν με την κατ' ευθείαν υπαγωγή τους στα πλαίσια του Πολιτισμικού Προτύπου, εάν το Σενάριο και ο Μύθος δεν παίζουν κάποιο ρόλο για τη δεδομένη κοινωνική κατάσταση. Αλλιώς πάλι είναι το Σενάριο, ο Μύθος ή το Πολιτισμικό Πρότυπο άσχετο με την κατάσταση και την πρόσληψη του δράστη.

β) Οι **μετακανόνες αφορούν την εκ των κάτω προς τα άνω επιρροή του ενός επιπέδου στο άλλο**. Επιπλέον ορίζονται ως προϊόν συνδυασμού της πολιτισμικής κληρονομιάς και των προσωπικών εμπειριών του προσλαμβάνοντος, άρα ποικίλλουν από άνθρωπο σε άνθρωπο. Από αυτούς εξαρτάται το είδος της σχέσης που διαμορφώνεται μεταξύ επιπέδων -με άλλα λόγια, το κατά πόσον ένας συγκεκριμένος βρόχος θα θεωρηθεί από το συγκεκριμένο κοινωνικό δράστη μεταβατικός ή αμετάβατος (Cronen, Johnson & Lahnamann, 1982:105). “Το γεγονός ότι η μεταβατικότητα θεμελιώνεται στην πολιτισμική και προσωπική εμπειρία σημαίνει πως ένας ανακλαστικός βρόχος ενδέχεται να είναι προβληματικός [αμετάβατος] για ένα πρόσωπο και μη προβληματικός [μεταβατικός] για ένα άλλο” (Cronen κ.ά., 1982:104).

2. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΙ (ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ) ΚΑΝΟΝΕΣ (REGULATIVE RULES)

Α. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

Η ανακλαστικότητα στη θεωρία των Cronen κ.ά. δεν αφορά μόνο τη σχέση νοήματος/νοήματος (τη σχέση ανάμεσα στα επίπεδα νοήματος), αλλά και τη σχέση νοήματος/πράξης. Οι συγκροτητικοί κανόνες χρησιμεύουν στην εντός των πολιτισμικών προτύπων κατασκευή προσωπικών ρυθμιστικών κανόνων, οι οποίοι κατευθύνουν την κοινωνική δράση. Με αυτήν την έννοια οι συγκροτητικοί κανόνες αποτελούν το πλαίσιο των ρυθμιστικών και οι ρυθμιστικοί το πλαίσιο της δράσης. Σχηματικά τα ανωτέρω αναπαρίστανται ως εξής:

Συγκροτητικοί κανόνες

Ρυθμιστικοί κανόνες

Κοινωνική δράση.

Ας δώσουμε σχηματικά το παράδειγμα ρυθμιστικού κανόνα δράσης που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι συγγραφείς. Έστω ότι ένας λευκός άνδρας, ο οποίος συνοδεύει τη σύζυγό του σε μπαρ του Σικάγου, συνάπτει περιστασιακή φιλική σχέση με νεαρό έγχρωμο, αρχίζοντας μια ανώδυνη συζήτηση μαζί του. Έστω επίσης ότι ο τελευταίος διατυπώνει κάποια στιγμή μία φιλοφρόνηση, που αφορά τη γυναίκα του, φερ' ειπείν "Η γυναίκα σου είναι και πολύ κόμματος". Η εν λόγω Πράξη λόγου είναι δυνατόν να ερμηνευθεί από το σύζυγο κατά τον εξής τρόπο:

Πολιτισμικά πρότυπα δυτικού Σικάγου.

Σενάριο ζωής: "Αληθινός άνδρας"

Σχέση: Λευκού άνδρα που συνάπτει τυχαία γνωριμία σε μπαρ
με άγνωστο μελαμψό άνδρα.

Επεισόδιο: Συζήτηση σε τοπικό μπαρ.

Πράξη Λόγου μελαμψού άνδρα: "Η γυναίκα σου είναι και πολύ κόμματος."

ΣΥΓΚΡΟΤΗΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ

-Όταν ένας άλλος άνδρας εκφράζεται, κάτω από αυτές τις συνθήκες, κατ' αυτόν τον τρόπο, για τη σύζυγο μου, την προσβάλλει, άρα προσβάλλει και εμένα.

ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ

-Τότε είναι θεμιτό να τον απειλήσω

ΑΝΑΜΕΝΟΜΕΝΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

-Αναμένω ότι θα απολογηθεί.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ο σύζυγος απειλεί τον άλλο άνδρα.

Κατά τα πολιτισμικά πρότυπα του Δ. Σικάγου το μήνυμα ή Πράξη Λόγου του μελαμψού άνδρα ερμηνεύεται από τον προσλαμβάνοντα δράστη ως αθέμιτη

απόπειρα ερωτοτροπίας, άρα προσβολή προς τη σύζυγο, άρα, κατά προέκταση, και προς τον ίδιο.

Βάσει του ανωτέρω συγκροτητικού κανόνα, ο εν λόγω δράστης έχει κατασκευάσει τον εξής κανόνα δράσης: Εάν ένας άγνωστος άνδρας ερωτοτροπεί με τη σύζυγο μου, άρα την προσβάλλει, είναι επιβεβλημένο (ή θεμιτό) να τον απειλήσω ή να χειροδικήσω εναντίον του. Απαγορεύεται να αγνοήσω την πράξη του. Η αναμενόμενη επιθυμητή συμπεριφορά εκ μέρους του άλλου είναι η αίτηση συγγνώμης ή η εσπευσμένη αναχώρησή του.

Ο κοινωνικός δράστης, οργανώνοντας τη δράση του στο πλαίσιο του εν λόγω κανόνα, προβαίνει στη διατύπωση απειλών (π.χ. "Ζήτα αμέσως συγγνώμη αλλιώς έλα έξω να λογαριαστούμε" (βλ. Cronen κ.ά., 1982:102 και 105).

Παρατηρούμε ότι ένας ρυθμιστικός κανόνας αποτελείται από μια σειρά τριών πράξεων ή τριών Πράξεων Λόγου:

(α) Την προηγούμενη πράξη του άλλου, όπως ερμηνεύεται από τον προσλαμβάνοντα δράστη,

(β) Μια πράξη από το ρεπερτόριο δράσης του προσλαμβάνοντος και

(γ) Την αναμενόμενη ή επιθυμητή απάντηση του άλλου.

Από αυτές, η (α) αποτελεί το πλαίσιο της (β) και η (β) το πλαίσιο της (γ) (Cronen & Pearce, 1985:73).

Οι δεοντικοί τελεστές (deontic operators)

Την έννοια του ρυθμιστικού κανόνα συμπληρώνει το στοιχείο του "δεοντικού τελεστή" (deontic operator), που αφορά το βαθμό στον οποίο ο δράστης θεωρεί την πράξη του ηθικά επιβαλλόμενη. Οι τελεστές διακρίνονται ανάλογα με το κατά πόσον ο δράστης έχει ή όχι συνείδηση των δομικών περιορισμών. Στην πρώτη περίπτωση, οι τελεστές ταξινομούνται σε δεσμευτικούς, θεμιτούς, απαγορευτικούς και απροσδιόριστους. Στην περίπτωση που ο δράστης δηλώνει ότι δεν έχει συνείδηση της συγκρότησης του ρυθμιστικού της δράσης του κανόνα, οι τελεστές ταξινομούνται σε αποτέλεσμα εξωτερικού αιτίου (caused), πιθανοί, αποκλειόμενοι και τυχαίοι (Cronen & Pearce, 1985:73-74).

Η μελέτη του εαυτού

Οι ρυθμιστικοί κανόνες προϋποθέτουν την εισαγωγή της μελέτης του "εαυτού" (self) στη συστημική μελέτη της επικοινωνίας. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν την έννοια του εαυτού, όπως αυτή ορίζεται από τον G. H. Mead (Mead, 1956:115-281). Θεωρούν δηλαδή το (αντίστοιχο και με το καντιανό) "εγώ" (το "I") τόπο της συνείδησης, βάσει του οποίου το πρόσωπο συλλογίζεται τα πρότυπα ερμηνειών και δράσης που συνιστούν το "εμένα" (me) (Cronen κ.ά., 1982:107). Με τη διαφορά ότι υποκαθιστούν το "εμένα" με το κατά προσέγγιση αντίστοιχο "σενάριο ζωής" (Cronen & Pearce, 1985:74).

Β. ΣΧΕΣΗ ΠΑΡΑΞΕΝΟΥ ΒΡΟΧΟΥ ΚΑΙ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΑ

Εν συνεχεία η θεωρία εξετάζει το εξής κομβικής σημασίας θέμα: Εκείνο

της σχέσης που υφίσταται ανάμεσα στους παράξενους βρόχους των συγκροτητικών κανόνων, αφ' ενός, και τους ρυθμιστικούς κανόνες, αφ' ετέρου.

α) Μεταβατικός βρόχος και ρυθμιστικός κανόνας.

Όταν η σχέση των επιπέδων μπορεί να αντιστραφεί χωρίς αλλαγή του νοήματός τους, όταν δηλαδή ο δράστης αντιμετωπίζει βρόχους αμοιβαιότητας (charmed loops), τότε δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για την πρόσφορη δράση. Ας επιστρέψουμε στο παράδειγμα του Μπομπ και της Τζαίην. Έστω ότι η σχέση συνιστά το πλαίσιο του επεισοδίου και το αντίστροφο, πράγμα που θα μπορούσαμε να παραστήσουμε συμβολικά ως εξής:

Σοβαρή σχέση και Επιβεβαιωτικό επεισόδιο
Επιβεβαιωτικό επεισόδιο Σοβαρή σχέση

ή

$\frac{\Sigma}{E}$ και $\frac{E}{\Sigma}$

Στην περίπτωση αυτή ο ρυθμιστικός κανόνας του δράστη μπορεί να είναι ο εξής: 'Όταν η προηγούμενη πράξη λόγου της κοπέλας είναι πράξη εκδήλωσης αγάπης, είναι θεμιτό να απαντήσω με μια αντίστοιχη εκδήλωση συναισθηματικής δέσμευσης. Η δε επόμενη επιθυμητή πράξη της Τζαίην θα πρέπει να αφορά περαιτέρω δική της δέσμευση.

Πρόβλημα επίσης δεν δημιουργείται όταν, πάντα κατά την ερμηνεία του προσλαμβάνοντος, το κατώτερο επίπεδο επεισοδίου αλλάζει, χωρίς καμία αμφιβολία, το νόημα της σχέσης. 'Η όταν η Σχέση -π.χ. ομαλός δεσμός ύστερα από σειρά ερωτικών απογοητεύσεων- μετασχηματίζει το σενάριο ζωής του προσώπου από "είμαι ανάξιος να αγαπηθώ" σε "είμαι αρκετά γοητευτικός άνδρας". Κι αυτό γιατί στα πλαίσια του νέου νοήματος του Επεισοδίου, για παράδειγμα, ο νέος βρόχος με τη Σχέση είναι πάλι μεταβατικός.

β) Αμετάβατος, παράξενος βρόχος και ρυθμιστικός κανόνας.

Αντίθετα, οι αμετάβατοι βρόχοι, η σύγχυση ως προς την ερμηνεία των πράξεων του άλλου, δημιουργούν δίλημμα ως προς την περαιτέρω δράση. Το δίλημμα του Μπομπ θα μπορούσε να είναι το εξής: "Εάν ερμηνεύσω το προηγούμενο μήνυμα της Τζαίην ως εκδήλωση δέσμευσης, τότε θα πρέπει να απαντήσω με αντίστοιχο μήνυμα, όπως πρόταση για ένα Σαββατοκύριακο στην εξοχή. Αν όμως η εν λόγω πράξη λόγου σημαίνει "μην παίρνεις τη σχέση μας στα σοβαρά", τότε πρέπει να κάνω διευκρινιστικές ερωτήσεις και εν συνεχεία να αποχωρήσω. Το γεγονός ότι παρουσιάζονται αμοιβαία αποκλειόμενες ερμηνείες, συνεπάγεται και την εμφάνιση αποκλειστικών διαζεύξεων στους ρυθμιστικούς κανόνες. Ο νεαρός δεν μπορεί να αποφασίσει τι πρέπει να πράξει. Αισθάνεται ότι, στην περίπτωση που η κοπέλα είναι ερωτευμένη μαζί του, θα αποκαλύψει άνευ λόγου την ανασφάλειά του, αν κάνει ερωτήσεις. Και πιστεύει ότι θα γελοιοποιηθεί αν προβεί σε εκδηλώσεις αγάπης, τη στιγμή που εκείνη παίρνει τις αποστάσεις της. Ας υποθέσουμε ακόμα ότι αποφασίζει να τη ρωτήσει για ποιο λόγο είναι ψυχρή στο τρίτο ραντεβού τους. Εάν εκείνη απαντήσει με υπεκφυγές, ο προβληματικός βρόχος παραμένει, το ίδιο και η σύγχυση για την περαιτέρω δράση, εάν ο Μπομπ δεν διαθέτει στρατηγικές μετασχηματισμού των αμετάβατων

βρόχων σε μεταβατικούς.

3. ΑΜΕΤΑΒΑΤΟΙ ΒΡΟΧΟΙ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ

Πρέπει στο σημείο αυτό να παρατηρήσουμε ότι, κατά την κρίση των συνεντευκτών, ο Μπομπ, το υποκείμενο της έρευνας, δεν εμπλέκει στον συγκεκριμένο παράξενο βρόχο το Σενάριο Ζωής του ή τα Πολιτισμικά Πρότυπα. Θεωρούν δε ότι ο αμετάβατος βρόχος αυτού του είδους δεν απειλεί την ψυχική υγεία του δράστη. Έτσι δικαιολογείται και η διαπίστωση της ομάδας του Palo Alto ότι δεν είναι όλα τα παράδοξα καταστροφικά. Ορισμένα από αυτά είναι έως και δημιουργικά, οδηγούν στη διαμόρφωση νέων στρατηγικών.

Οι συγγραφείς διατυπώνουν την υπόθεση ότι οι παράξενοι βρόχοι ενδέχεται να είναι επικίνδυνοι για την πνευματική ισορροπία όταν οι “σημαντικοί άλλοι” εμποδίζουν συστηματικά τις προσπάθειες του προσώπου να μετατρέψει τους αμετάβατους βρόχους σε μεταβατικούς, ιδίως δε αν αυτό συμβαίνει σταθερά σε όλη την παιδική του ηλικία. Στην περίπτωση αυτή, στους παράξενους βρόχους εμπλέκονται και τα ανώτερα επίπεδα της ιεραρχίας νοήματος. Κάθε φορά που το Επεισόδιο δημιουργεί αμετάβατο βρόχο με τη Σχέση, το γεγονός εμπλέκει θεμελιωδώς και το Σενάριο ζωής του ή ίσως και τα Πολιτισμικά Πρότυπα σε προβληματικούς βρόχους. Ο δράστης δεν έχει την ικανότητα να περιχαράκωνει τους εν λόγω προβληματικούς κύκλους στα κατώτερα στάδια της ιεραρχίας νοηματικών επιπέδων. Εάν επί πλέον δεν διαθέτει στρατηγικές μετατροπής τους σε ομαλούς κύκλους, με αποτέλεσμα να παραμένει σε συνεχή αδυναμία να προσδιορίσει με σαφήνεια σχετικά σταθερά Σενάρια Ζωής, άρα τον εαυτό του, η κατάσταση μπορεί να συσχετισθεί και με τη σχιζοφρένεια. Εδώ το πρόσωπο “δεν διαθέτει ένα σταθερό εστιακό σημείο από το οποίο το ‘εγώ’, κατά την ορολογία του Mead, έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνει το [σχετικά σταθερό] πρότυπο ερμηνειών και δράσης που συγκροτεί το ‘εμένα’ ” (Cronen κ.ά., 1982:107). Βρίσκεται λοιπόν σε συνεχή σύγχυση, σε διλήμματα με τη μορφή αποκλειστικών διαζεύξεων ως προς το ποιος είναι και πώς πρέπει να δρα. Αν η τάδε Πράξη Λόγου της συντρόφου μου και το τάδε Επεισόδιο σημαίνει το α τότε η Σχέση πρέπει να χαρακτηριστεί α’ (στενή σχέση διαρκείας) και το Σενάριο Ζωής μου είναι α” (αξιόλογος άνθρωπος). Αν όμως το επεισόδιο χαρακτηρίζει μία Σχέση τύπου β’ (περιστασιακή σχέση), τότε το Σενάριο Ζωής μου είναι β” (πρόσωπο ανάξιο να αγαπηθεί, άρα ασήμαντο, ανύπαρκτο). Στην περίπτωση που κάθε Επεισόδιο ή Σχέση δημιουργεί σύγχυση ως προς το Σενάριο Ζωής μου, τότε βρίσκομαι σε συνεχή αμφιβολία για το πώς πρέπει να δράσω.

Την έννοια των ρυθμιστικών κανόνων συμπληρώνουν τρεις επι πλέον μεταβλητές:

1) Η προδιαμορφωτική δύναμη (prefigurative force). Αφορά την προηγηθείσα κατάσταση, τις υφιστάμενες συνθήκες που επιβάλλουν την επιλογή της πράξης. Για παράδειγμα, “εφ’ όσον η κόρη μου είναι ανήθικο πλάσμα, εγώ είμαι υποχρεωμένος να περιορίζω αυστηρά την ελευθερία των κινήσεών της”. Ο δράστης θεωρεί τη συμπεριφορά του επιβεβλημένη από ανεξέλεγκτες εξωτερικές συνθήκες.

2) Η πρακτική δύναμη (practical force). Αφορά το βαθμό στον οποίο η

επιλογή της δράσης προσδιορίζεται από την απάντηση που επιδιώκει ο δράστης. Για παράδειγμα, ισχυρή πρακτική δύναμη υφίσταται όταν ο δράστης ισχυρίζεται ότι είπε το τάδε για να αναγκάσει τον άλλο να του κάνει μια συγκεκριμένη εργασία.

3) Οι ανακλαστικές ανάγκες (reflexive needs). Στο παράδειγμα του αυστηρού πατέρα, ο γονιός απαγορεύει, φερ' ειπείν, την έξοδο στην κόρη για να επιτύχει μια απάντηση που θα δικαιολογήσει το σενάριο ζωής του ("είμαι βαθύτατα ηθικός άνθρωπος") και την άποψή του για την κόρη του ("είναι διεφθαρμένο πλάσμα"). Συχνά ο δράστης θεωρεί, στο συνειδητό επίπεδο, ότι ωθείται στις πράξεις του από μια εξωτερική κατάσταση στα πλαίσια της οποίας η συμπεριφορά του είναι επιβεβλημένη, αποτελεί τη μόνη δυνατή αντίδραση ("με αυτόν το χαρακτήρα, αυτές τις αντιλήψεις και με τον τρόπο που δρα, αν δεν την περιορίσω, θα καταστραφεί"). Δεν έχει φυσικά συνείδηση του γεγονότος ότι οι πράξεις του δημιουργούν στην κόρη προδιαμορφωτικές δυνάμεις αντίστασης. Η δε νεαρή κοπέλα προκαλεί τον πατέρα για να δικαιολογήσει το δικό της σενάριο ζωής "είμαι ανεξάρτητος μοντέρνος άνθρωπος και ζω κατά τα πρότυπα του καταραμένου καλλιτέχνη που αναζητά το δρόμο του μέσα από ποικίλες εμπειρίες· έχω υποχρέωση να αντισταθώ σ' αυτόν το βάρβαρο, τυραννικό, οπισθοδρομικό πατέρα" (βλ. και Cronen & Pearce:74).

4. ΣΗΜΕΙΑ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ PALO ALTO ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΕΝΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ

Οι θεμελιώδεις διαφορές της θεωρίας των Pearce και Cronen από εκείνη της σχολής του Bateson είναι οι εξής:

1) Η σχολή του Palo Alto εξετάζει ρητώς μόνο τα δύο επίπεδα περιεχομένου και σχέσης στα πλαίσια του μηνύματος. Θεωρεί δε την ανακλαστικότητα ισομορφική με το παράδοξο, και τη σύγχυση των Λογικών Τύπων πηγή σύγχυσης για την επικοινωνία, καθώς διαστρέφει τη σαφώς δομημένη πραγματικότητα.

Αντίθετα, η θεωρία της συντονισμένης διαχείρισης του νοήματος υποστηρίζει ότι η ανακλαστικότητα δεν δημιουργεί κατ' ανάγκην σύγχυση. Αποτελεί μια πολυεπίπεδη προσέγγιση του κοινωνικού νοήματος, που δίνει ικανοποιητικότερες απαντήσεις για το θέμα των επιβλαβών, προβληματικών νοηματικών βρόχων, με τον εξής τρόπο: α) διακρίνει δύο είδη ανακλαστικών βρόχων, τους αμοιβαία μεταβατικούς και τους παράξενους αμετάβατους, από τους οποίους μόνον οι δεύτεροι είναι προβληματικοί. β) διακρίνει διαβαθμίσεις προβληματικότητας. Το θέμα δεν είναι πλέον απλώς ότι δύο επίπεδα νοήματος εμπλέκονται σε παράξενο κύκλο, πράγμα που δημιουργεί μεν σχετική σύγχυση στην επικοινωνία, από την οποία η έξοδος είναι όμως δυνατή. Το ερώτημα είναι πόσα επίπεδα εμπλέκονται και σε ποιο επίπεδο της ιεραρχίας.

2) Η θεωρία των Pearce και Cronen θεωρεί τους συγκροτητικούς και ρυθμιστικούς κανόνες γνωσιακές κατασκευές νοήματος εκάστου των μελών της οικογένειας και όχι συμπεριφορική περίσσεια που καταγράφεται από έναν συστημικό θεραπευτή/παρατηρητή.

3) Επιτρέπει, επομένως, και τη μελέτη του εαυτού, εισάγοντας στο συστημικό πεδίο την έννοια της σύλληψης του εαυτού (Σενάριο Ζωής), έννοια που

φαίνεται να έχει ομοιότητες με το γνωσιακό “σχήμα εαυτού”. Επίσης το θέμα της ενδοπροσωπικής επεξεργασίας των μηνυμάτων, αλλά και εκείνο της διαπροσωπικής πρόσληψης, πράγμα που προσφέρει κάποια λύση σε ένα σοβαρό πρόβλημα του συστημικού πεδίου. Πολλοί συστημικοί θεραπευτές, όπως οι Watzlawick κ.ά., ενέπλεκαν στις μελέτες τους και το ζήτημα της ταυτότητας ή του εγώ, κατά τρόπο λανθάνοντα, ενώ σε θεωρητικό επίπεδο ισχυρίζονταν ότι αγνοούν τη μελέτη των εσωτερικών διαδικασιών. Η διαμάχη μεταξύ των δύο τάσεων της αρχικής ερευνητικής ομάδας που συνέταξε το αρχικό, αντιφατικότατο, άρθρο για το διπλό δεσμό, από τις οποίες η μία έτεινε να αγνοήσει το ζήτημα της εσωτερικής επεξεργασίας των μηνυμάτων, ενώ η δεύτερη επιχειρούσε να το εντάξει στη θεωρία, είναι γνωστή -μιλάμε γι’ αυτήν διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο. Επιπλέον, αρκετοί θεραπευτές, όπως η Palazzoli, ομολογούν ρητώς ότι κατά τη διάρκεια της θεραπείας εξετάζουν και ενδοψυχικές πλευρές.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε και το εξής: Κάποια παλαιότερα συστημικά μοντέλα λαμβάνουν υπ’ όψιν τους τον πολιτισμικό παράγοντα, χωρίς σαφή θεωρητική επεξεργασία του τρόπου ένταξής του στο πεδίο. Οι Pearce και Cronen δίνουν, νομίζω, μια εξαιρετική πρώτη σκιαγράφηση μιας συγκροτημένης θεωρίας για τη μελέτη τόσο της διαπροσωπικής όσο και της ενδοπροσωπικής διάστασης της επικοινωνίας, που επιπλέον επιτρέπει και την νομιμοποιημένη μελέτη της πολιτισμικής παραμέτρου (Cronen κ.ά., 1982:108).

4) Τέλος, η σύλληψή τους δίνει μια επαρκή εξήγηση της αποτελεσματικότητας των συστημικών παρεμβάσεων.

Κάποιες από αυτές στοχεύουν άμεσα κυρίως στην αλλαγή των προτύπων κοινωνικής δράσης, τα οποία με τη σειρά τους μετασχηματίζουν κατόπιν έμμεσα τη δομή του νόηματος, τις αμοιβαίες πεποιθήσεις των μελών της οικογένειας ή, ακριβέστερα, το οικογενειακό σύστημα ιδεών, την οικολογία ιδεών, όπως θα έλεγε ο Bogdan (Bogdan, 1984). Παράδειγμα, κάποια τελετουργικά (rituals), ή κάποιες δομικές παρεμβάσεις.

Άλλες, στοχεύουν κατ’ αρχάς στο μετασχηματισμό των συγκροτητικών του νοήματος κανόνων, το μετασχηματισμό στο επίπεδο των πεποιθήσεων, των ιδεών, που με τη σειρά τους επιφέρουν δευτερογενώς αλλαγές στους κανόνες δράσης, άρα και στην κοινωνική πράξη⁴ (Cronen & Pearce, 1985:77-83).

Οι παράδοξες παρεμβάσεις (θεραπευτικός διπλός δεσμός ή αντιπαράδοξο) δρουν, με αυτή τη λογική, ως εξής: Θέτουν την οικογένεια σε παράξενο βρόχο. Ας επανέλθουμε στο παράδειγμα που αναφέραμε προ ολίγου, εκείνο του αυταρχικού πατέρα και της επαναστατημένης κόρης, και ας υποθέσουμε ότι ο θεραπευτής αναπλαισιώνει θετικά (positive connotation) την αμοιβαία συμπεριφορά τους ως εξής: Δηλώνει ενώπιον των θεραπευομένων ότι η κόρη βοηθά τον πατέρα να πραγματώσει το ρόλο και τις αξίες του, ενώ εκείνος της δίνει την ευκαιρία να αποδείξει ότι μπορεί να διεκδικεί την ανεξαρτησία της, κατάσταση που ενισχύει τη συνοχή της οικογένειας παρά (ή μάλλον: μέσα από) τις άγριες συγκρούσεις. Επί πλέον χορηγεί το ακόλουθο τελετουργικό: Κάθε βράδυ, κατά τη διάρκεια του δείπνου, ο πατέρας, η κόρη και τα υπόλοιπα μέλη ευχαριστούν το ένα το άλλο που συνεχίζει να παίζει το ρόλο του, εν συνεχεία δε ανταλλάσσουν κάποιους

4. Τέτοιου τύπου είναι, λόγου χάριν, ορισμένες ανακλαστικές ερωτήσεις, όπως ερωτήσεις προσανατολισμένες στο μέλλον (“τι πιστεύετε ότι θα έκανε ο αυταρχικός και καταπιεστικός πατέρας, εάν οι συνθήκες διαβίωσης της οικογένειας άλλαζαν, εάν π.χ. η μητέρα αναγκαζόταν να εισαχθεί για μεγάλο διάστημα στο νοσοκομείο”). Επίσης εκείνες που αφορούν τον εαυτό (την οπτική του προσώπου για τον εαυτό του) ή τη διαπροσωπική πρόσληψη καθώς και ένα μέρος των τελετουργικών (Tomlin, 1985:43).

διαξιφισμούς, χρησιμοποιώντας όμως συγκεκριμένες φράσεις που συμπεριλαμβάνονται σε γραπτό κείμενο συντεταγμένο από τους θεραπευτές. Η παρέμβαση δημιουργεί το εξής δίλημμα στην οικογένεια: Εάν ο θεραπευτής έχει δίκιο, οι βίαιες σκηνές αναπαράγονται παρά τη θέλησή τους. Το πρόβλημα είναι εκτός ελέγχου, επί πλέον δε λειτουργεί κατά κάποιον τρόπο θετικά για το σπιτικό. Οπότε τίθεται το εξής ερώτημα: Πώς τοποθετείται η οικογένεια απέναντι στην ειρωνεία του γεγονότος ότι αφ' ενός μεν η κατάσταση δημιουργεί σε όλους ψυχικό πόνο, αφ' ετέρου δε, στα πλαίσια του τελετουργικού, η σύγκρουση επιτελείται σκόπιμα; Εάν πάλι ο θεραπευτής έχει κάνει λάθος, εάν το πρόβλημα δεν είναι απαραίτητο για τη συνοχή της οικογένειας και εφ' όσον είναι σε θέση να αναπαράγουν τα συγκρουσιακά επεισόδια εκ προθέσεως, τότε το πρόβλημα δεν είναι εκτός ελέγχου. Μπορούν και να απαλλαγούν από αυτό με τη θέλησή τους, αφού μπορούν να το προκαλούν με τη θέλησή τους. Αν η παρέμβαση είναι προσφυής σε σχέση με τη δομή της οικογένειας, γίνει την κατάλληλη στιγμή, ή/και συνδυαστεί με άλλες διεργασίες που έχουν συντελεστεί κατά τη θεραπεία, είναι πιθανόν να πυροδοτήσει το μετασχηματισμό του συστήματος. Οι παράξενοι βρόχοι ενδέχεται να είναι δημιουργικοί, καθώς συχνά ωθούν σε προσπάθειες μετατροπής τους σε μεταβατικούς (Cronen & Pearce, 1985:83).

5. ΤΑ ΙΕΡΑΡΧΙΚΑ ΕΠΙΠΕΔΑ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

Οι Cronen και Pearce (1985) δηλώνουν ρητώς ότι “ο αριθμός, η φύση και η ιεραρχική θέση των επιπέδων του νοήματος δεν είναι πάγια” (Cronen & Pearce, 1985:71). Προφανώς εισάγουν ορισμένους όρους του Austin και των Schank και Abelson, επειδή θέλουν να προσανατολίσουν τη θεωρία τους προς τη γνωσιακή κατεύθυνση. Κάτι τέτοιο είναι έξω από τις δυνατότητες της παρούσης μελέτης⁵.

Θα προτιμήσω να χρησιμοποιήσω εδώ την κλασική συστημική ορολογία της κυβερνητικής πρώτης τάξεως των Watzlawick κ.ά., τοποθετώντας όμως τις έννοιες εντός εισαγωγικών, εφ' όσον δεν τις ορίζω ακριβώς όπως αυτοί, και εφ' όσον σκοπεύω να τις θέσω στα πλαίσια μιας “αντικειμενικώς υποκειμενιστικής” επικοινωνιακής θεωρίας της πρόσληψης. Άλλωστε, ίσως ο επαναπροσδιορισμός των εννοιών είναι προτιμότερος από τη συνεχή ανανέωση της ορολογίας σε ένα πεδίο. Η τάση αυτή οδηγεί συχνά σε καταστάσεις που θυμίζουν τον πύργο της Βαβέλ. Η ψυχανάλυση, για παράδειγμα, έχει μάλλον ωφεληθεί από τη εμμονή της σε μια σταθερή ορολογία, που τουλάχιστον δεν επιτείνει την, αναπόφευκτη αλλά γονιμοποιητική, σύγχυση, την οποία δημιουργεί η εισβολή νέων ρευμάτων.

Βεβαίως, η θεωρία των Pearce και Cronen βασίζεται μάλλον σε ρασιοναλιστικές προκείμενες· εν τούτοις ο δρόμος για τη δυνατότητα ένταξης εμπειριστικών και ρασιοναλιστικών θεωριών στη φαινομενολογική/ερμηνευτική θεώρηση έχει ανοίξει προ πολλού (βλ., για παράδειγμα, Packer & Addisson, eds, 1989:13-26· και Meichenbaum, 1988/1990:121-128).

Καταστρώνω λοιπόν το εξής σύστημα αλληλοεδραιούμενων επιπέδων

⁵ Ελπίζω ότι θα έχω την ευκαιρία να στραφώ προς αυτήν την κατεύθυνση σε επόμενη εργασία, καθώς οι βασισμένες στον Austin επικοινωνιακές προσεγγίσεις, όπως αυτές που ενσωματώνονται στη γνωσιακή ψυχολογία, για παράδειγμα, παρουσιάζουν τεράστιο ενδιαφέρον (βλ. Pachoud B., 1992· Bertoni N., 1992· Collet V., 1992.)

νοήματος:

8ο επίπεδο: “Πολιτισμικά πρότυπα”.

7ο επίπεδο: “Οικογενειακός μύθος”.

6ο επίπεδο: “Πρότυπο αυτοπροσδιορισμού”⁶. Αντιστοιχεί, χωρίς ιδιαίτερες διαφορές, στο “σενάριο ζωής” ή το βασικό “σχήμα εαυτού” του Beck (Beck & Freeman, 1990:31και 36) και αφορά την -κατά το μάλλον ή ήττον σταθερή- προσωπική άποψη του ατόμου για τον εαυτό του. Για παράδειγμα, “Είμαι ηττημένος”, “είμαι άξια μητέρα και σύζυγος”, “είμαι ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός της οικογένειας” κ.ο.κ. Δεχόμαστε ακόμα ότι το “πρότυπο αυτοπροσδιορισμού” σχετίζεται με την ανάπτυξη της ψυχαναλυτικά νοούμενης “ταυτότητας” του E. Ericson (1968/1972).

5ο επίπεδο: “Πρότυπο διάδρασης” ή “πρότυπο σχέσης”⁷. Θα πρέπει να θεωρηθεί αντίστοιχο -όχι ταυτόσημο- με το “πρότυπο διάδρασης” των Watzlawick κ.ά. Παρουσιάζει, επίσης, διαφορές από τη “Σχέση” των Cronen κ.ά.

Ακριβέστερα, στην παρούσα εργασία, δεχόμαστε ότι το “πρότυπο διάδρασης” κατασκευάζεται μεν από τον επιστήμονα/παρατηρητή διά της αφαιρέσεως, βάσει δεδομένων διαδράσεων. Με τη διαφορά ότι δηλώνεται παράλληλα ρητώς ότι ο εν λόγω παρατηρητής σέβεται κατά το δυνατόν και συμπεριλαμβάνει εδώ την κατά τους επικοινωνούντες σύλληψη του “εμείς”. Π.χ. Συζυγική συμπληρωματική σχέση στοργής. Συγκρουσιακή συμμετρική συζυγική σχέση. Φιλική συμμετρική σχέση. Συμπληρωματική σχέση στοργής αδελφού-αδελφής ή εχθρική συμμετρική σχέση αδελφού-αδελφού, κ.ο.κ.

4ο επίπεδο: “Διαδραστικό επεισόδιο”. Επίσης ταυτόσημο με τη “διάδραση” των Watzlawick κ.ά. Ορίζεται ως συγκεκριμένη -πραγματική ή κειμενική- νοηματοδοτημένη ενότητα ανταλλαγής μηνυμάτων, όπως ακριβώς αυτά διατυπώνονται από τους επικοινωνούντες στην ποικιλομοφία τους.

3ο επίπεδο: “Μήνυμα”⁸. Το μήνυμα ως σύνολο, όπως διαμορφώνεται με την αλληλεπίδραση λεκτικού και μη λεκτικού μέρους. Εδώ εντάσσεται και το επίπεδο σχέσης, αλλά και το επίπεδο περιεχομένου του μηνύματος.

2ο Επίπεδο: “Επίπεδο σχέσης”. Συμπεριλαμβάνει και τον τοποθετούμενο στα πλαίσια του δεδομένου μηνύματος αυτοπροσδιορισμό εκάστου των επικοινωνούντων. Ταυτόσημο με εκείνο των Watzlawick κ.ά. Διαβιβάζεται άλλοτε λεκτικά και άλλοτε μη λεκτικά.

1ο Επίπεδο: “Επίπεδο περιεχομένου”. Εδώ συμπεριλαμβάνονται τα θέματα στα οποία αναφέρεται το μήνυμα, και κατ’ επέκταση η διάδραση. Λόγου χάριν, το περιεχόμενο του μηνύματος μπορεί να αφορά τον αυτοπροσδιορισμό του διαβιβάζοντος ή του συνομιλητή του, τη συζυγική σχέση -φερ’ ειπείν το διαζύγιο- των επικοινωνούντων, απόψεις του διαβιβάζοντος για τις πράξεις του ή τις πράξεις του άλλου, απόψεις του διαβιβάζοντος για ένα τρίτο θέμα -την πορεία του γάμου της κόρης μας, την οικογενειακή επιχείρηση, το Κυπριακό ζήτημα ή την οικονομική πολιτική των Η.Π.Α.

Διευκρινίζεται ότι οι ανωτέρω όροι νοούνται εντός εισαγωγικών για να δηλωθεί ότι χρησιμοποιούνται επαναπροσδιορισμένοι ή/και μεταφορικά.

Επίσης τονίζεται ρητώς ότι η εμπλοκή σε “παράξενο βρόχο” ενδέχεται να ορίζεται ως μη συνειδητή.

⁶. Υπενθυμίζουμε ότι οι Cronen και Pearce (1985) χρησιμοποιούν για το επίπεδο αυτό τον όρο “σενάριο ζωής”.

⁷. Οι Cronen και Pearce (1985) αποκαλούν το επίπεδο αυτό “Σχέση”.

⁸. Ο αντίστοιχος όρος των Cronen και Pearce είναι “πράξη λόγου”.

Όσον αφορά την ιεραρχική δόμηση των επιπέδων, η Hoffman υποστηρίζει ότι η έννοια της ιεράρχησης των επιπέδων του νοήματος είναι εντελώς άχρηστη. “Κάθε επικοινωνιακή κατηγορία μπορεί να αποτελεί το πιθανό πλαίσιο μιας άλλης κατηγορίας” (Hoffman, 1992:13). Το κατά πόσον κάποια από αυτές ασκεί ισχυρότερη επιρροή στην άλλη, δηλαδή θεωρείται πλαίσιο της άλλης, ορίζεται, κατά τη γνώμη της, καταστασιακά, από τον ίδιο τον επικοινωνούντα ή τον παρατηρητή της διάδρασης. Παρά ταύτα, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε, φερ’ ειπείν, το γεγονός ότι το “μήνυμα” και το “διαδραστικό επεισόδιο” συχνότατα τίθενται εντός των πλαισίων των “πολιτισμικών προτύπων” και του “οικογενειακού μύθου”. Θα μπορούσαμε ίσως να δεχθούμε ότι η εκ των άνω προς τα κάτω επίδραση είναι ισόρροπη, έχει την ίδια ισχύ με την εκ των κάτω προς τα άνω, κάτι που στην ουσία δεν αρνούνται οι Cronen και Pearce.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΠΡΩΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΤΑΞΕΩΣ (ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ) ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΡΕΥΜΑΤΑ: ΚΟΝΣΤΡΑΞΙΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΤΑΣΗ

1. Η ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΠΡΩΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ

Η θεωρία του Bateson (υπόθεση του διπλού δεσμού) και οι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 θεωρητικές εξελίξεις στο πεδίο, εντάσσονται σήμερα στην αποκαλούμενη **κυβερνητική πρώτης τάξεως** (first order cybernetics).

Στα πλαίσια της κυβερνητικής πρώτης τάξεως, ο συστημικός επιστήμονας/υποκείμενο νοείται ως εξωτερικός παρατηρητής. Ένας παρατηρητής που θεωρεί την οικογένεια/αντικείμενο σύστημα, του οποίου καλείται να διαπιστώσει τη δομή και τη λειτουργία, τοποθετούμενος έξω από τα όριά του. Κατά τη θεώρηση αυτή η οικογένεια είναι σύστημα, για το οποίο ο ερευνητής καλείται να δώσει μια αντικειμενική εξήγηση. Με άλλα λόγια, να το εξηγήσει συνάγοντας τα πρότυπα συμπεριφοράς του¹.

2. Η ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΤΑΞΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

A. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΔΟΜΙΚΟΥ ΝΤΕΤΕΡΜΙΝΙΣΜΟΥ

Από το 1985 περίπου και ύστερα το πεδίο επηρέασαν καταλυτικά οι κονστρουκτιβιστικές αντιλήψεις του H.R. Maturana. Οι βασισμένες στις απόψεις του εξελίξεις συγκροτούν το ρεύμα της λεγόμενης **κυβερνητικής δευτέρας τάξεως**, στο οποίο εντάσσεται και η μετεξέλιξη της θεωρίας της ομάδας του Μιλάνου κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '80²

Η κυβερνητική δευτέρας τάξεως (second order cybernetics) διαφέρει από

1. Σημειώνουμε ότι η κυβερνητική πρώτης τάξεως διακρίνεται, με τη σειρά της, σε πρώτη κυβερνητική (first cybernetics) και δεύτερη κυβερνητική (second cybernetics, βλ. Hoffman, 1981:48). Όπως ήδη αναφέρθηκε, η "πρώτη κυβερνητική" αντιμετωπίζει την οικογένεια ως ομοιοστατικό/μορφοστατικό σύστημα και εστιάζει το ενδιαφέρον της σχεδόν αποκλειστικά στις διαδικασίες της αρνητικής ανάδρασης, στους παράγοντες τους ανασχετικούς της απόκλισης από τους οικογενειακούς κανόνες, που εξασφαλίζουν τη σταθερότητα του συστήματος. Η δε δεύτερη κυβερνητική επιχειρεί να ενσωματώσει με συστηματικότερο τρόπο στη θεωρία το μηχανισμό της θετικής ανάδρασης, τους μετασχηματισμούς του συστήματος στο χρόνο, τις διαδικασίες που δεν οδηγούν στην καταστροφή αλλά στην αλλαγή του, εισάγοντας την έννοια της μορφογένεσης.

2. Τη σκέψη του Maturana υιοθετεί και ο P. Dell, ένας από τους σοβαρότερους θεωρητικούς του πεδίου, στις εργασίες του οποίου θα στηριχθώ εν πολλοίς για την παρουσίαση των απόψεων του Maturana. Ο Dell υπήρξε, ως το 1991, βασικός συνεργάτης του περιοδικού Family Process, το οποίο εκδίδεται από το M.R.I., το Ινστιτούτο Ψυχικών Ερευνών που θεμελίωσαν το 1959 οι επίγονοι του Bateson, οι D.Jackson, J.Riskin, V.Satir, P.Watzlawick, J.Weakland, J.Haley κ.ά.

την κυβερνητική πρώτης τάξεως κυρίως στα εξής σημεία:

Πρώτον, τα κονστρουκτιβιστικά ρεύματα αντιμετωπίζουν τα ανθρώπινα συστήματα ως κλειστά συστήματα. Θεωρούν δηλαδή “ότι οιαδήποτε διάδραση λαμβάνει χώραν μεταξύ ‘πληροφοριακά κλειστών’ νευρικών συστημάτων, τα οποία έχουν τη δυνατότητα να αλληλοεπηρεάζονται μόνο με έμμεσους τρόπους” (Hoffman, 1990:3). Ο ανθρώπινος οργανισμός νοείται εδώ ως κλειστό, αυτόνομο, αυτοδημιουργούμενο (“αυτοποιητικό”) ενεργητικό γνωστικό σύστημα με ικανότητες αυτο-οργάνωσης. Σε άλλη διατύπωση, σύστημα που έχει τη δυνατότητα να “δημιουργεί νέα νοήματα [...] μέσω της διαδικασίας αναστοχασμού της ίδιας του της οργάνωσης” (U. Telfener, 1989:66).

Δεύτερον, η έννοια της πληροφορίας/εισροής (input) αντικαθίσταται από την έννοια της “διατάραξης” (perturbation). Κατά τις κονστρουκτιβιστικές απόψεις, ο ανθρώπινος οργανισμός έχει την ικανότητα να επιλέγει ποιες από τις “διαταράξεις”, που προέρχονται από το περιβάλλον (και τέτοιες λογίζονται και οι παρεμβάσεις του θεραπευτή), θα προσλάβει και ποιες όχι (βλ. και Simon, Stierlin & Wynne, 1985:355).

Οι μεθοδολογικές συνέπειες των ανωτέρω θέσεων είναι σημαντικότερες. Σημειώνουμε ότι, εκτός των άλλων, οδηγούν στη μελέτη του υποσυστήματος εαυτού, που δεν θεωρείται πλέον “μαύρο κουτί”.

Τρίτον, κατά την εν λόγω τάση, το προς αλλαγήν σύστημα δεν συμπεριλαμβάνει μόνο την οικογένεια, αλλά και το θεραπευτή (ή τους θεραπευτές), με την έννοια ότι και αυτός επηρεάζεται από τους θεραπευόμενους. Αλλαγές παρατηρούνται αμφίδρομα και εκατέρωθεν, οπότε μιλάμε πλέον για “συγκατασκευή” του ενιαίου συστήματος.

Τέλος, η οικογένεια θεωρείται εδώ σύστημα μόνο μεταφορικά. Οι οικογενειακοί κανόνες, που ο επιστήμονας/παρατηρητής συνάγει κατά τη συστημική εξήγηση, δεν θεωρούνται πλέον ομοιοστατικοί μηχανισμοί, χαρακτηριστικά του συστήματος που βρίσκεται “εκεί έξω”. Οι ούτω πως συναγόμενοι κανόνες θεωρούνται πλέον “οιονεί περιγραφές” (as if descriptions) του συστήματος, οι οποίες διατυπώνονται κατά τη θεωρητική τοποθέτηση³ του παρατηρητή. Κατά την επιτυχή διατύπωση του Dell “Η ομοιόσταση είναι μια μεταφορά, ένα μοντέλο περιγραφής της λειτουργίας του συστήματος [...] Είναι μια περιγραφή, ένα εξηγητικό πλάσμα φαντασίας (explanatory fiction) [...] και όχι κάτι που πραγματικά υπάρχει [...] Τέτοιες περιγραφές δεν ανήκουν στο σύστημα. Είναι κάτι που εμείς φέρνουμε μέσα σ’ αυτό” (Dell, 1982:25-26)⁴.

Το κονστρουκτιβιστικό ρεύμα (constructivism) του συστημικού πεδίου

3. Την επιστημολογία, σε συστημική ορολογία.

4. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Dell, στην προσπάθεια του να διασώσει άθικτη την ως τότε διαμορφωμένη θεωρία οικογενειακών συστημάτων, προτείνει, μέσα από μια εξαιρετικά πολύπλοκη συλλογιστική, την εγκατάλειψη των όρων “ομοιόσταση” και “οικογενειακός κανόνας/ομοιοστατικός μηχανισμός” και την αντικατάστασή τους από τον όρο “συνοχή” (coherence). Η έννοια της συνοχής επιτρέπει, κατά τη γνώμη του, την αποδέσμευση από την ανάγκη εξήγησης, που δεν είναι παρά μια κατασκευή, ένα “επιστημολογικό λάθος”, τόσο στη μορφή της κατ’ ευθείαν γραμμικής αιτιότητας, όσο και στη μορφή της κυκλικής αιτιότητας. Η εισαγωγή του εν λόγω νέου όρου δίνει επομένως στον επιστήμονα τη δυνατότητα να παραμείνει στην περιγραφή του συστήματος. Κατά την άποψη αυτή, είναι αρκετό να διαπιστώνουμε απλώς τη συναρμογή (fitting) του συστήματος, το πώς το σύστημα μπορεί να είναι. Η εξαιρετικά κομψοί συλλογισμοί του Dell είναι χαρακτηριστικοί της μεταβατικής φάσης εξέλιξης της θεωρίας, δεν νομίζω όμως ότι σήμερα μας δεσμεύουν, εφ’ όσον αποφασίσουμε να κινηθούμε στα πλαίσια των σύγχρονων φαινομενολογικών ρευμάτων, όπως έχουν διαμορφωθεί κυρίως μέσα από τη σκέψη του P. Ricoeur.

βασίζεται στη σκέψη του χιλιανού βιολόγου Humberto Maturana. Στους θεμελιωτές του συμπεριλαμβάνονται επίσης ο γνωσιακός επιστήμονας Francisco Varela, ο κυβερνητικός επιστήμονας Heinz Von Foerster και ο γλωσσολόγος Ernest Von Glasersfeld, ο οποίος αποκαλεί την προσέγγισή του “ριζοσπαστικό κονστρουκτιβισμό” (radical constructivism). Η τάση αυτή έχει τις ρίζες της κατ’ αρχάς στον Vico⁵ (Hoffman, 1990:2). Υποστηρίχθηκε πολύ από τον P. Watzlawick, ο οποίος υπήρξε και επιμελητής της συλλογικής έκδοσης που την έκανε ευρέως γνωστή (Watzlawick, ed., 1984).

Ο Maturana εγκαταλείπει την έννοια της κυκλικής αιτιότητας, που χρησιμοποιεί ο Bateson, και ορίζει την έννοια της κατ’ ευθείαν γραμμικότητας (lineality), κατ’ αντιδιαστολήν προς την έννοια του **δομικού ντετερμινισμού** (structure determinism).

Κατά τη σύλληψη του δομικού ντετερμινισμού, κάθε ζωντανό σύστημα, άρα και ο ανθρώπινος οργανισμός ή το οικογενειακό σύστημα, είναι, από απόψεως οργάνωσης, δομής (όχι θερμοδυναμικά), ένα κλειστό αυτόνομο, αυτοποιητικό σύστημα. Εκείνο που προσδιορίζει το πώς ένα τέτοιο σύστημα θα αντιδράσει στο περιβάλλον, δεν είναι η ίδια η διάδραση ή το περιβάλλον, αλλά η δομή του συστήματος. Τα συστήματα αυτά δεν έχουν εισροές και εκροές, άρα δεν μπορούν να δεχθούν πληροφορίες. Αυτό εξηγεί για ποιο λόγο διαφορετικοί άνθρωποι που έρχονται σε επαφή με την ίδια εισροή, αποκομίζουν διαφορετικές “πληροφορίες” (Dell, 1985a:6). Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Maturana προτιμά να χρησιμοποιεί αντί για τον όρο “πληροφορία” τον όρο “διατάραξη” (perturbation) του συστήματος.

Κατά την άποψη αυτή, όταν ένα αντικείμενο (λόγου χάριν, ένας βράχος) ή ένας οργανισμός (για παράδειγμα, ένας ανθρώπινος οργανισμός) βρίσκεται σε σχέση αλληλόδρασης με κάποια πλευρά του περιβάλλοντός του, εκείνο που καθορίζει τον τρόπο, με τον οποίο το αντικείμενο ή ο οργανισμός αντιδρά στο περιβάλλον, είναι η δομή του αντικειμένου ή του οργανισμού.

Έστω, φερ’ ειπείν, ένας ψυχοθεραπευτής και ένας θεραπευόμενος. Η παρεμβάση του θεραπευτή δεν είναι δυνατόν να καθορίσει μονομερώς την αντίδραση του θεραπευομένου. Αντιθέτα, τη συγκεκριμένη αντίδραση στις παρεμβάσεις του θεραπευτή προσδιορίζει η δομή του οργανισμού -άρα και η νοητική δομή- του κάθε θεραπευόμενου. Ο θεραπευτής λειτουργεί απλώς ως “επιλογέας” ως προς το ποιες θα είναι οι αντιδράσεις των θεραπευομένων. Σημειωτέον ότι η εν λόγω δομή δεν είναι στατική. Διαφοροποιείται σε κάθε περίπτωση που το αντικείμενο βρίσκεται σε διάδραση με το περιβάλλον (Dell, 1985a:8-9). Επιπλέον, δεν μπορούμε ποτέ να προβλέψουμε πώς ο κάθε οργανισμός θα αντιδράσει σε συγκεκριμένα ερεθίσματα. Η διάδραση ορίζεται ως “συναρμογή” (fitting) ή δομική σύζευξη (structural coupling) συστήματος-περιβάλλοντος. Η αιτιότητα είναι αδύνατη. Καμία πλευρά του περιβάλλοντος δεν είναι σε θέση να καθορίσει μονομερώς την αντίδραση ενός συστήματος. Το δομικά προσδιορισμένο σύστημα λειτουργεί απλώς κατά τον τρόπο που του επιτρέπει η δομή του. Όχι σωστά ή λανθασμένα, όχι επειδή το καθόρισε ντετερμινιστικά κάποια αιτία ή έχει κάποιο σκοπό. “Τέτοιες νοηματοδοτημένες ερμηνείες της λειτουργίας [του] [...] υφίστανται μόνο στο πεδίο της περιγραφής από έναν

5. Giambattista Vico. Ιταλός νομομαθής και γραμματοδιδάσκαλος του 18ου αι. Στο βιβλίο του “Νέα επιστήμη” (La scienza nova), που δημοσιεύθηκε το 1725, ο Vico υποστηρίζει ότι τον κόσμο κατασκευάζει η γλώσσα, η οποία διαμορφώνει το νου. Κατά συνέπεια, ότι την κοινωνία και τη λεγόμενη πραγματικότητα κατασκευάζει καθ’ ολοκληρίαν ο άνθρωπος (Hawkes, 1972/1978:60).

παρατηρητή (Dell, 1985a:11). Με άλλα λόγια, “η σημασιακή αξία μιας διάδρασης [...] δεν συνιστά ιδιότητα της διάδρασης, αλλά χαρακτηριστικό της περιγραφής του παρατηρητή, ο οποίος αναφέρεται σ’ αυτήν ως εάν οι αλλαγές στην κατάσταση των αλληλοεπηρεαζομένων συστημάτων να προσδιορίζονταν από τις αμοιβαίες παρενοχλήσεις και όχι από τις αντίστοιχες ατομικές τους δομές” (Maturana, 1975. Παρατίθεται στο Dell, 1985a:11).

Η αντικειμενική γνώση είναι αδύνατη. Κάθε οργανισμός γνωρίζει το περιβάλλον του όπως η δομή του τού επιτρέπει. Και η διά της αναζήτησης του αιτίου εξήγηση (κατ’ ευθείαν γραμμική αιτιότητα) θεωρείται απλώς μια κατά τη στίξη του παρατηρητή περιγραφή⁶. Με άλλα λόγια, η κατ’ ευθείαν γραμμική, η κλασική αιτιότητα δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως ψυχολογική εμπειρία, βάσει της οποίας ο παρατηρητής θα κατασκευάσει μια αντίστοιχη περιγραφή.

Ο όρος “δομική σύζευξη” (structural coupling) υποκαθιστά στο Maturana, τόσο εκείνους της “γνώσης” (cognition), ή της “νόησης” (intelligence), όσο και τον όρο του Bateson “νους” (mind). Γνωρίζουμε το περιβάλλον κατά τον τρόπο που μας επιτρέπει η δομή του οργανισμού μας. Στις επιστήμες του ανθρώπου, που στηρίζονται κατ’ ανάγκην στην κατανόηση ενός παρατηρητή, οι εξηγήσεις τύπου ανεύρεσης νομοτελειών, μόνον ως εξηγητικές μεταφορές μπορούν να νοηθούν (Dell, 1985a:15). Εφ’ όσον το νευρικό σύστημα είναι κλειστό σύστημα, η αντίληψη, οι παρατηρήσεις και οι εξηγήσεις ενός επιστήμονα δεν είναι ποτέ αντικειμενικές. Σημειώνουμε ότι κατά την άποψη του Maturana το ίδιο συμβαίνει και στις φυσικές επιστήμες. Και εκεί μιλάμε για “δομική σύζευξη” οργανισμού (του φυσικού επιστήμονα στην προκειμένη περίπτωση) και περιβάλλοντος.

Με αυτήν την έννοια, όλες οι περιγραφές/εξηγήσεις έχουν την ίδια εγκυρότητα. Τόσο οι ψυχοδυναμικές όσο και οι συστημικές ή οι γνωσιακές, για να ανφερθούμε στο ψυχολογικό πεδίο. Τόσο εκείνες του επικοινωνιακού μοντέλου, όσο και εκείνες του δομικού ή του κονστρουκτιβιστικού. Η κάθε μία δημιουργεί ένα διαφορετικό σύστημα. Δεν υπάρχουν αντικειμενικά συστήματα “εκεί έξω”, μόνο συστήματα που ο επιστήμονας/παρατηρητής κατασκευάζει ή μάλλον συγκατασκευάζει μαζί με την οικογένεια. Την ίδια εγκυρότητα εν τούτοις έχουν, κατά την εν λόγω θεωρία, και οι παρατηρήσεις - παραισθήσεις του αλκοολικού (Dell, 1985a:16).

Θεμελιώδη σημασία στη θεωρία του Maturana έχει η γλώσσα. Κατ’ αυτόν, τα αντικείμενα δεν υφίστανται καν προγλωσσικά, αλλά αναδύονται μέσα από τη γλώσσα -ή καλύτερα τις γλώσσες. Τα ανθρώπινα όντα ζουν μέσα στη γλώσσα, η οποία είναι θεμελιώδες στοιχείο της ύπαρξής τους. Ζούμε, επομένως, σε ένα πολυδιάστατο (multivers) και όχι σε ένα μονοδιάστατο σύμπαν (univers) (Dell, 1985a:16-17).

Μία τελευταία παρατήρηση. Τα κονστρουκτιβιστικά μοντέλα υιοθετούν τη διαχρονική σύλληψη της κυκλικότητας, που προϋποθέτει την εγκατάλειψη της καθαρά μπηχειβιοριστικής λογικής ερεθίσματος - αντίδρασης - ενίσχυσης και την υιοθέτηση διαφορετικά προσανατολισμένων αντιλήψεων για τη μάθηση. Η διαχρονική αντιμετώπιση της κυκλικότητας σχετίζεται με το ζήτημα της συνεχούς ανακατασκευής του παρελθόντος βάσει των εμπειριών του παρόντος. Κατά την

6. “Από την οπτική γωνία του παρατηρητή δίνουμε προτεραιότητα στον ενεργητικό παράγοντα που ‘προκαλεί’ [κάτι] [...] Προβαίνοντας σε μια τέτοια στίξη της διάδρασης, αγνοούμε ότι η δομή του δεύτερου [του υποτίθεται επηρεαζόμενου] αντικείμενου είναι εκείνη που προσδιορίζει, τόσο το κατά πόσον [...] θα διαταραχθεί, όσο και το πώς θα διαταραχθεί από άλλα αντικείμενα.. [...] όταν είμαστε σε θέση να συζευχθούμε με τα αντικείμενα με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιφέρουμε ένα προβλεφθέν ή επιθυμητό αποτέλεσμα, τότε έχουμε την ψυχολογική εμπειρία της αιτιότητας” (Dell, 1985a:8-9).

εύστοχη διατύπωση της Telfener, “Οι εμπειρίες του παρόντος συμβάλλουν στην κατανόηση του παρελθόντος και [επηρεάζουν] τις φαντασιώσεις για το μέλλον [...] Το παρελθόν οικοδομείται βάσει του παρόντος [...] Το παρόν, εάν ερμηνευθεί διαφορετικά, επιτρέπει να διαμορφωθούν περισσότερες από μία εκδοχές του μέλλοντος. Και κάθε νέα εκδοχή του μέλλοντος έχει ένα νέο παρελθό.” (U. Telfener, 1989:68)

Νομίζω ότι η εν λόγω **διαχρονική σύλληψη της κυκλικότητας** παρουσιάζει αρκετές αναλογίες με την γκανταμερική έννοια της “**εφαρμογής**” (**applicatio**), στην οποία αναφερόμαστε εκτενέστερα σε άλλο σημείο. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι κατά τη φαινομενολογική φιλοσοφική ερμηνευτική του H. G. Gadamer, η εφαρμογή (ένα από τα στάδια του ερμηνευτικού διαβήματος) συνίσταται στην επανερμηνεία, τον αναστοχασμό του παρελθόντος υπό το φως των συνθηκών του παρόντος.

Β. Η ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ “ΕΞΗΓΗΣΗ” Ή ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Τελειώνουμε με μερικές παρατηρήσεις επάνω στη μετεξέλιξη ορισμένων θεμελιωδών αρχών, κατά τις κονστρουκτιβιστικές τάσεις τη ύστερης ομάδας του Μιλάνου σχετικά με τη διατύπωση υποθέσεων.

Κατά τη λογική της πρώιμης θεωρίας της ομάδας του Μιλάνου σχετικά με τη διατύπωση υποθέσεων, η επιβεβαιωθείσα υπόθεση αντιστοιχεί στην πραγματικότητα (Palazolli κ.ά., 1980).

Ο Cecchin, κάνει αποφασιστική στροφή προς τον κονστρουκτιβισμό, όταν, το 1987, ισχυρίζεται ότι “εγκαταλείπουμε την προσπάθεια να προσδιορίσουμε κατά πόσον οι [συστημικές] εξηγήσεις [ή υποθέσεις] είναι αληθείς ή ψευδείς. Απλώς θεωρούμε ότι η [...] διαδικασία επινόησης πολλαπλών στίξεων, αναφορικά με κάποια συμπεριφορική εκδήλωση, μία ερμηνεία, ένα γεγονός ή μία σχέση [...] βοηθά στη συγκρότηση μιας συστημικότερης θεώρησης” (Cecchin, 1987:407).

Η Ugazio, ήδη από το 1985, γίνεται ακόμα πιο συγκεκριμένη. Υποστηρίζει ότι η συστημική υπόθεση σχετίζεται με την απόδοση νοήματος. Με τη διαδικασία βάσει της οποίας οι άνθρωποι συγκροτούν εξηγητικά σχήματα, δηλαδή “αντιλαμβάνονται, κατηγοριοποιούν, ερμηνεύουν και αποδίδουν νόημα ή προθέσεις στη συμπεριφορά τους ή τη συμπεριφορά των άλλων” (Ugazio, 1985:23). Η συστημική υπόθεση είναι, επομένως, ένα εξηγητικό σχήμα (explicative schema) που κατασκευάζει ο συστημικός επιστήμονας. Το σχήμα αυτό αποδίδει νόημα σε συμπεριφορές, γεγονότα κ.τ.λ. προτείνοντας κάποιους λόγους (και όχι αιτίες) για την εμφάνιση των υπό συζήτηση φαινομένων. Η συστημική αυτή εξήγηση διαφέρει βέβαια από εκείνες που προτείνουν τα μέλη της οικογένειας, βασιζόμενα στην κοινή λογική. Η διαφορά εντοπίζεται στο ότι η πρώτη δεν αποδίδει τα φαινόμενα σε ενδοψυχικές ιδιότητες των μελών ή σε δυαδικές μόνο σχέσεις· η συστημική εξήγηση εμπλέκει τρία ή περισσότερα μέλη του συστήματος ή και ολόκληρο το σύστημα (Ugazio, 1985:23-24).

Νομίζω ότι ο ορισμός αυτός μας επιτρέπει να κάνουμε ακόμα ένα βήμα προς την καθαρά ερμηνευτική θεώρηση και να ισχυρισθούμε ότι η συστημική υπόθεση αποτελεί μία συστημική περιγραφή/ εξήγηση /ερμηνεία του ζητήματος.

Τα μέλη της οικογένειας εισέρχονται στη θεραπεία με κάποιες εξηγήσεις ή “θεωρίες πρώτου βαθμού” (Μουζέλης, 1991) για το πρόβλημά τους. Οι εν λόγω προσωπικές “θεωρίες” εκάστου των μελών της ομάδας βασίζονται λιγότερο ή περισσότερο σε πεποιθήσεις, που διαμορφώνονται κατά την κουλτούρα ή/και την υποκουλτούρα, στην οποία τα πρόσωπα/μέλη της οικογένειας μετέχουν. Σε άλλη διατύπωση, αποτελούν προσωπικούς μετασχηματισμούς/εκδοχές ή/και διαστρεβλώσεις των κοινών πεποιθήσεων.

Ο συστημικός θεραπευτής προτείνει τη δική του, θεμελιωμένη στη συστημική θεωρία εξήγηση/ερμηνεία των φαινομένων. Η στίξη του θεραπευτή δεν ανταποκρίνεται καλύτερα ή χειρότερα στην πραγματικότητα, διότι δεν υφίσταται μία και μοναδική “αληθής” εξήγηση για κάθε φαινόμενο (βλ και Dell, 1985a:16).

Το γεγονός είναι περισσότερο εμφανές στο λεγόμενο “αντιπαράδοξο”, σε ορισμένες θετικές αναπλαισιώσεις (positive reframing ή positive connotation), για παράδειγμα. Τέτοιες υποθέσεις θεωρούνται συχνά από τους ίδιους τους θεραπευτές παράδοξες (παράλογες, θα τολμούσαμε να πούμε πιο απλά) και δεν στοχεύουν στο να εφοδιάσουν την οικογένεια με μια ορθότερη εξήγηση του προβλήματος. Αντιθέτως, σκοπό έχουν να “δημιουργήσουν θόρυβο”, κατά την διατύπωση του Maturana, ή να θέσουν την οικογένεια σε παράξενο βρόχο, κατά τη διατύπωση των Cronen και Pearce. Πράγμα που ενδέχεται εν συνεχεία να πυροδοτήσει το μετασχηματισμό του συστήματος, τόσο στο επίπεδο των πεποιθήσεων, όσο και στο επίπεδο της πράξης (Cronen & Pearce, 1985:77-83).

Ας υποθέσουμε ότι ο συστημικός επιστήμονας διατυπώνει την υπόθεση ότι ο έφηβος γιος εξαρτήθηκε από τα ναρκωτικά με σκοπό να διατηρήσει τον κλονισμένο γάμο των γονέων του, και ότι άρα θυσιάζεται για χάρη της συνοχής της οικογένειας. Ή ότι η επιστροφή στο σπίτι της επί χρόνια νοσηλευόμενης σε ίδρυμα ψυχωτικής κόρης εξυπηρετεί τους “ομοιοστατικούς μηχανισμούς” της οικογένειας, με την έννοια ότι το σύστημα επιχειρεί να προστατεύσει τη συνοχή του εμποδίζοντας την ανεξαρτητοποίηση των άλλων δύο παιδιών, που βρίσκονται σε ηλικία κατά την οποία ετοιμάζονται να εγκαταλείψουν την πατρική εστία. Η συστημική αυτή υπόθεση ή εξήγηση δεν είναι ούτε η μόνη ούτε αληθέστερη από άλλες, ψυχαναλυτικές ή γνωσιακές, για παράδειγμα. Απλώς προσανατολίζει την οικογένεια σε διαφορετική λογική και αποτελεί το έναυσμα για την εκ μέρους της αναζήτηση άλλων σεναρίων και πρακτικών. Επί πλέον αποδίδει κάποιες προθέσεις σε ένα πρόσωπο ή σε ολόκληρη την οικογενειακή ομάδα, υποστασιοποιώντας έτσι μεταφορικά το σύστημα.

Η Ugazio προτείνει την εξής διαδικασία: Τη διατύπωση υποθέσεων σε δύο στάδια. Κατ’ αρχάς της υπόθεσης (ή των υποθέσεων) “1ης βαθμίδας” (“step 1” hypotheses), υποθέσεων που βασίζονται στην κατά τα μέλη της οικογένειας απόδοση νοήματος, στο οικογενειακό διαπροσωπικό σύστημα πεποιθήσεων. Εν συνεχεία δε στην κατασκευή καθαρά συστημικών υποθέσεων “2ης βαθμίδας” (“step 2” hypotheses), οι οποίες επιδιώκουν να βρίσκονται σε διάσταση με τις πρώτες και στοχεύουν στη διασάλευση, τη μείωση της σημασίας ή και την κατάρριψη των δυσλειτουργικών οικογενειακών πεποιθήσεων (Ugazio, 1985:26).

Με αυτήν την έννοια, η αναζήτηση συστημικών “προτύπων” (“προτύπων” διάδρασης ή οικογενειακών “κανόνων”, για παράδειγμα) και γενικότερα κυκλικών εξηγήσεων -που στα πλαίσια της κυβερνητικής πρώτης τάξεως αποτελούσε την αντικατοπτρίζουσα την πραγματικότητα ανεύρεση των βαθύτερων δομών του συστήματος- σήμερα μπορεί να θεωρηθεί υπόθεση/εξήγηση/ερμηνεία,

διατυπωμένη κατά τη “στίξη”, το θεωρητικό υπόβαθρο, ενός συστημικού παρατηρητή, βάσει επαναπροσδιορισμένων εννοιών της κυβερνητικής πρώτης τάξεως.

3. ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΚΟΝΣΤΡΑΞΙΟΝΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ

Στα πλαίσια των σύγχρονων τάσεων, που τείνουν να επικρατήσουν στο συστημικό πεδίο μετά το 1990, διακρίνουμε, εκτός από τον κονστρουκτιβισμό, τα εξής δύο ρεύματα, τα οποία ρητώς ή σιωπηρώς απομακρύνονται από την κυβερνητική. Αυτά είναι: Α. Το κοστροξιονιστικό και Β. το ερμηνευτικό.

Α. Ο **κοινωνικός κονστρουκτιβισμός (social constructionism)** στηρίζεται εν πολλοίς στην εργασία του ψυχολόγου Kenneth Gergen. Σημειώνουμε ότι ο Gergen έχει, ως ένα σημείο, δεχθεί την επιρροή της οντολογικής ερμηνευτικής, της χαϊντεγκεριανής θεώρησης, την οποία εν τούτοις τείνει τελευταίως να υπερβεί (Gergen & Kaye, 1992).

Η κονστρουκτιβιστική τάση, που συσχετίζεται και με τη λεγόμενη “αφηγηματική θεραπεία” (narrative therapy), παρουσιάζει δύο θεμελιώδη κοινά σημεία με την κονστρουκτιβιστική:

1) Την παραδοχή ότι η αντικειμενική γνώση είναι ανέφικτη και 2) Τη θέση ότι, κατά τη συγκατασκευαστική ψυχοθεραπευτική διαδικασία, στο σύστημα συμπεριλαμβάνεται και ο θεραπευτής.

Τα δύο ρεύματα διαφέρουν εν τούτοις αρκετά. Η κονστρουκτιβιστική τάση απομακρύνεται από τη σύλληψη του νευρικού συστήματος ως κλειστού συστήματος.

Οι επιδράσεις του περιβάλλοντος δεν θεωρούνται εδώ απλός “θόρυβος” ή “διατάραξη”, βάσει του οποίου ο άνθρωπος εντελώς απρόβλεπτα και σολιψιστικά αντιλαμβάνεται τα αισθητά και διαμορφώνει προσωπικές έννοιες (constucts) καθώς προσκρούει στον εξωτερικό κόσμο. Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι οι έννοιες, οι προσωπικές πεποιθήσεις, ακόμα και οι συγκινήσεις, γενικότερα η αίσθηση της ταυτότητας -ή ό,τι ονομάζουμε εαυτό- διαμορφώνονται μέσω της γλώσσας. Αυτό όμως (και εδώ έγκειται μία από τις βασικότερες διαφορές του εν λόγω ρεύματος με το προηγούμενο) δεν μπορεί να συμβεί παρά κατά τη διαδικασία της αλληλόδρασης του ατόμου με το περιβάλλον του, της επικοινωνίας (Hoffman, 1992:8-12). Το γεγονός μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα ανθρώπινα σύσηματα ανοιχτά. Με αυτήν την έννοια μπορούμε να επιστρέψουμε στην έννοια της πληροφορίας. Τώρα όμως μιλάμε για πρόσληψη πληροφορίας, άρα για υποκειμενικές διαδικασίες επεξεργασίας της, που κινούνται, εν τούτοις, μέσα στα πλαίσια κοινωνικών διαδικασιών, εφ’ όσον θεμελιώνονται στη γλώσσα, η οποία νοείται εδώ ως κοινωνική κατασκευή.

Τέλος, η ατομική σκέψη, ο νους, ορίζεται ως “ενδοπροσωπικός διάλογος” ή “εσωτερική συζήτηση”, που διαμορφώνεται αρχικά μέσω της εσωτερίκευσης του διαπροσωπικού διαλόγου, βάσει της κοινωνικής διάδρασης επομένως, στην οποία και θεμελιώνεται. Η ενδοπροσωπική αυτή συζήτηση -η ατομική σκέψη, η συνειδητή βιωμένη προσωπική εμπειρία- που επηρεάζει την ατομική συμπεριφορά, αποτελεί εν συνεχεία το θεμέλιο της περαιτέρω κοινωνικής διάδρασης, που με τη

σειρά της μετασχηματίζει την ατομική σκέψη, κ.ο.κ. (Karl [Tomm], Cynthia, Andrew and Vanessa, [Tomm] 1992: 117-8).

Β. Το **ερμηνευτικό ρεύμα** της ομάδας του Galveston (Huston Galveston Institute) θεμελιώνεται από τους H. Anderson και H. Goulishian. Η εν λόγω τάση εγκαταλείπει και ρητώς την κυβερνητική και τους αναδραστικούς κύκλους. Μιλά για διυποκειμενικούς κύκλους διαλόγου (intersubjective loops of dialogue) και αποκαλεί το σύστημα θεραπευτή-θεραπευομένου “συνεργαζόμενα γλωσσικά συστήματα” (collaborative language systems) (βλ Hoffman 1992:8 και 21).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΤΟΥ Α. SCHUTZ

Η μελέτη των οικογενειακών σχέσεων δεν μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη, εάν δεν ερευνηθεί και η άποψη, η “στίξη”, εκάστου των μελών της ομάδας για τα γεγονότα και τις καταστάσεις. Το κυκλικό ερωτηματολόγιο του K. Tomm (Tomm, 1985), που επιχειρεί επιτυχώς την ένταξη της θεωρίας της συντονισμένης διαχείρισης του νοήματος στις ψυχοθεραπευτικές τεχνικές της συστημικής θεραπείας κατά το μοντέλο του Μιλάνου, συμπεριλαμβάνει όντως τα ζητήματα του προσωπικού νοήματος και της διαπροσωπικής πρόσληψης (Tomm, 1985:39-44).

Εν τούτοις η θεωρία του δεν αποδεικνύεται ιδιαίτερα επιχειρησιακή για το υλικό μας -το λογοτεχνικό αφήγημα. Ως εκ τούτου θα χρησιμοποιήσουμε, αντί γι’ αυτήν, το θεωρητικό σχήμα του Α. Schutz, το οποίο αναφέρεται στη μελέτη της δράσης και των κινήτρων.

Πρόκειται για καθαρά υποκειμενιστικό, φαινομενολογικό σχήμα, που στηρίζεται στην υπερβασιακή φαινομενολογία του Ε. Husserl¹, το οποίο μας δίνει την ευκαιρία να εντάξουμε στη μελέτη την απαραίτητη, κατά τη γνώμη μου, διερεύνηση του υποκειμενικού και διυποκειμενικού νοήματος των πράξεων των αφηγηματικών προσώπων.

Την εν λόγω θεωρία -συγκεκριμένα το τμήμα εκείνο που αφορά τα “κίνητρα σκοπιμότητας” και τα “κίνητρα αιτιότητας”- εντάσσουμε στα πλαίσια της διευρυμένης και επαναπροσδιορισμένης συστημικής έννοιας της “στίξης”.

ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟ ΚΑΙ ΔΙΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

1. Η ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Α. ΕΜΠΕΙΡΙΑ Ή ΒΙΩΜΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ. Ο Schutz, ακολουθώντας το Husserl και τον Bergson, υποστηρίζει ότι αυτό που πρωταρχικά δίνεται στη συνείδηση είναι ένα αδιάσπαστο ρεύμα βιωμάτων, εμπειριών (Erlebnisse, lived experiences)², το ρεύμα της συνείδησης (stream of

¹ Για την ορολογία διάκρισης των φιλοσοφικών φαινομενολογικών ρευμάτων σε υπερβασιακή φαινομενολογία του Ε. Husserl και σε ερμηνευτική ή οντολογική φαινομενολογία του Μ. Heidegger, βλ. Palmer, 1969:125 και Woolfolk, Sass & Messer, 1990:12-14.

² Βίωμα ή βιωμένη εμπειρία -εδώ άμεση εμπειρία (γερμ. Erlebnis, αγγλ. lived experience, γαλλ. vécu). Δεν πρέπει να συγχέεται με τον όρο εμπειρία (γερμ. erfahrung, αγγλ. experience) που αναφέρεται στην εμπειρία του εξωτερικού κόσμου. (Βλ. Α. Schutz, 1967:45-50 και 76 υποσ. 67).

consciousness - A. Schutz, 1967:45). Πρόκειται για ένα ρεύμα αδιαφοροποίητων εμπειριών, χωρίς περίγραμμα ή συγκεκριμένα όρια, οι οποίες διαλύονται και συγχωνεύονται η μία μέσα στην άλλη (G. Walsh, 1967:xxi).

Ο άνθρωπος ζει βυθισμένος σ' αυτό το αδιάσπαστο ρεύμα παθητικών, μη νοηματοδοτημένων εμπειριών (passive, meaningless experiences), ως τη στιγμή που το Εγώ, με μια Πράξη του (Πράξη με Π κεφαλαίο, Ego-Act) -Πράξη υιοθέτησης μιας στάσης (attitudinal Act) απέναντι σε μια παθητική εμπειρία- αποδίδει νόημα σε ένα τέτοιο βίωμα. Ο Schutz αποκαλεί τις εμπειρίες αυτές "νοηματοδοτημένες εμπειρίες (meaningfull experiences).

Η έννοια της "**συμπεριφοράς**" συμπεριλαμβάνει το σύνολο των νοηματοδοτημένων εμπειριών ή Πράξεων. Ας δούμε πώς θέτει ο ίδιος το ζήτημα:

"Για να χρησιμοποιήσουμε τη διατύπωση του Husserl, συμπεριφορά είναι 'η νοηματοδοτημένη εμπειρία της συνείδησης. [...] Νοηματοδοτημένη εμπειρία πρέπει μάλλον να θεωρηθεί κάθε 'Πράξη του Εγώ (Πράξη υιοθέτησης στάσης) ή ορισμένες τροποποιήσεις τέτοιων Πράξεων (η δευτερογενής παθητικότητα ή ενδεχομένως οι παθητικώς αναδυόμενες κρίσεις που μας έρχονται ξαφνικά στό νου).'

Μπορούμε, αν θέλουμε, να ορίσουμε τις Πράξεις υιοθέτησης στάσης ως Πράξεις πρωτογενούς δραστηριότητας, υπό την προϋπόθεση ότι θα συμπεριλάβουμε σ' αυτές, όπως ο Husserl, και τα συναισθήματα (feelings) καθώς και την μέσω των συναισθημάτων συγκρότηση αξιών, ανεξαρτήτως του αν νοήσουμε τις αξίες αυτές ως σκοπούς ή ως μέσα. Ο Husserl χρησιμοποιεί τον όρο 'νοηματοδοτημένες συνειδητές εμπειρίες' για να καλύψει κάθε εμπειρία που δίδεται στην προθετικότητα, είτε με τη μορφή αυθόρμητης δραστηριότητας είτε με τη μορφή δευτερογενούς τροποποίησης. Τώρα σε τι συνίστανται οι τροποποιήσεις αυτές; Οι βασικότερες είναι η συγκράτηση (retension) και η αναπαραγωγή (reproduction)" (A. Schutz 1967:54).

Παράδειγμα παθητικής, μη νοηματοδοτημένης εμπειρίας είναι ο πόνος. Αντίθετα, η στροφή της προσοχής στον πόνο, ή στάση απέναντι στον πόνο, δηλαδή η απόπειρα καταπολέμησής του ή η εγκατάλειψη σ' αυτόν, θεωρείται νοηματοδοτημένη εμπειρία ή συμπεριφορά ή Πράξη. (A. Schutz, 1967:54).

Σημειώνουμε λοιπόν ότι η φαινομενολογική θεωρία του Husserl και του Schutz θεωρεί συμπεριφορά τόσο τα συναισθήματα όσο και τις αξίες ως σκοπούς και ως μέσα.

Η κατά Schutz έννοια της συμπεριφοράς συμπεριλαμβάνει κατά κύριο λόγο (α) τις αναδρομικώς και (β) τις προοπτικώς νοηματοδοτούμενες εμπειρίες.

Κατ' αρχάς δηλαδή, νόημα είναι δυνατόν να αποδοθεί από το Εγώ επιλεκτικώς, σε παρελθούσες εμπειρίες με τη μορφή της ανάμνησης. Επίσης νόημα είναι δυνατόν να αποδοθεί και σε μέλλουσες εμπειρίες (G. Walsh, 1967:xxiii-xxiv). Εδώ υπεισέρχεται η έννοια της δράσης (action) που, όπως θα δούμε, ορίζεται ως η βάσει εκ των προτέρων συλληφθέντος σχεδίου (project) συμπεριφορά.

Συνοψίζουμε: Η έννοια "**εμπειρία**" ή "**βίωμα**" είναι ευρύτερη της έννοιας "**συμπεριφορά**". Επίσης η έννοια "συμπεριφορά", που ορίζεται ως νοηματοδοτημένη εμπειρία, είναι ευρύτερη της έννοιας "**δράση**".

Πρέπει επομένως να τονισθεί ότι η έννοια της **συμπεριφοράς** κατά τη φαινομενολογική σκέψη του Husserl και του Schutz συμπεριλαμβάνει: α)νοητικές δραστηριότητες, σκέψεις και συναισθήματα, β)τη δράση, στην οποία

συμπεριλαμβάνεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και ο σχεδιασμός μελλοντικών πράξεων (με π μικρό, acts), άρα και γ) τις παρατηρήσιμες συμπεριφορικές εκδηλώσεις: “Ορίζουμε τη συμπεριφορά ως εμπειρία συνείδησης (experience of consciousness), η οποία αποδίδει νόημα μέσω αυθόρμητης δραστηριότητας. Η δράση και η συμπεριφορά [με τη στενότερη έννοια της διαγωγής (conduct) - σημείωση του άγγλου μεταφραστή] συνιστούν υποκατηγορίες που συμπεριλαμβάνονται στα πλαίσια της ούτω πως νοούμενης συμπεριφοράς” (A. Schutz, 1967:55-56).

Β. Η ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ. Η δράση ορίζεται από τον Schutz ως “συνειδητή³, προσχεδιασμένη συμπεριφορά” (A. Schutz, 1967:63), που κατευθύνεται προς την υλοποίηση ενός συγκεκριμένου μελλοντικού στόχου, δηλαδή μιας πράξης με π μικρό (act). Είναι, με άλλα λόγια, “η εκτέλεση μιας εκ των προτέρων σχεδιασθείσης [στο νου του δράστη] πράξεως” (A. Schutz, 1967:61), εν ολίγοις “συμπεριφορά σύμφωνη με ένα σχέδιο” (A. Schutz, 1964:11).

Σχέδιο (project) ή πρόταγμα (εκ του προ+τάσσω) καλείται η σχεδιαζόμενη πράξη (που αποτελεί, όπως είπαμε, και το στόχο της δράσης), η οποία απεικονίζεται στη φαντασία του δράστη σαν ήδη τετελεσμένη, πριν από την υλοποίησή της. Ο δράστης “προβάλλει στο μέλλον/σχεδιάζει/προτάσσει (projects⁴) τη δράση του σαν να είχε ήδη λάβει χώραν, σαν να τοποθετείται στο παρελθόν” (A. Schutz, 1967:61).

Έστω, για παράδειγμα, ότι καταστρώνω το εξής απλό σχέδιο: Να σηκωθώ και να ανοίξω το παράθυρο. Αυτό που σχεδιάζεται, αυτό που απεικονίζεται σαφώς στη φαντασία μου, στο νου μου, είναι το ήδη ανοιγμένο παράθυρο, η τετελεσμένη πράξη, που αποτελεί το στόχο της δράσης μου. Η ίδια η δράση στην εξέλιξή της, οι κινήσεις και τα βήματα που θα χρειαστεί να κάνω για να φτάσω ως το παράθυρο και να το ανοίξω, δεν συμπεριλαμβάνονται παρά ασαφώς και αορίστως στην κατάσταση του σχεδίου. Είναι φυσικά αδύνατο να φανταστώ με πλήρη ενάργεια και ακρίβεια την κάθε σύσπαση και χαλάρωση των μυών μου, που είναι απαραίτητη για την επίτευξη του σκοπού μου. Μπορούμε, είναι αλήθεια, θεωρητικά να υποθέσουμε ότι κάποιος φαντάζεται λεπτομερώς, μία προς μία, τις κινήσεις του την ώρα που καταστρώνει το σχέδιό του. Στην περίπτωση αυτή η κάθε κίνηση θα αποτελεί έναν ενδιάμεσο στόχο - τετελεσμένη πράξη (A. Schutz, 1967:60).

Παραδόξως, η σχεδιαζόμενη πράξη φέρει τόσο στοιχεία παρελθοντικότητας, όσο και στοιχεία μελλοντικότητας. Τη στιγμή ακριβώς που σχεδιάζω τη δράση μου, μπορώ να πω “όταν θα έχω ανοίξει το παράθυρο”, να εκφραστώ σε τετελεσμένο μέλλοντα. Ήδη πριν σηκωθώ από την καρέκλα μου έχω φανταστεί το παράθυρο ανοιγμένο, παρ’ ότι το άνοιγμά του τοποθετείται στο μέλλον (A. Schutz, 1967:60).

Είναι προφανές ότι η δράση διακρίνεται από το σχέδιο.

Το σχέδιο είναι “η σκιά της δράσης”, μια αναπαράσταση της φαντασίας που προβλέπει συγκεκριμένα μόνο την πράξη, το αποτέλεσμα της δράσης, την ίδια δε τη διαδικασία μέσω της οποίας υλοποιείται το εν λόγω αποτέλεσμα, λιγότερο ή

3. “Μη συνειδητή συμπεριφορά” (unconscious behavior) καλείται από το συγγραφέα η μη προσχεδιασμένη συμπεριφορά, “η συμπεριφορά που δεν βασίζεται σε ένα σχέδιο, [...] που δεν έχει γίνει αντικείμενο αναστοχασμού” (A. Schutz, 1967:63). Το αντίθετο της μη συνειδητής συμπεριφοράς είναι εδώ η συνειδητή, η προσχεδιασμένη συμπεριφορά, δηλαδή η δράση. Ο όρος δεν πρέπει επομένως να συγχέεται με την ψυχαναλυτική έννοια “ασυνειδήτος”.

4. Το αγγλικό ρήμα “to project” σημαίνει τόσο προβάλλω, προτάσσω όσο και σχεδιάζω.

περισσότερο συγκεχυμένα, διαισθητικά (τα ανωτέρω ισχύουν και για την ορθολογική δράση).

Η ίδια η δράση στο σύνολό της μπορεί να συλληφθεί μόνο μετά την ολοκλήρωσή της. Το σχέδιο είτε την προβλέπει, επαναλαμβάνουμε, μόνο ασαφώς και απροσδιοριστως, είτε προβλέπει κάποιους ενδιάμεσους στόχους-μέσα, που συνήθως τροποποιούνται την ώρα που η δράση όντως λαμβάνει χώραν. Επομένως η έννοια της δράσης είναι ευρύτερη εκείνης του σχεδίου.

Γι' αυτό, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το υποκειμενικό νόημα της δράσης κατά τη στιγμή της κατάστρωσης του σχεδίου διαφέρει συνήθως από το νόημα που ο ίδιος ο δράστης της αποδίδει μετά την ολοκλήρωσή της.

Η δράση διακρίνεται σε μη ορθολογική και σε ορθολογική. Ορθολογική καλείται η δράση, όταν έχουν ήδη προβλεφθεί, κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού της, τα συγκεκριμένα μέσα, δηλαδή οι ενδιάμεσοι στόχοι-μέσα, που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την υλοποίηση του τελικού στόχου. Η ορθολογική δράση προϋποθέτει λοιπόν όχι μόνο την επιλογή ενός στόχου, αλλά και την εκ των προτέρων επιλογή των μέσων για την επίτευξή του. Τα μέσα αυτά (π.χ. μέσο 1, μέσο 2 κ.ο.κ.) αποτελούν ενδιάμεσους στόχους-πράξεις, που απεικονίζονται στη φαντασία του δράστη ως ήδη τετελεσμένες μέσα στα πλαίσια του σχεδίου.

Γ. ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ: ΚΙΝΗΤΡΑ ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΡΑ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑΣ. ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ. Για να μπορέσουμε να ορίσουμε πλήρως το σχέδιο και να μιλήσουμε για το υποκειμενικό νόημα της δράσης, πρέπει να ορίσουμε την κατά τον Schutz έννοια του κινήτρου (motive). Τόσο η δράση όσο και η πράξη νοηματοδοτούνται υποκειμενικά -με άλλα λόγια, αποκτούν νόημα για τον ίδιο το δράστη- μέσω του σχεδίου και των συνειδητών κινήτρων του δράστη, που σχετίζονται άμεσα με αυτό. "Τα κίνητρα αποτελούν το απλούστερο νοηματικό σύμπλεγμα (complex of meaning), βάσει του οποίου ο δράστης αποδίδει νόημα στη δράση του" (A. Schutz, 1964:11), δηλαδή αυτοερμηνεύεται.

Διακρίνονται κατά τον Schutz σε: α) Κίνητρα σκοπιμότητας (in-order-to-motives) και β) κίνητρα αιτιότητας (because-motives).

Το κίνητρο σκοπιμότητας αφορά το μέλλον και ορίζεται ως η πράξη όπως σχεδιάζεται/προβάλλεται στον τετελεσμένο μέλλοντα (A. Schutz, 1967:88). Ανάγεται στις κατά τη στιγμή της κατάστρωσης του σχεδίου προσδοκίες του δράστη για το μέλλον και αποτελεί το νοηματικό πλαίσιο (meaning context -A. Schutz, 1967:86), βάσει του οποίου ο δράστης ερμηνεύει, "εξηγεί την πράξη του εν σχέσει προς το σχέδιο" (A. Schutz, 1967:91).

Άρα το κίνητρο σκοπιμότητας εμπεριέχεται στην έννοια του σχεδίου: Σχεδιάζω να ανοίξω το παράθυρο (η πράξη-στόχος της δράσης) για να δροσιστώ (κίνητρο σκοπιμότητας). Το σχέδιό μου εμπεριέχει και το κίνητρο σκοπιμότητας, το ότι προβαίνω στη δεδομένη πράξη περιμένοντας να δροσιστώ.

Αντιθέτως, το κίνητρο αιτιότητας είναι το νοηματικό πλαίσιο που "εξηγεί το σχέδιο εν σχέσει προς παρελθούσες εμπειρίες του δράστη" (A. Schutz, 1967: 91), εμπειρίες που τοποθετούνται σε χρόνο προγενέστερο της σύλληψης του σχεδίου. Έτσι το κίνητρο αιτιότητας προσδιορίζει μεν το σχέδιο (υποκειμενικώς εννοείται), δεν αποτελεί όμως αναπόσπαστο στοιχείο του. Ο δράστης θα προβεί επιπροσθέτως στην εξήγηση του σχεδίου του βάσει των εν λόγω προηγούμενων εμπειριών, που κατά την άποψή του το προσδιόρισαν, μόνον εάν έχει ιδιαίτερους

λόγους να το κάνει (A. Schutz, 1964:11), συχνά δε μετά το τέλος της δράσης.

Κάποια παραδείγματα: Σκότωσα για να κλέψω -κίνητρο σκοπιμότητας-, επειδή στο παραλθόν είχα κακές παρέες -κίνητρο αιτιότητας (A. Schutz, 1967:91). Ανοίγω την ομπρέλα μου επειδή βρέχει. Εδώ το κίνητρο σκοπιμότητας της πράξης-στόχου της δράσης μου, του ανοίγματος της ομπρέλας, είναι να μη βραχώ. Ενώ το κίνητρο αιτιότητας που προσδιορίζει το σχέδιο, άρα και το στόχο, τη σχεδιαζόμενη πράξη, είναι πρώτον ότι αντιλήφθηκα τη βροχή και δεύτερον ότι γνωρίζω, βάσει ακόμα προγενέστερων εμπειριών μου, ότι το αποτέλεσμα της βροχής είναι να μουσκεύουν τα ρούχα και να αισθάνομαι δυσάρεστα (A. Schutz, 1967:91-92). Η καταγωγή των εννοιών από το αριστοτελικό ποιητικό και τελικό αίτιο είναι προφανής.

Για να το διατυπώσουμε αλλιώς, το κίνητρο αιτιότητας είναι ο υποκειμενικός λόγος (reason) της δράσης. Υπενθυμίζουμε ότι ο λόγος (reason) δεν ταυτίζεται με το αίτιο (cause), η δε τάξη της αιτιολόγησης μέσω κινήτρων (motivation), που εδώ νοείται υποκειμενικώς, διακρίνεται -σύμφωνα με ορισμένες θεωρίες- από την τάξη της αιτιότητας (causality -βλ. και P. Ricoeur 1990:206 επ.).

Στην καθημερινή διατύπωση συχνά κάνουμε σύγχυση του κινήτρου σκοπιμότητας και του κινήτρου αιτιότητας. Αν λόγου χάριν πούμε "άνοιξα την ομπρέλα μου επειδή δεν ήθελα να βραχώ", αυτό το "επειδή" είναι ένα ψευδο-επειδή (A. Schutz, 1967:89), εφ' όσον κατ' ουσίαν είναι κίνητρο σκοπιμότητας.

Τέλος είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε ότι το υποκειμενικό νόημα μιας εμπειρίας εξαρτάται από τη χρονική στιγμή κατά την οποία ο δράστης στοχάζεται την πράξη του. Είναι πιθανόν η υποκειμενική νοηματοδότηση της δράσης και της (σχεδιαζόμενης) πράξης κατά τη στιγμή της κατάστρωσης του σχεδίου να διαφοροποιείται από εκείνην που διαμορφώνεται -πάλι από τον ίδιο το δράστη, εννοείται- μετά την υλοποίησή της, οπότε το νόημά της έχει πιθανότατα τροποποιηθεί υπό το φως των ήδη τετελεσμένων γεγονότων. Ακόμα, το εν λόγω υποκειμενικό νόημα της ίδιας πράξης είναι ενδεχόμενο να τροποποιηθεί άπειρες φορές κατά τη διάρκεια της ζωής του δράστη. "Το νόημα της δράσης ποικίλλει αναλόγως του χρονικού σημείου από το οποίο το παρατηρούμε" (A. Schutz, 1967:65).

Σημειώνουμε ότι αν ο H. G. Gadamer μιλά για πολυσημία του λογοτεχνικού κειμένου (ή του ιστορικού γεγονότος), γιά το διαφορετικό νόημα που ο κάθε ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένος ερμηνεύων μελετητής είναι δυνατόν να αποδώσει στο ίδιο λογοτεχνικό κείμενο, ο A. Schutz μιλά για πολλαπλότητα του υποκειμενικού νοήματος της πράξης. "Το νόημα δεν βρίσκεται μέσα στην ίδια την εμπειρία. Νοηματοδοτημένες είναι, θα λέγαμε, οι ανασκοπικώς συλλαμβανόμενες εμπειρίες. Το νόημα είναι ο τρόπος με τον οποίο το Εγώ αντιμετωπίζει την εμπειρία του" (A. Schutz, 1967:69). Αυτός δε ο τρόπος αποτίμησης συχνά διαφοροποιείται καθώς η εμπειρία γλιστρά στο απώτερο παρελθόν εκείνου που τη βίωσε και εφ' όσον ο ίδιος αυτός άνθρωπος αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου (A. Schutz, 1967:69-71). "Το προθετικό νόημα (intended meaning) μιας εμπειρίας δεν είναι παρά μια αυτοερμηνεία του εν λόγω βιώματος" (A. Schutz, 1967:78).

Ανακεφαλαιώνοντας, ας παραθέσουμε το συγκεντρωτικό ορισμό των εννοιών που μας απασχόλησαν, ορισμό που δίνει ο ίδιος ο συγγραφέας: "η δράση καθορίζεται από το σχέδιο [ή πρόταγμα, project], το οποίο συμπεριλαμβάνει το κίνητρο σκοπιμότητας. Το δε σχέδιο είναι η ένσκοπη πράξη (intended act), όπως

τη φαντάζεται κανείς ως ήδη τετελεσμένη. Το κίνητρο σκοπιμότητας είναι η μελλοντική κατάσταση που πρόκειται να υλοποιηθεί μέσω της σχεδιαζόμενης δράσης, ενώ το ίδιο το σχέδιο καθορίζεται από το κίνητρο αιτιότητας. Το κίνητρο σκοπιμότητας και το κίνητρο αιτιότητας αποτελούν νοηματικά συμπλέγματα που διαφέρουν μεταξύ τους. Το πρώτο αποτελεί συστατικό στοιχείο της ίδιας της δράσης, ενώ το δεύτερο απαιτεί μια ιδιαίτερου τύπου αναστοχαστική πράξη, στον υπερσυντέλικό χρόνο, στην οποία ο δράστης θα επιδοθεί μόνο εάν υφίστανται επαρκείς πραγματιστικοί λόγοι" (A. Schutz, 1964:11).

2. Η ΔΙΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Ο Schutz διακρίνει δύο τύπους νοήματος: (α) Την αυτο-ερμηνεία και (β) την ερμηνεία της εμπειρίας του άλλου προσώπου, δηλαδή την εμπειρία του "άλλου εγώ"⁵ (Schutz, 1967:99-100) .

Ο ερμηνεύων τον "άλλο εαυτό" χρησιμοποιεί ως σημείο εκκίνησης τη δική του εμπειρία. Πιο συγκεκριμένα:

(α) Την εμπειρία του σώματος του άλλου, στα πλαίσια της οποίας ασχολείται με πράξεις-αντικειμενοποιήσεις, όπως κινήσεις, χειρονομίες ή αποτελέσματα πράξεων του άλλου.

(β) Την εμπειρία πολιτισμικών "προϊόντων" των συνανθρώπων του.

Στα πολιτισμικά "προϊόντα" συμπεριλαμβάνονται:

(αα) Ο λόγος, γραπτός ή προφορικός, που εδώ νοείται ως πράξη, δεδομένου ότι "ο λόγος είναι πράξη χρησιμοποίησης [γλωσσικών] σημείων" (Schutz, 1967:125).

(ββ) Κατασκευασμένα από τον άνθρωπο αντικείμενα, φερ' ειπείν εργαλεία, μνημεία κ.τ.λ. (Schutz, 1967:132).

Τα πολιτισμικά προϊόντα θεωρούνται ενδείξεις (evidences) του τι είχε στο νου του ο δράστης, ο κατασκευαστής τους (Schutz, 1967:133).

Στα πλαίσια της διυποκειμενικής κατανόησης, που αφορά την εμπειρία του "εσύ", ο Schutz διακρίνει δύο είδη κατανόησης της συμπεριφοράς και της δράσης του άλλου προσώπου ή του δημιουργήματος του άλλου ως πολιτισμικού "προϊόντος": Την κατανόηση του αντικειμενικού νοήματος και την κατανόηση του υποκειμενικού νοήματος.

α) Το αντικειμενικό νόημα νοείται ως ένταξη (ordering) των εμπειριών του πολιτισμικού "προϊόντος" στο συνολικό πλαίσιο εμπειριών του ερμηνεύοντος (Schutz, 1967:135).

Το αντικειμενικό νόημα συλλαμβάνεται, επομένως, ως ανεξάρτητο από το συγκεκριμένο πρόσωπο-δημιουργό ενός τεχνουργήματος· με άλλα λόγια, εδώ ο δημιουργός αντιμετωπίζεται ως ανώνυμος "κάποιος", δεδομένου ότι αγνοείται οτιδήποτε προσωπικό σε σχέση με αυτόν. Στην περίπτωση αυτή αντιμετωπίζουμε το ανθρώπινο δημιουργήμα (ένα εργαλείο ή ένα βιβλίο, για παράδειγμα) ως "κάτι-

⁵ Με το πέρασμα στη μελέτη του κοινωνικού κόσμου, ο συγγραφέας δηλώνει ότι η προσέγγισή του διαφοροποιείται αρκετά από την αυστηρά φαινομενολογική χουσερλιανή μέθοδο (Schutz, 1967:97).

που-μπορώ-να το-Ξανακάνω”, μιλάμε δηλαδή για την “ιδανικότητα του ‘μπορώ-να-το-Ξανακάνω’ ” (“the ideality of the ‘I can do it again’”), κατά τη διατύπωση του Schutz, που στο σημείο αυτό ακολουθεί τον Husserl (Walsh, 1967:xxvi).

Για αντικειμενικό νόημα μιλάμε, φερ’ ειπείν, όταν συνάγουμε τους νόμους της οικονομίας (Walsh, 1967:xxvi) ή την αφηγηματική δομή σε δομιστικές αφηγηματολογικές μελέτες, στις οποίες θεωρούμε ένα λογοτεχνικό κείμενο “εκδήλωση μιας αφηρημένης δομής” (Todorov, 1973/1989:29).

Όσον αφορά το επίπεδο του λόγου, το σημαίνον σημείο (signitive sign) θεωρείται σύμβολο, εφ’ όσον αναπαριστά κάτι (Schutz, 1967:118). Το εν λόγω σημείο έχει κατ’ αρχάς ένα αντικειμενικό νόημα, εντασσόμενο στα πλαίσια ενός γλωσσικού συστήματος σημείων (Schutz, 1967:123). Για παράδειγμα, η λέξη “σκύλος” έχει μια δεδομένη σημασία στα ελληνικά, ανεξάρτητα από το ποιος τη χρησιμοποιεί.

β) Το υποκειμενικό νόημα ή γνήσια διυποκειμενική κατανόηση (genuine understanding) της συμπεριφοράς και της δράσης του άλλου προσώπου (ή του δημιουργημάτος του) αφορά την “αντίληψη” (perception) της εμπειρίας του άλλου, την ερμηνεία της βιωμένης εμπειρίας του Α για τη βιωμένη εμπειρία του Β, πιο απλά την εμπειρία του άλλου.

Σημειώνουμε ότι ο όρος “αντίληψη” χρησιμοποιείται εδώ με το νόημα που έχει στον Husserl: σημαίνει αναγνωρίζω, προσέχω, δίνω σημασία (taking notice of - Schutz, 1967:100), με την έννοια της σημασιακής αντίληψης. Στον Husserl η “σημασία” νοείται συνώνυμη του “νοήματος”, η δε λέξη “σημασιακό” (signitive) συνώνυμη του “συμβολικό” (Schutz, 1967:100)⁶.

Στα πλαίσια της “γνήσιας (διυποκειμενικής) κατανόησης”, ο ερμηνεύων (αφού έχει ήδη προσδιορίσει το αντικειμενικό νόημα οιασδήποτε επικοινωνιακής πράξης) ενδέχεται να περάσει στην αναζήτηση των “κινήτρων σκοπιμότητας” του δράστη, άρα και του εκφέροντος ή του γράφοντος, αν αναφερόμαστε στον ανθρώπινο λόγο, καθότι κάθε επικοινωνιακή πράξη έχει κάποιο στόχο (κατά τη διατύπωση του συγγραφέα, “όταν σου λέω κάτι, το κάνω για κάποιο λόγο· είτε επειδή επιθυμώ να προκαλέσω κάποια συγκεκριμένη στάση εκ μέρους σου, είτε, απλώς, για να σου εξηγήσω κάτι”). Εν συνεχεία δε, δεν αποκλείεται να αναζητήσει περαιτέρω τα “κίνητρα αιτιότητας” του μηνύματος του άλλου προσώπου (Schutz, 1967:130).

Ο ίδιος ο Schutz δίνει το εξής παράδειγμα: Για να κατανοήσω τι σημαίνει μια παράγραφος ενός γερμανικού κειμένου που συμπεριλαμβάνει τη λέξη “δαιμονικός”, πρέπει πρώτα να κατανοήσω το αντικειμενικό νόημα της λέξης-σημείου, εκείνο που δίδεται στα λεξικά της γερμανικής γλώσσας. Στη συνέχεια πρέπει να λάβω υπ’ όψιν μου την “εκφραστική λειτουργία” του σημείου (expressive function of a sign) -στο προαναφερθέν παράδειγμα τι σημαίνει “δαιμονικός” στο Goethe, κάτι που μπορεί να συναχθεί μόνο βάσει της γνώσης του συνολικού έργου του γερμανού λογοτέχνη. Η “εκφραστική σημασία” περιγράφεται ως ένα είδος αύρας, που περιβάλλει το βασικό σημασιακό πυρήνα του σημείου. Τέλος πρέπει να ασχοληθώ με το “περιστασιακό νόημα” (occasional meaning) του σημείου, δηλαδή το νόημα που αυτό έχει εντασσόμενο στα συμφραζόμενα του κειμένου που διαβάζω, του οποίου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη λέξη με το νόημα που της έχει δώσει πριν από εκείνον ο Goethe.

Διευκρινίζεται ότι τα κίνητρα της πράξης-λόγου του δράστη ενδέχεται να

⁶. Υποθέτω ότι με αυτήν την έννοια χρησιμοποιούν τον όρο “αντίληψη” και οι Laing, Phillipson & Lee, στο έργο τους “Διαπροσωπική αντίληψη” (Laing κ.ά., 1966).

αναζητήσει, κατά τον ίδιο τρόπο, και οιοσδήποτε -μη συμμετέχων στην ανταλλαγή μηνυμάτων- παρατηρητής μιας συζήτησης, στην περίπτωση ενός προφορικού ή/και γραπτού διαλόγου (Schutz, 1967:130).

Επίσης ότι ο αποδέκτης του μηνύματος ή ο παρατηρητής ενδέχεται να αναζητήσει τα “κίνητρα σκοπιμότητας” πράξεων χωρίς επικοινωνιακή πρόθεση (π.χ. χειρονομιών του άλλου) τις οποίες εκείνος δεν έκανε με πρόθεση να διαβιβάσει κάτι σε κάποιον για κάποιο συνειδητό και συγκεκριμένο λόγο (Schutz, 1967:130).

Ο γερμανός κοινωνιολόγος τονίζει τέλος, ότι ο ερμηνεύων συλλαμβάνει τις συνειδητές εμπειρίες του άλλου προσώπου κατά τον ίδιο τρόπο, τόσο στην περίπτωση της “γνήσιας ταυτοχρονίας” (κατά την οποία αναφερόμαστε στην άμεση/κατ’ ευθείαν εμπειρία της κοινωνικής πραγματικότητας, φερ’ ειπείν σε ένα διάλογο πρόσωπο με πρόσωπο) όσο και στην περίπτωση της “οιονεί ταυτοχρονίας”, λόγου χάριν κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου, οπότε “ο αναγνώστης ξαναζεί την επιλογή των λέξεων που έκανε ο συγγραφέας, ως εάν αυτό να συνέβαινε μπροστά στα μάτια του” (Schutz, 1967:134).

Η θεωρία της δράσης και των κινήτρων δεν πρέπει να συγχέεται με τη θεωρία της “εμπάθειας” (empathy theory -Schutz, 1967:114). Η διαφορά είναι η εξής: Ο Schutz τονίζει ότι ο ερμηνεύων δεν ξαναζεί την εμπειρία του άλλου. Οι εμπειρία του “άλλου εγώ” είναι μοναδική: κανένας δεν μπορεί “να μπει στο πετσί του δράστη”, ούτε καν ο ίδιος ο δράστης σε επόμενη χρονική στιγμή (Schutz, 1967:135).

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε τα εξής: Με βάση το σχήμα που μόλις παρουσιάστηκε, αναζητούμε την πρόθεση του δράστη -του πράττοντος ενώπιόν μας ή του δημιουργού ενός πολιτισμικού “προϊόντος”. Η θεωρία μπορεί, επομένως, να χρησιμοποιηθεί (1) τόσο για τη μελέτη του κοινωνικού κόσμου της άμεσης κοινωνικής εμπειρίας, που ανάγεται στο πεδίο της “ταυτοχρονίας”, όσο και (2) για τη μελέτη του πεδίου της “οιονεί ταυτοχρονίας” το δεύτερο αφορά (α) την έμμεση κοινωνική εμπειρία των συγχρόνων μας (την εμπειρία των συνανθρώπων μας εκείνων με τους οποίους δεν συμπίπτουμε στο χώρο και το χρόνο, καθώς και των συγχρόνων μας που δεν γνωρίζουμε προσωπικώς), (β) την εμπειρία που σχετίζεται με τον κοινωνικό κόσμο των προκατόχων μας και (γ) την εμπειρία που σχετίζεται με τον κόσμο των μελλοντικών δραστών (Schutz, 1967:135-136).

Κλείνουμε με την εξής διευκρίνιση: Η ανωτέρω σύντομη παρουσίαση αφορά μόνον το πρώτο έργο του Schutz με τίτλο “Η φαινομενολογία του κοινωνικού κόσμου”, που είναι γραμμένο πριν από τη μετάβαση του στις Η.Π.Α. και τη συνάντησή του με τα πραγματιστικά ρεύματα και τη σκέψη του W. James. Με άλλα λόγια, δεν επεκτεινόμαστε στο συνολικό έργο του ιδιοφυούς γερμανού διανοητή, και τούτο διότι πρόθεσή μας είναι κυρίως να χρησιμοποιήσουμε, καθαρά “εργαλειακά”, τους όρους “κίνητρο σκοπιμότητας” και “κίνητρο αιτιότητας”, καθώς και τη διάκριση αντικειμενικού και υποκειμενικού νοήματος της δράσης, για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών της παρούσης μελέτης και του δεδομένου υλικού.

Επίσης, σημειώνουμε και πάλι ότι εντάσσουμε τη μελέτη των κινήτρων στη συστηματική έννοια της “στίξης”, πράγμα για το οποίο θα μιλήσουμε και στο επόμενο κεφάλαιο.

ΜΕΡΟΣ II Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ

Όσον αφορά το μεθοδολογικό και θεωρητικό πλαίσιο, θα πρέπει να τονίσουμε τα εξής:

A) Η παρούσα μελέτη των παπαδιαμαντικών λογοτεχνικών κειμένων, θα πρέπει να αντιμετωπισθεί ως μία από τις πιθανές επιστημονικές εξηγήσεις τους, ακριβέστερα μια συστημική περιγραφή/εξήγηση/ερμηνεία των αφηγηματικών οικογενειακών σχέσεων, που ένας συστημικά προσανατολισμένος ερευνητής συγκροτεί, καθώς ο ορίζοντάς του τέμνεται με εκείνον του κειμένου (βλ. Jauss, 1982). Σε καμία περίπτωση δεν θα έχει την έννοια της ανεύρεσης κάποιων βαθύτερων δομών, κάποιων ρασιοναλιστικά νοούμενων προτύπων διάδρασης - προτύπων που φέρνουν στην επιφάνεια τη μία και μοναδική συγκεκαλυμμένη αλήθεια.

B) Στη μελέτη των κειμένων χρησιμοποιήθηκαν ευρέως όροι της κυβερνητικής πρώτης τάξεως, που ανάγονται στη θεωρία (ή “μοντέλο”) του Palo Alto.

Η επιλογή αυτή σχετίζεται με τη φύση του υλικού. Η ανωτέρω θεωρία δίνει τη δυνατότητα της εκτίμησης (assessment) των οικογενειακών σχέσεων, σε αντίθεση με τις σύγχρονες προσεγγίσεις, οι οποίες τονίζουν κυρίως το ζήτημα της ψυχοθεραπευτικής παρέμβασης, στα πλαίσια της “συγκατασκευής” (co-construction) της οικογενειακής πραγματικότητας από το θεραπευτή και την οικογένεια. Μια τέτοια προσέγγιση δεν θα είχε, φυσικά, κανένα νόημα στην περίπτωση των κειμένων. Άλλωστε, οι έννοιες της κυβερνητικής πρώτης τάξεως χρησιμοποιούνται ακόμα ευρύτατα στην κατασκευή συστημικών υποθέσεων/εξηγήσεων. Νομίζω, επομένως, ότι έχει ενδιαφέρον να επιχειρήσουμε να επανατοποθετήσουμε το επικοινωνιακό “μοντέλο”, τόσο από απόψεως ορολογίας, όσο και από μεθοδολογικής απόψεως.

Με αυτή τη λογική, αρκετοί συστημικοί όροι της κυβερνητικής πρώτης τάξεως θα τίθενται ή θα νοούνται (ακόμα και αν δεν τίθενται) εδώ στο εξής εντός εισαγωγικών (για παράδειγμα: “στίξη”, “σύστημα”, “υποσύστημα”, οικογενειακοί “κανόνες” κ.ο.κ.). Και τούτο για να δηλωθεί ότι χρησιμοποιούνται μεταφορικά, όπως μεταφορικά χρησιμοποιείται, για παράδειγμα, και η αναλογία προσώπου-κειμένου από τον Ricoeur ή τον Geertz.

Επιπλέον, στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, οι κάτωθι έννοιες θα νοούνται επαναπροσδιορισμένες, κατά τον εξής τρόπο:

1) Τα “πέντε αξιώματα της επικοινωνίας” στη μελέτη αυτή

αφορούν τόσο τη διαπροσωπική όσο και την ενδοπροσωπική “επικοινωνία”.

Η αντιμετώπιση αυτή δεν είναι πλήρως ασύμβατη με τη σκέψη των Watzlawick κ.ά. Οι συγγραφείς δηλώνουν ρητώς τα εξής για το θέμα της εσωτερικής επικοινωνίας. “Πρέπει να προσθέσουμε ότι ακόμα και όταν είμαστε μόνοι, είναι πιθανόν να έχουμε φανταστικούς διαλόγους με τις παραισθήσεις μας ή με τη ζωή. Αυτή η εσωτερική επικοινωνία ακολουθεί πιθανώς ορισμένους από τους κανόνες που διέπουν τη διαπροσωπική επικοινωνία¹. Εν τούτοις παρόμοια, μη παρατηρήσιμα φαινόμενα, δεν συμπεριλαμβάνονται στο περιεχόμενο του όρου, όπως νοείται εδώ” (Watzlawick κ.ά., 1967:48, υποσ. 1).

Επίσης ο Watzlawick δηλώνει αλλού: “Για να υπάρξει επικοινωνία είναι απαραίτητη η παρουσία τουλάχιστον ενός άλλου ατόμου. Φυσικά δεν μπορώ να αρνηθώ ότι υπάρχει και επικοινωνία με αυτά που οι ψυχαναλυτές ονομάζουν εσωτερικευμένα άτομα. Μπορώ να συζητώ νοερά με κάποιο σημαντικό για τη ζωή μου άτομο. Όμως, όσον αφορά τους στόχους του έργου μου, θα προτιμούσα να μη στραφώ προς αυτήν την κατεύθυνση. Όχι γιατί πιστεύω πως το φαινόμενο δεν υφίσταται. Αλλά γιατί νομίζω ότι δεν είναι δυνατόν να [...] εκτιμηθεί και να μελετηθεί με στοιχειωδώς λογικό τρόπο” (C. Wilder, 1993:273-274).

Έχω την εντύπωση ότι οι σύγχρονες τάσεις, οι οποίες μας επιτρέπουν να μελετήσουμε στα πλαίσια του οικογενειακού συστήματος τον εαυτό και τις ενδοπροσωπικές διαδικασίες, άρα και το προσωπικό και διαπροσωπικό νόημα των μηνυμάτων, μας δίνουν το δικαίωμα να διευρύνουμε κατά τον ανωτέρω τρόπο την ισχύ των αξιωμάτων της επικοινωνίας².

2) Όσον αφορά την έννοια της **συμπεριφοράς**, δεν χρησιμοποιείται με το περιεχόμενο που της αποδίδεται στην “Πραγματιστική της ανθρωπίνης επικοινωνίας”. Αντιθέτως, εμπερικλείει: τόσο (α) τις παρατηρήσιμες εκδηλώσεις, όσο και (β) αναφορές στη συνειδητή υποκειμενική εμπειρία. Συμπεριλαμβάνει, δηλαδή, και τη συναγωγή συμπερασμάτων για εσωτερικές, ενδοπροσωπικές διεργασίες, όπως άλλωστε είναι θεμιτό και στα πλαίσια του νεο-μπεχέιβιορισμού.

Ο ορισμός αυτός δεν είναι ασύμβατος με εκείνον του Schutz, που εντάσσει στα πλαίσια του όρου κάθε συνειδητή νοηματοδοτημένη εμπειρία ή Πράξη του εγώ, συμπεριλαμβανομένων και των συναισθημάτων (Schutz, 1967:54). Επίσης δεν έρχεται σε αντίφαση με τον ορισμό του R. Schafer, κατά τον οποίο “Μάθηση είναι η μεταβολή της συμπεριφοράς [...] Η συμπεριφορά νοείται εδώ κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να συμπεριλαμβάνει τη σκέψη, το συναισθημα και άλλες υποκειμενικές διαδικασίες, όπως και τις παρατηρήσιμες ψυχοκινητικές πράξεις” (Schafer, 1968:29)

3) Οι όροι της θετικής και της αρνητικής **ανάδρασης** και της **ομοιόστασης**, που προέρχονται από το πεδίο της κυβερνητικής, δεν χρησιμοποιούνται καθόλου στη μελέτη των κειμένων³. Στη θέση τους κρίθηκε

¹. Η υπογράμμιση δική μου.

². Υπενθυμίζεται ότι κατά τον K. Tomm, “Η προσωπική σκέψη νοείται ως διαδικασία εσωτερικευμένου διαλόγου, κατά την οποία το πρόσωπο διαλέγεται σιωπηρώς με τον εαυτό του. [...] Οι ‘εξωτερικές’, διαπροσωπικές συζητήσεις, γίνονται ‘εσωτερικές’, ενδοπροσωπικές συζητήσεις, που παίρνουν τη μορφή της συνειδητής επίγνωσης (awareness) και της σκέψης. Οι ενδοπροσωπικές συζητήσεις αποτελούν τη βάση των περαιτέρω διαπροσωπικών συζητήσεων, οι οποίες μετασχηματίζουν [με τη σειρά τους] την εσωτερική σκέψη, και ούτω καθ’ εξής” (Karl κ.ά., [Tomm 1992]:117-118).

³ Άλλωστε οι εν λόγω όροι έχουν γίνει ήδη αντικείμενο δριμύτατης κριτικής στα πλαίσια της κονστρουκτιβιστικής κυβερνητικής δευτέρας τάξεως. Ως γνωστόν, ο Dell, έχει, ήδη από το 1982, προτείνει την αντικατάσταση του όρου “ομοιόσταση” από εκείνον της “συνοχής” (coherence) και της “συναρμογής” (fitting) (βλ. Dell 1982).

σκοπιμότερο να τοποθετηθούν οι έννοιες “συμμετρική και συμπληρωματική σχισμογένεση”, που προέρχονται από το πρώιμο ανθρωπολογικό μπεϊτσονικό έργο⁴. Με την ίδια λογική προτιμούμε να μιλούμε για κύκλους ενισχυτικούς και ανασχετικούς της απόκλισης από τους “οικογενειακούς κανόνες”, παρά για ομοιοστατικούς ή μορφογενετικούς μηχανισμούς.

4) Όσον αφορά την έννοια της **στίξης**, στα πλαίσια της οποίας μελετάται η κατ’ ευθείαν γραμμική εξήγηση (lineal explanation), θα ήθελα να σημειώσω τα εξής:

Κατά τη μελέτη των κειμένων μας, ο όρος χρησιμοποιείται, τονίζουμε και πάλι, εντός εισαγωγικών (“στίξη”).

Η έννοια νοείται εδώ διευρυμένη, ούτως ώστε να εμπερικλείει και την κατά Schutz έννοια του υποκειμενικού και διυποκειμενικού νοήματος της δράσης, που αφορά τα συνειδητά κίνητρα, το συνειδητό υποκειμενικό και διυποκειμενικό νόημα των πράξεων των αφηγηματικών προσώπων⁵. Επομένως δεν αναφέρεται πλέον αποκλειστικά στην αμοιβαιότητα της διάδρασης, όπως στο πρώιμο έργο των Watzlawick κ.ά. (1967).

Επί πλέον μιλάμε εδώ όχι μόνο για “στίξη” του ήρωα/προσώπου, αλλά και για “στίξη” του αφηγητή και “στίξη” του συστημικού επιστήμονα. Η αντιμετώπιση αυτή είναι απόλυτα συμβατή με εκείνη των Simon, Stierlin και Wynne⁶. Οι προαναφερθέντες θεωρητικοί του πεδίου αποκαλούν στίξη και την κατά τη θεωρητική τοποθέτηση ενός συστημικού παρατηρητή διατύπωση των οικογενειακών κανόνων, άρα και τη συστημική εξήγηση στο σύνολό της (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:306).

Με αυτήν την έννοια νομίζω ότι νομιμοποιούμαστε να μιλούμε για “στίξη” κάθε φορά που αναφερόμαστε στην εξήγηση/ερμηνεία πραγματικών ή κειμενικών γεγονότων και καταστάσεων, είτε αυτή προέρχεται από ένα (πραγματικό ή αφηγηματικό) πρόσωπο/μέλος της οικογένειας είτε από τον κειμενικό αφηγητή (στην περίπτωση του λογοτεχνήματος) είτε, τέλος, από έναν επιστήμονα/παρατηρητή ή αναγνώστη.

5) Η **“ακύρωση”** της επικοινωνίας (disqualification) και η **“ανεπιβεβαίωση”** (disconfirmation) θα πρέπει να νοηθούν **πλήρως αποσυνδεδεμένες** από τη θεωρία των Λογικών Τύπων, όπως ήδη αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 3 της εργασίας αυτής.

4. Για παράδειγμα το “Naven”.

5. Μια ενδιαφέρουσα αλλά, νομίζω, λίγο βεβιασμένη απόπειρα να ενταχθεί το κατά Schutz υποκειμενικό νόημα του μηνύματος στο πεδίο, έχει ήδη γίνει από τον G. H. Stamp (Stamp, 1991). Ο Stamp επιχειρεί να εισαγάγει τη μελέτη του επιπέδου περιεχομένου του μηνύματος βάσει των φαινομενολογικών θεωριών του Schutz -μελέτη που θα συμπληρώνει εκείνην του επιπέδου σχέσης.

6. Υπενθυμίζουμε ότι, κατά τους ανωτέρω συγγραφείς, η στίξη ορίζεται ως “η εκ μέρους ενός παρατηρητή δόμηση και οργάνωση μιας ακολουθίας γεγονότων και συμπεριφορικών εκδηλώσεων [...] η οποία προσδιορίζει το νόημα που το μέλος [της οικογένειας] [...] αποδίδει στη συμπεριφορά του και τη συμπεριφορά των άλλων.” (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:284).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ : “ΣΤΟ ΧΡΙΣΤΟ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ”

Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ιστορία τοποθετείται στη Σκιάθο της δεκαετίας του 1860. Δύο μέρες πριν τα Χριστούγεννα, ο παπα-Φραγκούλης ο Σακελλάριος σχεδιάζει να λειτουργήσει το ερημοκλήσι του Χριστού που βρίσκεται στο Κάστρο, τον εγκαταλελειμμένο οικισμό του νησιού. Ο σκοπός της σχεδιαζόμενης πράξης του είναι διττός. Στοχεύει αφ' ενός μεν -και κυρίως- στη διά θαλάσσης παροχή βοήθειας σε δύο συγχωριανούς αποκλεισμένους από τα χιόνια στην απομακρυσμένη αυτή περιοχή του νησιού, αφ' ετέρου δε στην εκπλήρωση ενός παλιού τάματος της συζύγου του. Η παπαδιά είχε τάξει την προηγούμενη χρονιά να λειτουργήσει το μικρό ναό την ημέρα των Χριστουγέννων, εφ' όσον θεραπευόταν ο δωδεκάχρονος μοναχογιός της από βαριά ασθένεια. Τα αρχικά σχέδια του εφημέριου δεν συμπεριλαμβάνουν την οικογένειά του, την οποία σκοπεύει να αφήσει στην ασφάλεια του σπιτιού.

Η ομήγυρη, στην οποία ανακοινώνει τις σκέψεις του κατά τη διάρκεια του δείπνου, αποτελείται από τα εξής πρόσωπα: Την παπαδιά, τις δύο ανύπαντρες κόρες του, την εικοσάχρονη Μυγδαλιώ και τη δεκαεξάχρονη Βασώ, το δωδεκάχρονο γιο του Σπύρο, τον επονομαζόμενο και Λαμπράκη, τη μακρινή συγγενή θεια-Μαλαμώ και το γείτονα Πανάγο.

Οι αντιδράσεις των παρευρισκομένων ποικίλλουν.

Ο Πανάγος τοποθετείται κατά της πρότασης, με καθαρά ατομιστική συλλογιστική.

Η παπαδιά την αντιμετωπίζει κατ' αρχάς με σκεπτικισμό -το εγχείρημα είναι επικίνδυνο λόγω της σφοδρής κακοκαιρίας- στη συνέχεια όμως συγκατατίθεται, αποφασίζοντας να ζητήσει να συμπεριληφθεί στην ομάδα διάσωσης.

Η δεύτερη κόρη, η Βασώ, και ο δωδεκάχρονος γιος συμφωνούν ανεπιφύλακτα, υπό την προϋπόθεση να συνοδεύσουν την αποστολή.

Η μεγαλύτερη κόρη, η εικοσάχρονη Μυγδαλιώ, αντιτίθεται ριζικά. Όχι επειδή απορρίπτει ενσυνειδήτως τις πατρικές αντιλήψεις περί χριστιανικής αλληλεγγύης -απόδειξη ότι ζηλεύει την αδελφή της, που λόγω της νεαρότερης ηλικίας της έχει πιθανότητες να συνοδεύσει την αποστολή- αλλά γιατί γνωρίζει εκ των προτέρων ότι η ίδια θα αποκλεισθεί οπωσδήποτε από την ομάδα. Θα αναγκαστεί να αποχωρισθεί τους γονείς και ίσως και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας κατά την ημέρα των Χριστουγέννων και να μείνει στο χωριό. Το επιβάλλουν οι αυστηροί τοπικοί κοινωνικοί κανόνες, κατά τους οποίους είναι απολύτως ανάρμοστο, για ένα κορίτσι σε ηλικία γάμου, να εμφανίζεται δημοσίως.

Οι αντιρρήσεις της παπαδιάς κάμπτονται από τον παπά σχεδόν αμέσως,

από τη στιγμή που εκείνος δέχεται, ύστερα από διαπραγματεύσεις με τη σύζυγο και τα παιδιά, να συμπεριλάβει στην αποστολή και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, εκτός από την πρωτότοκη κόρη. Από το σημείο αυτό και ύστερα ολόκληρη η οικογένεια, εκτός από τη Μυγδαλιώ, υιοθετεί με ενθουσιασμό τους στόχους του αρχηγού του νοικοκυριού και συνεργάζεται αρμονικά για την υλοποίησή τους. Όσο για την εικοσάχρονη κοπέλα, συμμορφώνεται εκούσα-άκουσα με τις γονεϊκές και κοινωνικές επιταγές.

Η τόλμη του ιερέα συναντά την αμέριστη συμπαράσταση του λεμβούχου μπαρμπα-Στεφανή, από τη γνώμη του οποίου εξαρτά ο παπα-Φραγκούλης την τελική του απόφαση, δεδομένου ότι αυτός αναλαμβάνει τη διά θαλάσσης μεταφορά της ομάδας διάσωσης, στην οποία τελικώς συμμετέχουν άλλοι δώδεκα εθελοντές συγχωριανοί.

Η επιχείρηση αποδεικνύεται όντως επικίνδυνη, εν τούτοις στέφεται από απόλυτη επιτυχία, χάρις στο πνεύμα συνεργασίας και το κουράγιο των συμμετεχόντων.

1. ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΙΚΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ.

Ενδιαφέρον για το θέμα που μας απασχολεί παρουσιάζουν κυρίως οι διάλογοι μεταξύ των μελών της οικογένειας, η λεκτική και μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ συζύγων και μεταξύ γονέων - παιδιών, τους οποίους και θα μελετήσουμε ενδελεχώς.

Α. Η ΣΥΖΥΓΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

!ο συζυγικό διάδραστικό επεισόδιο

Παπα-Φραγκούλης: “-Να πήγαινε τώρα κανένας να λειτουργήσει το Χριστό, στο Κάστρο, επανέλαβεν ο ιερέας, θα είχε διπλό μισθό, που θα τους έφερνε κι αυτούς βοήθεια.” (2,277)⁷.

Ο ιερέας αποτελείται σε όλη την ομήγυρη, ανακοινώνοντας προσεκτικά τα σχέδιά του. Λίγο αργότερα συμπληρώνει, ενώπιον όλων πάντοτε, απευθυνόμενος όμως αυτή τη φορά κυρίως στη σύζυγό του:

“- Κ’ είχαμε κάμει κ’ ένα τάξιμο πέρυσι το Δωδεκάμερο, αλήθεια, παπαδιά; είπεν αίφνης στραφείς προς την συμβίαν του ο ιερέας.” (2,278)

Ο παπα-Φραγκούλης προχωρά στην εκδίπλωση των λόγων που καθιστούν αναγκαίο το προτεινόμενο εγχείρημα. Παράλληλα, αυτοπροσδιορίζεται απέναντι στη σύζυγο (εμμέσως δε και τα παιδιά του) αρχηγός του νοικοκυριού, υπεύθυνος για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων όλης της οικογένειας, τοποθετώντας με διακριτικότητα την παπαδιά στη θέση του υποδεέστερου.

Παπαδιά : “ Η παπαδιά τον κοιτάξεν ως να μην ενόει.” (2,278)

Η σιωπή της συζύγου, απάντηση εκπεφρασμένη μη λεκτικά, μπορεί (ενταγμένη στα πλαίσια του συγκεκριμένου “προτύπου σχέσης” και αυτοπροσδιορισμού, αλλά και των δεδομένων κειμενικών πολιτισμικών προτύπων) να χαρακτηριστεί μετριοπαθής επιβεβαίωση⁸ του συζύγου. Η γυναίκα δεν αμφισβητεί την αυθεντία του παπά, εν τούτοις βρίσκει το σχέδιο παράτολμο και επιχειρεί να κερδίσει χρόνο, περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για να διατυπώσει την άποψή της, χωρίς να δημιουργηθούν δυσάρεστες προστριβές ή συγκρούσεις.

Παπα-Φραγκούλης: “-Οπού ήταν άρρωστος αυτός ο Λαμπράκης, επανέλαβεν ο ιερέας δεικνύων τον δωδεκαετή υιόν του. Θυμάσαι το τάμα που κάμαμε;” (2,278)

Η κατ’ αρχήν υποχωρητική αλλά αμφίσημη στάση της συζύγου οδηγεί το σύζυγο σε ήπια απόπειρα ενίσχυσης της υπεροχής του.

Παπαδιά: “Η παπαδιά εσιώπα.” (2,278)

Η γυναίκα εμμένει στις επιφυλάξεις της.

Παπα-Φραγκούλης: “Έταξες, αν γλυτώση, να πάμε, σα-μπροστά, να λειτουργήσουμε το Χριστό, την ημέρα της εορτής του.” (2,278)

7. Τα αποσπάσματα από τα παπαδιαμαντικά έργα που παρατίθενται στην παρούσα εργασία ακολουθούν τα κείμενα της πεντάτομης κριτικής έκδοσης των “Απάντων” του Α. Παπαδιαμάντη από τον Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλο, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα, 1981-1988. Ο πρώτος εντός παρενθέσεως αριθμός δηλώνει τον τόμο των “Απάντων” και ο δεύτερος τη σελίδα.

8. Moderate confirmation (Wichstrom κ.ά., 1993:219).

Ο αρχηγός της οικογένειας επιτείνει τις προσπάθειες της διά της πειθούς υπερίσχυσης των απόψεών του.

Παπαδιά: “- Το θυμούμαι, είπε σείουσα την κεφαλήν η παπαδιά.” (2,278)

Η παπαδιά αρχίζει να κάμπτεται. Η απάντησή της ισοδυναμεί με ανεπιφύλακτη αποδοχή του αυτοπροσδιορισμού του άντρα της. Ο παπα-Φραγκούλης έχει πολύ έξυπνα θίξει το αδύνατο σημείο της, την αδυναμία της μητέρας για το μοναχογιό της. Ο δεύτερος αυτός προβαλλόμενος λόγος, σε συνδυασμό με τον πρώτο, την πείθει να υποχωρήσει και να αρχίσει να συζητά το σχέδιο, αποδεχόμενη την υπεροχή του παπά.

Στο σημείο αυτό τελειώνει η πρώτη συζυγική διάδραση. Παρατηρούμε ότι πρόκειται για συμπληρωματική διάδραση, χωρίς επικοινωνιακά προβλήματα, που λήγει με τη μετριοπαθή υποχώρηση της συζύγου, η οποία δέχεται να ακούσει και να συζητήσει τις απόψεις του συντρόφου της.

2ο συζυγικό διάδραστικό επεισόδιο

“-Τι λέει, θα πω, είπε η θεια το Μαλαμώ, μετά την αναχώρησιν του Πανάγου, θα πας στο Κάστρο, παπά;

-Να ιδούμε τι θα μας πη κι ο μπαρμπα-Στεφανής ο Μπέρκας.

-Ιγώ, ένας-ιμ, είπε η θεια το Μαλαμώ, α θε πας, έρχουμι.

“- Κ’ ιγώ, είπε η παπαδιά.” (2,279)

Καθώς η συζήτηση προχωρά, η σύζυγος βρίσκει την κατάλληλη ευκαιρία να προβάλει τη γνώμη της, χωρίς να αντιπαρατεθεί στο σύντροφό της. Ήδη, από την αρχή της πρώτης διάδρασης, από τη στιγμή που πείσθηκε για το αναγκαίο του εγχειρήματος, σκοπεύει να διαπραγματευθεί με τον άντρα της το ζήτημα της συμμετοχής της στην ομάδα διάσωσης. Την αφορμή δίνει η πρόταση της θεια-Μαλαμώς να συνοδεύσει την αποστολή, που της παρέχει τη δυνατότητα να παρουσιάσει το αίτημά της ως αρμόζον σε γυναίκα της ηλικίας της.

Με την παρέμβασή της αυτή προβαίνει παράλληλα σε ελαφρά τροποποίηση του αρχικού αυτοπροσδιορισμού του συζύγου, άρα και του ορισμού του εαυτού της. Στη σχέση εισάγονται ανεπαίσθητα στοιχεία συμμετρικότητας.

Παπα-Φραγκούλης: “- Δεν είναι για να ’ρθής εσύ, παπαδιά, είπε ο ιερέυς. Φτάνει που θα κακοπαθήσω εγώ... Δεν πρέπει να λείψουμε κ’ οι δύο απ’ το σπίτι.” (2,279)

Η πρώτη αντίδραση του παπά στην πρόταση της συζύγου του μπορεί να χαρακτηριστεί ήπια απόρριψη της προτεινόμενης από την παπαδιά αντίληψης για τον εαυτό της και τονισμό της όψεως συνδρομής-εξάρτησης της συμπληρωματικής σχέσης τους.

Παπαδιά : “- Ιγώ τό ’καμα τού τάμα, είπε η παπαδιά.” (2,279)

Η σκιαθίτισσα δεν πτοείται. Επιμένει στις απόψεις της, και υπονοεί ότι δεν δέχεται απόλυτα την προβαλλόμενη εδώ από το σύζυγο εικόνα του εαυτού της, εφ’ όσον δεν δέχεται την προηγηθείσα απόρριψη. Η γυναίκα τοποθετείται ως συνυπεύθυνο μέλος του συζυγικού “υποσυστήματος”, που δικαιούται να συμμετέχει ενεργά τόσο στη διαμόρφωση των οικογενειακών σχεδίων όσο και στην εκπλήρωση των κοινών ή/και προσωπικών της υποχρεώσεων απέναντι στον Ύψιστο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορούμε να μιλήσουμε για προσεκτική ενίσχυση της συμμετρικής τάσης.

Παπα-Φραγκούλης : “- Μα αν πάω εγώ το ίδιο είναι .” (2,279)

Ο σύζυγος εμμένει στις αρχικές του απόψεις για τον εαυτό του και τη

συμβία του, πράγμα που μπορεί να ερμηνευθεί ως περαιτέρω ανεπαίσθητη ενίσχυση της συμμετρικής τάσης, σε χαμηλούς πάντοτε τόνους.

Παπαδιά : “- Δεν είμαι ήσυχη, αν δεν είμαι κοντά σου, παπά μ’, είπε η παπαδιά .” (2,279)

Η σύζυγος μετριάζει τη συμμετρική απόχρωση των ισχυρισμών της, προβάλλοντας με τη σειρά της το συμπληρωματικό στοιχείο συνδρομής-εξάρτησης της σχέσης. Στοιχείο που λειτουργεί ως ανασχετικό της απόκλισης από τους ισχύοντες οικογενειακούς “κανόνες” -κατά τους οποίους ο ιερέας είναι ο αδιαμφισβήτητος προστάτης/ηγέτης της ομάδας- και το οποίο αποκαθιστά πάραυτα την οικογενειακή ισορροπία.

Παρατηρούμε ότι η δεύτερη, επίσης κατ’ αρχήν συμπληρωματική, αλλά εμπεριέχουσα και συμμετρικά στοιχεία, συζυγική διάδραση, κλείνει με μήνυμα της παπαδιάς, που έχει τον τελευταίο λόγο, ένδειξη ότι ο παπα-Σακελλάριος έχει αρχίσει να κλονίζεται, να μελετά την πιθανότητα αποδοχής των προτάσεων της γυναίκας του.

3ο συζυγικό διαδραστικό επεισόδιο

Παπα-Φραγκούλης: “-Μας φέρανε τίποτε λειτουργίες, μπάριμ;

Η παπαδιά έδειξε διά του βλέμματος, σκεπασμένας με ραβδωτήν δίχρουν σινδόνα, τας ολίγας προσφοράς, [...]”

-Μας βρίσκεται και τίποτε παξιμάδι; ηρώτησεν πάλιν ο ιερέυς.

-Θα έμεινε κάτι ολίγο απ’ της Παναγιάς. Όλο το Σαραντάημερο ζυμώνομε κι τρώμε απ’ τα βλογούδια, είπε η πρεσβυτέρα.” (2,280)

Η σύντομη αυτή ομαλή συμπληρωματική ανταλλαγή μηνυμάτων αφορά πρακτικά θέματα προετοιμασίας της αποστολής, με τον παπά στο ρόλο του ισχυροτέρου, του συντονιστή. Οι σύζυγοι, έχοντας μάλλον καταλήξει σε κοινή απόφαση, συνεργάζονται αρμονικότερα.

4ο συζυγικό διάδραστικό επεισόδιο

Λαμβάνει χώραν κατά τη διάρκεια του θαλάσσιου ταξιδιού προς το Κάστρο.

“ Ο παπάς, όστις δεν είχεν αποβάλει την φαιδρότητά του, ούδ’ έπαυε ν’ ανταλλάσσει αστεϊσμούς και σκώμματα με τον μπάριμπα-Στεφανήν, στρεφόμενος προς αυτήν ενίοτε της έλεγε:

- Να, γι’ αυτόνε το Λαμπράκη, το γυιο σου, τα παθαίνουμε αυτά, παπαδιά.

-Και τί πάθαμε μέ τ’ δύναμ’ τ’ Θεού; απήντα η παπαδιά, ήτις, κατά βάθος, πολύ ανησύχει με αυτό το παράτολμον ταξίδιον. Ευτυχώς, η παρουσία του παπά της έδιδε θάρρος.” (2,286)

Στην τελευταία συζυγική διάδραση, που επίσης δεν παρουσιάζει επικοινωνιακά προβλήματα, ο παπάς παίρνει για μία ακόμη φορά το ρόλο του ισχυροτέρου. Η καλοπροαίρετη ειρωνική νύξη του για την αδυναμία της γυναίκας του στο γιο τους, που προβάλλεται, χάριν αστεϊσμού, ως μοναδικός λόγος της περιπέτειας, δεν ενοχλεί εν τούτοις την παπαδιά, η συμμετρική απάντηση της οποίας λειτουργεί ως επίσης καλοπροαίρετη πρόκληση.

Συνοψίζουμε τις παρατηρήσεις μας για την υπό μελέτη συζυγική σχέση: Σε επίπεδο “**προτύπου διάδρασης**”, η σχέση του παπα-Σακελλάριου με τη σύζυγό του χαρακτηρίζεται απόλυτα ομαλή, κατά τα πολιτισμικά πρότυπα του παπαδιαμαντικού κειμενικού σύμπαντος. Πρόκειται για συμπληρωματική κατά

κύριο λόγο σχέση, χωρίς τάσεις αυστηρότητας και κλιμάκωσης, με στοιχεία συμμετρικότητας που σταθεροποιούν την κατάσταση. Ο σύζυγος σαφώς κατέχει τη θέση του ισχυροτέρου, χωρίς εν τούτοις να προβαίνει σε κατάχρηση της εξουσίας του. Η επικοινωνία διεξάγεται χωρίς προβλήματα. Οι σύντροφοι διατυπώνουν με προσοχή αλλά και σαφήνεια τις απόψεις τους, χωρίς να καταφεύγουν σε ακυρωτικού τύπου τεχνάσματα και υπεκφυγές. Επί πλέον, τη σχέση διακρίνει ο εκατέρωθεν σεβασμός του "προτύπου αυτοπροσδιορισμού", της εικόνας του εαυτού του άλλου.

B. Η ΣΧΕΣΗ ΓΟΝΕΩΝ-ΠΑΙΔΙΩΝ

Στο νοικοκυριό των Φραγκούληδων ανήκουν επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, δύο ανύπαντρες κόρες και ένας γιος. Η εικοσάχρονη, σε ηλικία γάμου ευρισκόμενη Μυγδαλιώ, η δεκαεξάχρονη Βασώ και ο δωδεκάχρονος Σπύρος ή Λαμπράκης. Οι δύο μεγαλύτερες, παντρεμένες κόρες δεν συμπεριλαμβάνονται στα αφηγηματικά πρόσωπα.

1ο διάδραστικό επεισόδιο μεταξύ γονέων - παιδιών

Το μήνυμα της παπαδιάς με το οποίο τελειώνει το πρώτο συζυγικό διαδραστικό επεισόδιο ("Το θυμούμαι, είπε σείουσα την κεφαλήν η παπαδιά." - 2,278) προκαλεί την άμεση αντίδραση της Μυγδαλιώς:

"Η μεγάλη κόρη, η εικοσαέτις το Μυγδαλιώ, ενόησεν αμέσως τα τρέχοντα, και ήρχισε, παρά το πλευρόν της μητρός της καθημένη, πλησίον της εστίας, να ολολύζη ταπεινή τη φωνή εις το ους της μητρός της:

-Πού θα πάτε, θα πω; Παλαβώσατε, θα πω;... Με τέτοιον καιρό! ... Να πάτε στο Κάστρο! Ωχ! καημένη...Τι να γίνω;

Η νεωτέρα κόρη, η δεκαεξαέτις το Βασώ, αρχίσασα και αυτή να εννοή υπεψιθύρισε:

Τι λέει;... Θα πάνε στο Κάστρο;... Κι άρχισες τα κλάματα! Μουρλάθηκες! Σιώπα, θα με πάρουνε κι εμέ μαζί... Θα με πάρετε, μα;

-Σουτ! Λ'φάξτε! είπεν αυστηρώς η παπαδιά.

-Τι τρέχει; είπεν η θεια το Μαλαμώ, ακούσασα τους ψιθυρισμούς εκείθεν της εστίας.

-Τίποτε, Μαλαμώ, είπεν με αυστηρόν βλέμμα ο παπάς· ησύχασε. Πανάγο, είπε στραφείς προς τον γείτονα τον μαραγκόν, ευρών εύσχημον τρόπον να τον αποπέμψη, δεν πας, να 'χης την ευχή, να πης του μπαρμπα-Στεφανή του Μπέρκα να 'ρθή από δω, τότε θέλω να τ' πω;..." (2,278-279)

Η Μυγδαλιώ αντιλαμβάνεται αμέσως ότι η μητέρα πρόκειται να προτείνει να συνοδεύσει την αποστολή, πριν εκείνη το διατυπώσει λεκτικά, προφανώς από τα μη λεκτικά συνακόλουθα του μηνύματος και βάσει εμπειριών του παρελθόντος. Με τη συμμετρική αντίδρασή της αμφισβητεί ρητά τόσο την ευθυκρισία όσο και το απόλυτο και αποκλειστικό δικαίωμα των γεννητόρων στη λήψη αποφάσεων. Προβάλλεται δηλαδή ως μέλος της οικογένειας που έχει τη δυνατότητα όχι μόνο να εκφράσει την άποψή του, αλλά και να επηρεάσει αποφασιστικά την κατάσταση, ανατρέποντας τα σχέδια των γονέων. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο σεβασμός που τρέφει για τον πατέρα, της απαγορεύει να του αποτείνει ευθέως παρόμοιο απορριπτικό μήνυμα. Τις αντιρρήσεις της ανακοινώνει κατ' ιδίαν στην παπαδιά, και

όχι σε όλη την ομήγυρη ή τον ίδιο τον παπά. Παρατηρούμε εν τούτοις ότι δεν φροντίζει να μην υποπέσουν οι διαμαρτυρίες της στην αντίληψη του πατέρα, πράγμα που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι εμμέσως απευθύνεται και σ'εκείνον.

Η παρέμβαση της Μυγδαλιώς αφυπνίζει και τη μικρότερη Βασώ, η οποία αναγνωρίζει μεν τη συμπληρωματική φύση της σχέσης της με τον πατέρα και τη μητέρα, εκφράζοντας την επιβεβαιωτική για τους γεννήτορες άποψή της, διατυπώνει όμως παράλληλα, σε μορφή παράκλησης, το αίτημά της να συνοδεύσει την ομάδα, το οποίο τροποποιεί ελαφρώς την πατρική πρόταση. Σημειώνουμε ότι αποδέκτης των θυγατρικών αιτημάτων είναι και πάλι η μητέρα.

Η απάντηση της παπαδιάς είναι σύντομη και κατηγορηματική. Η σκιαθίτισσα αρνείται να συζητήσει τις αμφιβολίες της με τα νεαρά κορίτσια, εφ' όσον δεν έχει ακόμα λύσει το ζήτημα με το σύντροφό της.

Εν τω μεταξύ το αναλογικό μέρος των αντιδράσεων της Μυγδαλιώς και της Βασώς έχει γίνει αντιληπτό τόσο από τη θεία-Μαλαμώ (που ζητά διευκρινίσεις) όσο και από τον πατέρα. Το μήνυμα του ιερέα που ακολουθεί ("Τίποτε, Μαλαμώ,") απευθύνεται άμεσα μεν στη θεία, έμμεσα δε -αλλά κατά κύριο λόγο- στις κόρες, και συνιστά σαφή απόρριψη του προτεινόμενου αυτοπροσδιορισμού των κοριτσιών. Ως κεφαλή της οικογένειας, δεν είναι διατεθειμένος να συζητήσει την ορθότητα των απόψεών του ή το δικαίωμα διαμόρφωσης των κοινών στόχων σε απευθείας διάλογο με τις κοπέλες, ιδίως μπροστά σε πρόσωπα του εξωοικογενειακού περιβάλλοντος, τον παρευρισκόμενο γείτονα Πανάγο, τον οποίο άλλωστε απομακρύνει αμέσως μετά με εύσημο τρόπο.

Η Μυγδαλιώ και η Βασώ έχουν προφανώς παραβιάσει βασικό οικογενειακό "κανόνα"⁹, κατά τον οποίο απαγορεύεται ο σχολιασμός των πατρικών ενεργειών ενώπιον ξένων. Η παρατήρηση του παπά, με την οποία και κλείνει η λανθάνουσα αυτή διάδραση πατέρα - θυγατέρων, τις επαναφέρει στην τάξη.

2ο διάδραστικό επεισόδιο

Με την αναχώρηση του Πανάγου αρχίζουν πλέον οι κατά τους ισχύοντες οικογενειακούς "κανόνες" θεμιτές οικογενειακές διαπραγματεύσεις. Η παπαδιά διατυπώνει ρητώς προς το σύζυγο το αίτημά της να συνοδεύσει την ομάδα. Η έλλειψη άμεσης αντίδρασης του παπά ερμηνεύεται από όλους μάλλον ως πιθανότητα εκ μέρους του αποδοχής του εν λόγω αιτήματος, παρά τους ακόμα εμφανώς υφιστάμενους ενδοιασμούς του.

Έπονται οι έντονες, λεκτικώς επίσης εξωτερικευόμενες, αντιδράσεις των παιδιών.

"-Κ' ημάς πού θα μας αφήσετε! έκραξε με δάκρυα εις τους οφθαλμούς το Μυγδαλιώ.

-Σιώπα, καημένη, είπε το Βασώ. Θα με πάρ'νε κ' εμένα μαζί, σιώπα!

-Ναι, εσένα σ' φαίνεται πως είσ' ακόμα μικρή, χαδούλα μ'! Γιατί έτσ' σ' εμάθανε. Δεν φταίς εσύ! είπε το Μυγδαλιώ, εκχύνουσα την ενδόμυχον ζήλειαν της επί τη τύχη της αδελφής της, ήτις, ως μικρότερα, δεν είχε κρυφθή ακόμη, ήτοι δεν απείργετο της κοινωνίας ως αι προς γάμον ώριμοι, και απήλαυε σχετικής τινος ελευθερίας.

Ο μικρός Λαμπράκης είχε πέσει επί τον τράχηλον της μητρός του.

9. Family rule, family norm. (D.D.Jackson,1965b:34-36)

-Θα με πάρετε κ' εμένα μαζί, μάννα; εψιθύρισε περιπτυσσόμενος τον λαιμόν της.

-Τι λες, χαδούλη μ'! τι λες, πιδί μ'; απήντησε φιλούσα αυτόν η παπαδιά. Εγώ, αν πάω, για σένα θα πάω, γυιε μ' κι αν απομείνω, για σένα θ' απομείνω, γυιόκα μ', για να μην κρυώσης. Όπως αποφασίση ο παπάς σ', μικρό μ'. Τώρα σύρ' να πης την προσευχή σ' και να κάμης μετάνοια τ' παπά σ', να πλαγιάσης, για να μη μαργώνης, κανάρι μ'!

-Ναι, θα πας' αμ δε θα πας! έκραξε το Μυγδαλιώ, απαντώσα, εις εν ρήμα της μητρός της.

-Σιωπάτε! ακόμα δεν αποφασίσαμε τίποτε, κ' εσηκώσατ' επανάσταση, είπεν ο παπάς. Να ιδούμε τι θα μας πη κι ο μπαρμπα-Στεφανής." (2,280)

Η Μυγδαλιώ αποδέχεται τώρα τη θέση του υποδεέστερου απέναντι στους γονείς. Η συμμετρική τάση διεκδίκησης και απόρριψης μετασχηματίζεται σε ηπιότερη, συμπληρωματικού τύπου διαμαρτυρία για την κατά την υποκειμενική στίξη της επικείμενη αδικία. Παρατηρούμε ότι, τώρα που η συζήτηση διεξάγεται σε στενότερο οικογενειακό κύκλο, το λεκτικό μήνυμα της νέας διατυπώνεται σε πληθυντικό αριθμό. Δεν απευθύνεται αποκλειστικά στη μητέρα ή τον πατέρα, αλλά και στους δύο, ως άρχουσα δυάδα.

Η Βασώ υποστηρίζει και πάλι το αίτημά της, στρεφόμενη φαινομενικά προς τη Μυγδαλιώ, που με τις αντιρρήσεις της απειλεί τα συμφέροντά της, κατ' ουσίαν όμως προς τους γονείς.

Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει για πρώτη φορά και ο δωδεκάχρονος γιος, αποτεινόμενος κατ' ιδίαν στη μητέρα.

Η παπαδιά τού υπενθυμίζει τη θέση του -αλλά και τη δική της- απέναντι στον πατέρα, υποσχόμενη να εξετάσει μαζί με το σύζυγό της το αίτημά του.

Η απροκάλυπτη εκδήλωση στοργής προς τον Σπύρο εκ μέρους της γυναίκας πυροδοτεί την αντίδραση της Μυγδαλιώς, που αποτολμά μία ακόμα αντιπαράθεση με τη μητέρα της: "- Ναι, θα πας' αμ δε θα πας! έκραξε το Μυγδαλιώ, απαντώσα, εις εν ρήμα της μητρός της."

Στην πρόκληση της κόρης προς τη μάνα απαντά ο πατέρας: "Σιωπάτε! ακόμα δεν αποφασίσαμε τίποτε[...]" Η δε αντίδρασή του άμεση, διατυπωμένη σε ήπιο αλλά αποτελεσματικά αυστηρό τόνο, επαναφέρει τους πάντες στην τάξη, χωρίς να κλείνει οριστικά τους διαύλους των διαπραγματεύσεων.

Η οικογενειακή σκηνή τελειώνει, επομένως, με την ανωτέρω δήλωση του παπα-Φραγκούλη, που απευθύνεται προς όλη την οικογένεια, περισσότερο όμως προς τα παιδιά. Άλλωστε οι δικές τους κυρίως αντιδράσεις προκαλούν την παρέμβαση του πατέρα, εφ' όσον αυτές είναι που απειλούν τις οικογενειακές ισορροπίες. Ο ιερέας παρουσιάζεται ως αδιαφιλονίκητος αρχηγός του νοικοκυριού που, σύμφωνα με τους ισχύοντες οικογενειακούς "κανόνες", διεκδικεί το αναμφισβήτητο δικαίωμα της τελικής απόφασης. Είναι δε σε θέση με μία και μόνη φράση του να αποτρέψει την κλιμάκωση της επαπειλούμενης διένεξης. Υπόσχεται πάντως έμμεσα ("ακόμα δεν αποφασίσαμε τίποτε") να συνεκτιμήσει τα επιχειρήματα όλων και δίνει στους οικείους του το χρόνο να αποδεχτούν την κατάσταση, ένδειξη ότι τις σχέσεις δεν χαρακτηρίζει η πλήρης ανελαστικότητα, η αυστηρότητα. Η σιωπή τους που ακολουθεί, καθώς και οι επόμενες διαδράσεις, επιβεβαιώνουν τους μετεπικοινωνιακούς ισχυρισμούς του ήρωα. Η ανασχετική της απόκλισης διαδικασία αποκαθιστά αμέσως τη συνοχή της ομάδας.

Όσο για την άρνηση του Παπα-Φραγκούλη να συμπεριλάβει στην ομάδα

διάσωσης τη Μυγδαλιώ, ανάγεται προφανώς στο σεβασμό αυστηρότατων κοινωνικών κανόνων, και όχι σε επίδειξη υπερβολικής αυστηρότητας του πατέρα.

3ο διάδραστικό επεισόδιο

Η τρίτη αυτή, καθαρά συμπληρωματική, διάδραση, που αφορά τη σχέση πατέρα - θυγατέρων, παρουσιάζεται σε αφηγηματοποιημένο λόγο¹⁰, άρα έχει μικρότερο ενδιαφέρον από τις προηγούμενες, οι οποίες εκτίθενται σε αναφερόμενο λόγο¹¹, και πιο συγκεκριμένα σε διάλογο.

Λαμβάνει χώραν αμέσως μετά τη λήψη της οριστικής απόφασης του παπά να προχωρήσει στην υλοποίηση του σχεδίου του, εφ' όσον έχει πλέον πάρει την έγκριση του λεμβούχου. Σχετίζεται δε με τον καθαρά συμπληρωματικό χαρακτήρα της σχέσης πατέρα-θυγατέρων, αλλά και τη δυνατότητα συνεργασίας των μελών της οικογένειας σε καταστάσεις διαφωνίας.

“Ο παπα-Φραγκούλης διέταξε να τεθώσιν εις σάκκους αι προσφοραί όσας είχε, καί τινα δίπυρα, [...] Τα δύο παπαδοκόριτσα, με τα παράπονα και τους γογγυσμούς της η μία, με τους κρυφίους γέλωτας και την ελπίδα της συμμετοχής του ταξιδιού η άλλη, έβρασαν όσα αυγά είχαν [...]” (2,283)

4ο διάδραστικό επεισόδιο

Η τελευταία ακολουθία ανταλλασσομένων μηνυμάτων μεταξύ των μελών της υπό μελέτην αφηγηματικής οικογένειας, αφορά τις σχέσεις γονέων - παιδιών. Αναφέρεται στον ιδιαίτερο, προνομιακό δεσμό στοργικής υπερπροστασίας μητέρας - μοναχογιού. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, η μητέρα, καθισμένη δίπλα στο μοναδικό αγόρι της, και μάλιστα ανάμεσα σ' αυτό και τον πατέρα-προστάτη, αγωνιά συνεχώς για την υγεία του.

“Η παπαδιά εν τη ευσεβεί φιλοστοργία της είχε κρίνει ότι ώφειλε να τον πάρει μαζί [το γιο της Σπύρο], αφού δι' αυτόν ήτο το τάξιμον. Τον απέσπασεν αποτόμως της κλίνης, τον ένιψε και τον ενέδυσε με διπλά υποκάμισα, δύο φανέλας, χονδρόν μάλλινον γελέκιον, διπλούν σακκάκι κ' επανωφόρι, και περιετύλιξε τον λαιμόν του με χνοώδες ολομάλλινον μανδήλιον, ποικιλόχρουν και ραβδωτόν, μακρόν καταπίπτον επί το στέρνον και τα νώτα. Τώρα παρά την πρύμνην αριστερόθεν του παπά καθημένη, αριστερά της είχε τον Σπύρον, και ζητούσα αυτομάτως να ψηλαφήση τους βραχίονας και το στήθος του, δεν εύρισκε σχεδόν σάρκα υπό την βαρείαν σκευήν, δι' ης είχε περιχαράκώσει τον υιόν της.” (2,286)

Συνολικά το “**πρότυπο σχέσης**” γονέων-παιδιών, το οποίο προκύπτει από τις πληροφορίες που παρέχει το σύνολο των διαδράσεων, είναι καθαρά συμπληρωματικό, αλλά χωρίς στοιχεία αυστηρότητας. Γενικότερα, δεν παρουσιάζει φαινόμενα παθολογίας της επικοινωνίας.

ΣΥΝΟΨΙΖΟΥΜΕ: Οι συμπληρωματικές σχέσεις του παπα-Φραγκούλη με τη σύζυγο και τα παιδιά του, εντασσόμενες στα υπό μελέτη κειμενικά πολιτισμικά πρότυπα, δεν παρουσιάζουν, σε γενικές γραμμές, ιδιαίτερα επικοινωνιακά προβλήματα

Κατ' αρχάς δεν διαπιστώνουμε στοιχεία αυστηρότητας της συμπληρωματικότητας. Ο παπα-Φραγκούλης κρατά μεν σταθερά τη θέση του

10. Discours narratisé (G.Genette,1972:191 επ.).

11. Discours rapporté (ό.π.).

ισχυροτέρου στις σχέσεις του με τη σύζυγο και τα παιδιά του, όπως άλλωστε είθισται κατά τα πολιτισμικά πρότυπα του παπαδιαμαντικού σύμπαντος. Εν τούτοις ουδέποτε περνά σε κατάχρηση εξουσίας, ενώ τα συμμετρικά στοιχεία των εν λόγω σχέσεων κρατούν την κατάσταση σε ισορροπία. Κλιμάκωση των συμμετρικών διαδράσεων ή ακόμα και αντιπαραθέσεων δεν παρατηρείται.

Προβλήματα στίξης δεν παρουσιάζονται, και το αναλογικό υλικό μεταφράζεται αβίαστα σε σημειακό. Ακυρώσεις και ανεπιβεβαιώσεις δεν σημειώνονται.

Παρά τη λιτότητα των ανταλλασσομένων μηνυμάτων, η διαπροσωπική κατανόηση είναι ομαλότατη στα πλαίσια της οικογενειακής επικοινωνίας. Ο προσλαμβάνων ερμηνεύει αβίαστα τα μηνύματα του διαβιβάζοντος, χωρίς να μπαίνει σε διλήμματα ως προς το νόημά τους, κάτι που ισχύει τόσο για τα ελλειπτικά λεκτικά μηνύματα, όσο και για τα μη λεκτικά. Τέλος, ο αμοιβαίος σεβασμός του “προτύπου αυτοπροσδιορισμού”, της ταυτότητας του άλλου είναι δεδομένος.

2. ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟ ΚΑΙ ΔΙΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

A. Η ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ

Η προσέγγιση αυτή μας επιτρέπει να διερευνήσουμε το υποκειμενικό νόημα της δράσης των προσώπων, τους σκοπούς και τους λόγους των πράξεών τους κατά την προσωπική “στίξη” του καθενός από αυτά. Ιδιαίτερα να διερευνήσουμε εδώ κατά πόσον τα κίνητρα σκοπιμότητας, οι στόχοι των πράξεων και μηνυμάτων του κάθε μέλους της οικογένειας, είναι συμβατοί ή όχι με εκείνους των υπολοίπων μελών καθώς και τη σημασία του γεγονότος για την οικογενειακή αλληλόδραση και τη συλλογική δράση.

Στο κείμενο που μας απασχολεί, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι στόχοι του αρχηγού του νοικοκυριού υιοθετούνται ως κοινές οικογενειακές επιδιώξεις ύστερα από ήρεμες και σύντομες διαπραγματεύσεις.

Βέβαια το κάθε μέλος ιεραρχεί διαφορετικά τα κίνητρά του. Αυτό είναι εν τούτοις αναμενόμενο για τα δεδομένα κειμενικά πολιτισμικά πρότυπα.

Ο παπα-Φραγκουλης, ως άνδρας και ιερέας, είναι προσανατολισμένος κατά κύριο λόγο στο “δημόσιο” χώρο, με την έννοια ότι γι’ αυτόν πρωτεύει η διάσωση των συνανθρώπων, που ανήκουν στο ποίμνιό του. Πάντως ο ήρωας δεν παραμελεί τα καθήκοντα του οικογενειάρχη προς χάριν των υποχρεώσεων του λειτουργού του Υψίστου. Συνδυάζει εντέχνως τα μεν με τα δε, ούτως ώστε οι δύο ρόλοι να εναρμονίζονται πλήρως.

Αντίθετα, το ισχυρότερο κίνητρο σκοπιμότητας των πράξεων της παπαδιάς είναι η εξασφάλιση της οικογενειακής ενότητας και ευτυχίας. Επίσης η ψυχική ασφάλεια, που κατά την άποψή της παρέχει η φυσική παρουσία του συζύγου της, τόσο στην ίδια όσο και στα παιδιά της. Εν τούτοις η τύχη των συγχωριανών της δεν την αφήνει αδιάφορη. Το σύστημα πεποιθήσεών της δεν

είναι ασύμβατο με εκείνο του συζύγου της: “Τώρα Χριστούγεννα θα κάμουν απάν’ στο Στοιβωτό τάχα; είπε μετ’ οίκτου η παπαδιά.” (2,276), ήδη πριν ο ιερέας ανακοινώσει την πρόθεσή του να συνδράμει αυτοπροσώπως τους αποκλεισμένους.

Τέλος, το ισχυρότερο κίνητρο των πράξεων των παιδιών είναι η σιγουριά που τους προσφέρει η γονεϊκή προστασία και η συγκεντρωμένη οικογένεια (δεδομένου ότι κανένα δεν επιδιώκει να παραμείνει στη θαλπωρή του σπιτιού), παράλληλα ίσως με κάποια διάθεση για περιπέτεια. Το κείμενο πάντως δεν παρέχει καμία ένδειξη ότι απορρίπτουν τις αλτρουιστικές αντιλήψεις του πατέρα τους.

B. Η ΔΙΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ.

Παρατηρούμε ότι, στο κείμενο μας, κάθε μέλος της οικογένειας κατανοεί με ευχέρια τα υποκειμενικά κίνητρα των πράξεων του “άλλου” κατά τον τρόπο που εννοούνται και από τον πράττοντα, συχνά πριν καν διατυπωθούν ρητώς.

Κάποια παραδείγματα :

Ο παπα-Φραγκούλης θίγει το θέμα της υγείας του φιλάσθενου γιου του, αμέσως μετά την ανακοίνωση του σχεδίου διάσωσης των αποκλεισθέντων (2,278, στ.1-2,4-5,7-8), επειδή ορθώς διαβλέπει ότι η σύζυγός του θα έχει κάποιους ενδοιασμούς, γνωρίζει δε συγχρόνως την αδυναμία της για το μοναδικό εν ζωή αρσενικό παιδί της. Στόχος του είναι να κάμψει τους δισταγμούς της και να εξασφαλίσει την αμέριστη συμπαράστασή της.

Η σιωπηρή αντίδραση της γυναίκας, που ακολουθεί την πρότασή του (“τον εκοίταξεν ως να μην ενόει” -2,278,στ 3), δεν εμποδίζει τον ιερέα να κατανοήσει τα κίνητρά της. Υποθέτει ότι η παπαδιά σιωπά επειδή δεν συμφωνεί ανεπιφύλακτα με το σχέδιό του αλλά δεν επιθυμεί να αντιδικήσει μαζί του διατυπωνοντας ρητώς τις αντιρρήσεις της, όχι επειδή δεν έχει αντιληφθεί τα λεγόμενά του, και δεν κάνει λάθος. Συνεχίζει λοιπόν στον ίδιο τόνο, επιχειρώντας να ευθυγραμμίσει τις απόψεις της με τις δικές του διά της πειθούς.

Όσον αφορά τη σχέση μητέρας-κόρης, μια συντομότατη φράση που η παπαδιά απευθύνει στο σύζυγό της (“-Το θυμούμαι, είπε σείουσα την κεφαλήν η παπαδιά.” -2,278), η οποία υποδηλώνει συγκατάνευση στο σχέδιο του ιερέα, αρκεί για να κατανοήσει η Μυγδαλιώ την πρόθεση της μητέρας να συνοδεύσει τον πατέρα στο Κάστρο, και να αντιδράσει ανάλογα.

Θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την υπόθεση -και πρόκειται για υπόθεση προς απόδειξιν- ότι το είδος αυτό της οικογενειακής διυποκειμενικής κατανόησης, που παρουσιάζεται στο αφήγημα το οποίο μελετάμε, συνιστά, κατά τον κειμενικό αφηγητή, πρότυπο λειτουργικής οικογενειακής επικοινωνίας.

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι τα μέλη της οικογένειας μοιράζονται, λίγο ως πολύ, ένα κοινό σύστημα πεποιθήσεων, πράγμα που, κατά τη γνώμη μου, θα πρέπει να συσχετισθεί με την ικανότητα της ομάδας να διαμορφώνει εύκολα, ύστερα από σύντομες διαπραγματεύσεις, κοινούς στόχους, τους οποίους είναι σε θέση να υλοποιήσει.

Αυτή νομίζουμε είναι και η πρόθεση του κειμένου. Να τονίσει την αξία της κοινωνικής και οικογενειακής αλληλεγγύης, χάρις στην οποία πραγματώνονται και οι δυσκολότεροι κοινοί σκοποί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ: “Η ΦΟΝΙΣΣΑ”

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ¹

Η “Φόνισσα”² τοποθετείται στη Σκιάθο του 19ου αιώνα και αναφέρεται στη ζωή και το θάνατο της Χαδούλας της Φράγκισσας ή Φραγκογιαννούς.

Το παρόν της ιστορίας³ ανοίγει περί τα μέσα Ιανουαρίου, με τη γέννηση της τελευταίας εγγονής της χήρας, ηλικιωμένης πλέον Φραγκογιαννούς, και κλείνει με τον πνιγμό στη θάλασσα της κεντρικής ηρωίδας, τέσσερις περίπου μήνες αργότερα, κατά τα μέσα Μαΐου του ιδίου έτους. Παραλλήλως, μέσα στα πλαίσια του αφηγήματος ξετυλίγονται, με τη μορφή αναμνήσεων (αναδρομών στο παρελθόν ή προλήψεων⁴), τα σημαντικότερα γεγονότα της παιδικής ηλικίας και του ενήλικου βίου της γριάς σκιαθίτισσας.

Η Χαδούλα έρχεται στον κόσμο στις αρχές του 19ου αιώνα. Είναι κόρη του Σταθαρού και της Δελχαρώς, που έχουν δύο μόνο παιδιά, την ηρωίδα και ένα γιο.

Σε ηλικία δεκαεπτά χρονών, περί το 1830⁵, οι γονείς της την παντρεύουν με τον παραγιό του πατέρα της Γιάννη Φράγκο. Η επιλογή του συζύγου γίνεται με κριτήριο τη βραδύνοια και την αφέλεια του νέου, λόγω της οποίας εκείνος δεν απαιτεί την κατά τα ήθη του νησιού και τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας αναλογούσα προίκα. Η περιουσία που μεταβιβάζεται στο μελλοντικό ζευγάρι συμπεριλαμβάνει μεν τα τυπικώς απαραίτητα για τη συγκρότηση περίπου άρτιας προίκας στοιχεία, δηλαδή ένα σπίτι και κάποια αγροτεμάχια, με ανύπαρκτη όμως χρηστική και οικονομική αξία.

Η Χαδούλα δεν τολμά να εγείρει ευθέως την παραμικρή αξίωση. Κατά τη διάρκεια της σύνταξης του προικοσύμφωνου επιχειρεί εν τούτοις να επισημάνει με νεύματα στον αρραβωνιαστικό της ότι έχει τη δυνατότητα να απαιτήσει περισσότερα. Η κινήσεις της γίνονται αντιληπτές από τη μητέρα, η οποία με ένα και μόνο αυστηρό βλέμμα της ακινητοποιεί την κόρη. Το απελπισμένο διάβημα αποτυγχάνει.

1. Για τους όρους “ιστορία” (histoire), “αφήγηση” (recit) και “πρόαξη της αφήγησης” (narration), οι οποίοι προέρχονται από το πεδίο της θεωρίας της λογοτεχνίας, και ακριβέστερα της δομιστικής αφηγηματολογίας, βλ. Genette, 1972:72. Η έννοια “ιστορία” αφορά την παρουσίαση των αφηγηματικών γεγονότων κατά τη χρονική αλληλουχία με την οποία θα διαδραματίζονταν εάν επρόκειτο για πραγματική ιστορία.

2. Η “Φόνισσα” γράφεται το 1902 και πρωτοδημοσιεύεται το 1903. (Α. Παπαδιαμάντης, Άπαντα, 1989 3 689)

3. Βλ. και Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:48.

4. Για το περιεχόμενο των όρων “ανάληψη” (αναδρομή στο παρελθόν σε σχέση με την “πρώτη αφήγηση” -récit premier- ή/και το παρόν της ιστορίας) και “προλήψη” (εκ των προτέρων αναφορά σε μελλοντικά γεγονότα) βλ. G. Genette, 1972:82-100.

5. Η χρονολογία συνάγεται από πληροφορία που παρέχει το κείμενο, σύμφωνα με την οποία ο γάμος της Χαδούλας τοποθετείται “κατά τους χρόνους του Κυβερνήτου” (3,420), προφανώς δηλαδή του Καποδίστρια. Σημειώνουμε πάντως ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί εδώ πολύ χαλαρά τον ιστορικό χρόνο.

Ἐκτοτε ἡ ἡρωίδα χάνει κάθε εκτίμηση για τον ἐξ ἀρχῆς ανεπιθύμητο μνηστήρα. Αποφασίζει να αποκαταστήσει στοιχειωδῶς τὴν ἀδικία με αποκλειστικά δική της πρωτοβουλία, χρησιμοποιώντας πλάγια μέσα. Ἡ Χαδούλα εἶναι τὸ μόνο μέλος τοῦ νοικοκυριοῦ που γνωρίζει ἀπὸ καιρὸ τις μυστικές πρακτικές ἀθέμιτου πλουτισμοῦ τῆς μητέρας. Ἡ γρια-Δελχαρῶ, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἐγγαμοῦ βίου τῆς, υπεξαιρεῖ συστηματικά σημαντικά ποσὰ ἀπὸ τὸ οικογενειακὸ εἰσόδημα, τὰ οποία χρησιμοποιεῖ για τὴ συγκρότηση προσωπικῆς περιουσίας, με τὴ μορφή οικονομίων σε ρευστό, τις οποίες φυλά σε ἀπόκρυφο σημεῖο τοῦ υπογείου. Τὸ πράγμα υποπίπτει στὴν ἀντίληψη τῆς νεαρῆς Χαδούλας, ἡ οποία ἀποφεύγει νὰ ἀποκαλύψει τὴν πληροφορία, τόσο στὴν ἴδια τὴ δράστιδα, ὅσο και σε οἰονδῆποτε ἄλλον, προτιμώντας νὰ μιμηθεῖ τὴν πρακτική τῆς, ἀν καὶ σε πολὺ πιο περιορισμένη κλίμακα, οὕτως ὥστε νὰ μὴ γίνεῖ ἀντιλήπτῃ. Ἡ ἐμμονὴ τῶν γονέων στὸν ἀποκλεισμό τῆς ἀπὸ τὴν πατρικὴ περιουσία τὴν οδηγεῖ, λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο, στὴν ἀπόφαση νὰ ἀφαιρέσει κρυφὰ ἓνα ἀσήμαντο, κατ' οὐσίαν, ἐν τούτοις μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι συνήθως ποσὸν ἀπὸ τὸ κομπόδεμα τῆς μητέρας, τὸ οποίο προσθέτει στα ελάχιστα που ἔχει συγκεντρώσει με τὸν ἴδιο τρόπο ὡς τότε. Ἡ Δελχαρῶ ἀντιλαμβάνεται τὸ γεγονὸς μετὰ τὴν τελετὴ, ἀλλὰ τὸ ἀποσιωπά. Ἡ Φραγκογιαννοῦ μένει σε ὅλη τῆς τὴ ζωὴ με τὴν ἀμφιβολία. Εἰγνώριζε ἢ δὲν εἰγνώριζε ἡ μάνα τὸ πταίσμα; Τὸ κείμενο υπονοεῖ ὅτι τὸ μυστικὸ βαραίνει τὴ συνείδησή τῆς, πράγμα που συνάγουμε ἀπὸ τὸ σχέδιο που συλλαμβάνει σε μια προσπάθεια καθησυχασμοῦ τῆς. Ἡ ἡρωίδα σκέπτεται νὰ ἐξομολογηθεῖ τὸ παράπτωμα στὴ μητέρα κατὰ τις στιγμές τῆς ἐπιθανάτιας ἀγωνίας τῆς, ἐλπίζοντας προφανῶς στὴ συγνώμη τῆς ετοιμοθάνατης. Ἡ πρόθεση αὐτὴ δὲν υλοποιεῖται ποτέ, δεδομένου ὅτι ἡ Δελχαρῶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό τῆς δὲν ἔχει συνείδηση τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ Χαδούλα ἀποφεύγει παρὰ τὰυτὰ νὰ ἐκμυστηρευθεῖ τὸ κρίμα στὸν πνευματικὸ τῆς, τὸν οποίο ἄλλωστε ἐξαπατᾷ κατὰ πάγια συνήθεια, ἀναφέροντας στὴν ἐξομολόγηση μόνο ἀσήμαντα μικροαμαρτήματα.

Οἱ νεόνυμφοι ἐγκαθίστανται κατ' ἀνάγκην, ἐφ' ὅσον δὲν διαθέτουν στέγη, στὸ σπίτι τῆς χήρας ἀδελφῆς τοῦ γαμπροῦ, με τὴν οποία γρήγορα ἀρχίζουν οἱ προστριβές.

Τὸ ζεύγος ἀποκτᾷ ἐπτά παιδιά: Τέσσερεις γιούς καὶ τρεῖς κόρες. Τὸ Στάθη, τὴ Δελχαρῶ, τὸ Γιαλὴ, τὸ Μῆτρο, τὸν ἐπονομαζόμενον καὶ Μῶρο ἢ Μούρο ἢ Μούρτο ἢ Μούτρο, τὴν Ἀμέρσα, τὸ Γιωργάκη καὶ τὴν Κρινιώ⁶

Ἡ Χαδούλα ἀπὸ τις πρώτες μέρες τοῦ γάμου ἀναλαμβάνει τὸ ρόλο τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας. Κατορθώνει νὰ πάρει στα χέρια τῆς τὴν ἀποκλειστικὴ διαχείριση τῶν πενιχρῶν εἰσοδημάτων τοῦ Γιάννη. Τὸ γεγονὸς ἀποτελεῖ πηγὴ συνεχῶν προστριβῶν για τὸ ζευγάρι, στις οποίες κατισχύει πάντοτε ἡ γυναίκα. Ἡ Φραγκογιαννοῦ μετέρχεται ὅλα τὰ μέσα για τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ τῆς, που ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴ ἰδιόκτητου σπιτιοῦ καὶ τὴ συγκρότηση περιουσίας για τὴν προίκα τῶν θυγατέρων τῆς. Εἰπιδιώκει νὰ εἰσπράττει προσωπικῶς τὰ ἡμερομίσθια τοῦ συζύγου ἀπὸ τὸν εργοδότη του, υποκαθιστώντας τὸν σε δημόσιες δραστηριότητες, πρακτικὴ μάλλον ἀθέμιτη για παντρεμένη γυναίκα στὸν παπαδιαμαντικὸ κόσμον. Σε ἀντίθετη περίπτωσι, ὅποτε δηλαδὴ ὁ Γιάννης

6. Ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα καὶ τὴ σειρά γέννησης τῶν παιδιῶν, τὸ κείμενο παρουσιάζει μεγάλες ἀσάφειες, που ὡστόσο περνοῦν ἀπαρατήρητες σε πρώτη προσέγγιση. Στὴ σελίδα 426, για παράδειγμα, τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν ἔχουν ὡς εξῆς, κατὰ σειρά γέννησης: Στάθης, Δελχαρῶ, Γιαλῆς, Μιχάλης, Ἀμέρσα, Μητράκης, Κρινιώ. Ἐν τούτοις, ἀργότερα τὸ ὄνομα Μῆτρος ἀποδίδεται στὸν τρίτον γιο, τὸ δε Μιχάλης σταδιακὰ ἐξαφανίζεται. Μάλιστα στὴ σελίδα 449 τὸ ἐν λόγω τέταρτον παιδί φέρεται στὸ στίχο 31 ὡς Μούρος καὶ στὸ στίχο 32 ὡς Μιχάλης. Ὁ τελευταῖος γιος, ἀποκαλούμενος ἀρχικὰ Μητράκης (3,426), στὴ συνέχεια φέρεται ὡς Γιωργάκης (3,453,στ.13). Στὴν ἐργασία αὐτὴ κρατῶ τὰ ὀνόματα ἔτσι ὅπως παγιώνονται στὴ ροὴ τῆς ἀφήγησις.

επιτυγχάνει να εισπράξει ο ίδιος τις οφειλόμενες αμοιβές, φροντίζει να τις αποσπά από τα χέρια του στο σύνολό τους σχεδόν, χρησιμοποιώντας τότε την πειθώ και τότε την κλοπή. Επί πλέον η πολυμήχανη σκιαθίτισσα συμπληρώνει τα έσοδα του νοικοκυριού με κέρδη που αποκομίζει από προσωπικές της δραστηριότητες ως πρακτική θεραπεύτρια. Στις δραστηριότητες αυτές συμπεριλαμβάνεται και η διενέργεια αμβλώσεων, πράξη αυστηρά απαγορευμένη, εφ' όσον συνιστά σοβαρότατο αμάρτημα κατά την Εκκλησία, και αποτελεί παράβαση των κανόνων της μικρής κοινότητας.

Χάρης σε όλα αυτά τα τεχνάσματα, ένα μέρος των στόχων της πραγματοποιείται. Μετά από πολλά χρόνια αιματηρών οικονομιών, και παρά την παθητικότητα του Γιάννη, που υπονομεύει τις προσπάθειές της, οι Φράγκοι αποκτούν ιδιόκτητο σπίτι, καθώς και τα απαραίτητα περιουσιακά στοιχεία για τη συγκρότηση της προίκας της μεγαλύτερης κόρης Δελχαρώς.

Εν τω μεταξύ οι γιοι μεγαλώνουν. Τρεις από αυτούς, ο πρώτος, ο Στάθης, ο δεύτερος, ο Γιαλής, και ο τέταρτος, ο Γιωργάκης, μεταναστεύουν, μόλις ενηλικιώνονται, περίπου στην ηλικία των είκοσι ετών, στην Αμερική, όπου και εξαφανίζονται, κόβοντας κάθε δεσμό με το σπίτι.

Ο τρίτος γιος, ο Μήτρος, στον οποίο η Χαδούλα τρέφει ιδιαίτερη αδυναμία, αποφεύγει να αναλάβει οιαδήποτε ευθύνη ως προς την οικονομική συντήρηση ή τα υπόλοιπα προβλήματα της οικογένειας. Επιδίδεται σε δραστηριότητες που θα εντάσσαμε στα πλαίσια της νεανικής μικρο-παραβατικότητας. Κατανάλωση αλκοόλ, συγκρότηση μικροσυμμοριών συνομηλίκων, των οποίων και είναι αρχηγός, διατάραξη της κοινής ησυχίας, κατοχή αυτοσχέδιων όπλων για τον εκφοβισμό των νησιωτών. Κατά τη διάρκεια μιας μικροδιένεξης με την αστυνομία, μετά την οποία τα όργανα της τάξης τον αναζητούν για να τον συλλάβουν, καταφεύγει στο σπίτι. Κάτω από την επήρεια του αλκοόλ ασκεί ελαφρά σωματική βία κατά της μητέρας του, με τη δικαιολογία ότι εκείνη έχει αφαιρέσει κρυφά χρηματικά ποσά από τις τσέπες του, εν συνεχεία δε προβαίνει σε ελαφρύ τραυματισμό με μαχαίρι της αδελφής του Αμέρσας. Οι δύο γυναίκες, πιστές στις αρχές της οικογενειακής αλληλεγγύης, συγκαλύπτουν το γεγονός και τον βοηθούν να δραπετεύσει στο βουνό. Μετά από αυτό, ο εικοσάχρονος Μήτρος αναγκάζεται να ναυτολογηθεί κρυφά, ώστε να αποφύγει τη σύλληψη για τις μικροπαραβάσεις του νόμου, για τις οποίες και εδιώκετο εξ αρχής, δεδομένου ότι, όπως αναφέραμε ήδη, ο τραυματισμός της Αμέρσας δεν καταγγέλλεται. Ένα χρόνο περίπου αργότερα διαπράττει φόνο συναδέλφου ναυτικού επάνω στο πλοίο, συλλαμβάνεται και καταδικάζεται σε εικοσαετή κάθειρξη. Οι προσπάθειες της ηρωίδας να επιτύχει την απαλλαγή του αποβαίνουν άκαρπες.

Μετά την αποχώρηση των αγοριών, οπότε το νοικοκυριό αποτελείται πλέον από τη σύζυγο, το σύζυγο και τρεις θυγατέρες, η Φραγκογιαννού συνεργάζεται αρμονικά με τις κόρες για την αποκατάσταση της πρωτότοκης Δελχαρώς. Ο μνηστήρας επιλέγεται από τη μητέρα -ο πατέρας δεν συμμετέχει καθόλου στη διαδικασία. Είναι ο Κωσταντής Τραχήλης, νέος φτωχός, με ήπιο χαρακτήρα και περιορισμένες επαγγελματικές ικανότητες.

Στη συνέχεια η ηρωίδα χάνει κάθε ενδιαφέρον για την αποκατάσταση των δύο νεότερων θυγατέρων. Ένα μεγάλο μέρος της οικογενειακής περιουσίας έχει μεταβιβαστεί στην πρωτότοκη. Η κάποια κτηματική περιουσία που απομένει, κρίνεται από τη Χαδούλα απαραίτητη για την επιβίωση των υπολοίπων. Άλλωστε

η αρρενωπή σαν τη Γιαννού Αμέρσα, της οποίας οι πεποιθήσεις και επιθυμίες ταυτίζονται εν πολλοίς με αυτές της μητέρας, και η οποία χάρις στις ικανότητές της είναι το δεξί χέρι εκείνης και προστάτιδα των αδελφών της, έχει πλέον υπερβεί την ηλικία γάμου. Επί πλέον δεν επιθυμεί καν να δεσμευθεί και να βρεθεί κάτω από ανδρικό ζυγό. Η μικρότερη και άβουλη σαν τη Δελχαρώ Κρινιώ θα είχε ελπίδες να ανοίξει δικό της σπιτικό. Η μητέρα εν τούτοις, κουρασμένη από το συνεχή αγώνα, έχει αποφασίσει για λογαριασμό της. Θα πρέπει να μείνει ανύπαντρη⁷.

Ο θάνατος του Γιάννη του Φράγκου έρχεται λίγο μετά το γάμο της πρωτότοκης και δεν φαίνεται να αποτελεί πλήγμα για την οικογένεια.

Το ζεύγος Τραχήλη αποκτά τρία παιδιά σε πέντε χρόνια. Η κυρίως αφήγηση ανοίγει λίγες μέρες μετά τη γέννηση του τελευταίου, της συνονόματης με την ηρωίδα μικρής Χαδούλας. Το βρέφος πάσχει από σοβαρή ασθένεια που απειλεί τη ζωή του. Η γιαγιά αγρυπνεί επί πολλές νύχτες στο πλευρό του, δίπλα στην επίσης άρρωστη λεχώνα. Κατά τη διάρκεια τριών από αυτές, εκείνων που περιγράφονται λεπτομερώς στο αφήγημα, η Φραγκογιαννού κάνει μακριές αναδρομές στο δυστυχημένο παρελθόν της. Την τρίτη και τελευταία νύχτα, και ενώ πλησιάζει η αυγή, η ηρωίδα, σε μια στιγμή αλλοφροσύνης, δολοφονεί το βρέφος διά στραγγαλισμού.

Η Δελχαρώ θρηνεί ειλικρινά το νεκρό νεογνό. Μόνη αυτή από τα μέλη της οικογένειας αντιλαμβάνεται την πραγματική αιτία του θανάτου. Συγκαλύπτει εν τούτοις το έγκλημα, και κρατά το μυστικό για τον εαυτό της. Η Φραγκογιαννού ως τη στιγμή της φυγής της στο βουνό αγνοεί πως η πρωτότοκη κόρη γνωρίζει τα πάντα.

Ο φόνος, που λαμβάνει χώραν τον Ιανουάριο, λίγο μετά τα Χριστούγεννα, βυθίζει την ηρωίδα σε τύψεις.

Τύψεις που δυναμώνουν κατά τη διάρκεια της Μ. Σαρακοστής, οπότε και αρχίζει να συχνάζει στην εκκλησία, κάτι που εντείνει το φόβο της τιμωρίας του Θεού για την πράξη της και την οδηγεί στη σκέψη να κάνει μια προσπάθεια εξαγνισμού μέσα από την εξομολόγηση, που όμως αναβάλλει συνεχώς. Αντ' αυτού αποφασίζει να επισκεφθεί το απομακρυσμένο ξωκλήσι του Αϊ-Γιάννη του Κρυφού, στο οποίο κατά τις λαϊκές δοξασίες του νησιού συνηθιζόταν να καταφεύγουν "όσοι είχαν 'κρυφόν πόνον' ή κρυφήν αμαρτίαν" (3,459), για να ζητήσουν τη συμβουλή του αγίου. Στην ησυχία του εξοχικού ναού, οι έμμονες ιδέες περί εξόντωσης των θηλυκού γένους νηπίων επανέρχονται ισχυρότερες. Η τυχαία συνάντησή της, αμέσως μετά την απομάκρυνσή της από τον Αϊ-Γιάννη, με δύο ασυνόδευτα κοριτσάκια, τις θυγατέρες του Γιάννη του Περιβολά, την Αρετούλα και τη Μυρσούδα, ηλικίας πέντε και τριών ετών αντιστοίχως, ερμηνεύεται από τη Χαδούλα ως ένδειξη επιδοκimasίας του αγίου, πράγμα που την ωθεί στη διάπραξη δεύτερου, διπλού φόνου διά πνιγμού στη στέρνα του κτήματος του πατέρα των θυμάτων. Τους φόνους αυτούς παρουσιάζει εντέχνως ως ατυχήματα.

Η επόμενη ευκαιρία για την εφαρμογή των παράδοξων απόψεων της δίδεται κατά την εβδομάδα των Βαΐων. Η Γιαννού βρίσκεται μόνη, δίπλα σε ένα

7. Η εμμονή της ηρωίδας στην αποκατάσταση της πρωτότοκης κόρης, και η αδιαφορία της για την αποκατάσταση της δευτερότοκης και της τριτότοκης, θα μπορούσε, από ανθρωπολογική σκοπιά, να εξηγηθεί ως εξής: Κατά το γάλλο ανθρωπολόγο B. Vernier, στη Σκιάθο, τη Σκόπελο και τη Σκύρο ίσχυε το δίκαιο της αμφίπλευρης πρωτοτοκίας, το οποίο, ως γνωστόν, ίσχυε και στην Κάρπαθο, την Κάσο, την Τήλο και τη Νίσυρο (Μ. Σακαλάκη, 1996:55).

πηγάδι, με την επτάχρονη Ξενούλα, κατά τη διάρκεια εκτέλεσης οικειακών εργασιών. Η Ξενούλα, που παίζει σκύβοντας επικίνδυνα πέφτει μέσα και πνίγεται, κάτω από το βλέμμα της ηρωίδας, η οποία δεν κάνει τίποτα για να αποτρέψει το ατύχημα.

Το συμβάν εγείρει τις υποψίες των αρχών του νησιού. Η Φραγκογιαννού καλείται σε ανάκριση, γεγονός που την αναγκάζει να εγκαταλείψει το χωριό και να καταφύγει στο βουνό. Κατά τις δύο ή τρεις πρώτες μέρες της φυγής της, τη φόνισσα προστατεύουν και περιθάλλουν οι ορεσίβιοι βοσκοί, που αγνοούν τους λόγους για τους οποίους διώκεται, ως τη στιγμή που διαπράττει τον τελευταίο της φόνο, εκείνον της αβάππιστης νεογέννητης κόρης του βοσκού Λυρίγκου, ο οποίος την απομονώνει οριστικά από το σύνολο της κοινότητας, δεδομένου ότι συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω, παρότι καταφέρνει και πάλι να διαφύγει.

Ακολουθούν τρεις μέρες απόλυτης μοναξιάς, μέσα σε μια εχθρική φύση, που διογκώνουν τους φόβους και, συνακολούθως, τις τύψεις της σε τέτοιο βαθμό, ώστε καταλήγει στην απόφαση της εξομολόγησης, με κίνητρο όχι τόσο τη σωτηρία της ψυχής της, όσο τη βοήθεια του ασκητή, στον οποίο σχεδιάζει να καταφύγει, χάρις στην οποία ελπίζει ότι θα μπορέσει να δραπετεύσει από το νησί και να συνεχίσει τη ζωή της αλλού, αποφεύγοντας την τιμωρία. Η απόφαση αυτή δεν υλοποιείται ποτέ. Οι χωροφύλακες ανακαλύπτουν το κρησφύγετό της και η Φραγκογιαννού πνίγεται στη θάλασσα, “μεταξύ της θείας και της ανθρωπίνης δικαιοσύνης”, στην προσπάθειά της να φθάσει στο ερημητήριο του Αγίου Σώζοντος, όπου ήλπιζε να βρει τη σωτηρία.

Σημειώνουμε ότι το αφήγημα, από απόψεως **χρονικής δομής**, μπορεί να διαιρεθεί σε τέσσερις⁸ ενότητες, κάθε μία από τις οποίες αξονίζεται γύρω από ένα φόνο:

Η πρώτη αναφέρεται στο χρονικό διάστημα λίγων ημερών του Ιανουαρίου -τριών ή τεσσάρων, η αφήγηση δεν μας επιτρέπει να διευκρινίσουμε. Αρχίζει κατά την ενδέκατη νύχτα από τη γέννηση της μικρής Χαδούλας, την επομένη της βάπτισής της, και συνεχίζεται με τη δωδέκατη (ή ίσως τη δέκατη τρίτη) και τη δέκατη τέταρτη νύχτα, πάντοτε από τη γέννηση του άτυχου νεογνού. Πρόκειται για τρεις νύχτες αγρυπνίας της γριάς σκιαθίτισσας δίπλα στο άρρωστο βρέφος και τη μητέρα του. Η αντιστοιχία των γεγονότων της κάθε μίας από τις τρεις αυτές νύχτες είναι προφανής: Η κάθε μία από αυτές αρχίζει με αναφορές στην παρούσα δυστυχία, συνεχίζεται με αναδρομές στο απώτερο παρελθόν, κατά τις οποίες κυριαρχεί, εν είδει έμμονης ιδέας, το θέμα της αδικίας, της οποίας υπήρξε θύμα κατά την προικοδότησή της, και καταλήγει σε θλιβερές σκέψεις που αφορούν το επιβλαβές της ύπαρξης των κοριτσιών. Οι αναδρομές αυτές διακόπτονται από τον επώδυνο βήχα του βρέφους. Κατά την τελευταία, μοιραία νύχτα του φόνου, το εν λόγω πρότυπο της αφήγησης επαναλαμβάνεται δύο φορές: Μία πριν και μία μετά την επίσκεψη της Αμέρσας, το προφητικό όνειρο της οποίας δεν κατορθώνει να λειτουργήσει ως ένδειξη που θα απέτρεπε την εγκληματική πράξη. Στον αναγνώστη δίδεται η εντύπωση ότι η κυκλική αυτή επαναφορά του άτυχου παρελθόντος απελπίζει τη γριά σκιαθίτισσα, σε τέτοιο σημείο, ώστε ο φόνος να αποτελεί απόπειρα διάρρηξης του φαύλου κύκλου της γυναικείας δυστυχίας.

Η δεύτερη χρονική ενότητα διαρκεί μία και μόνη μέρα της εβδομάδος που

8. Η Φαρίνου-Μαλαματάρη διαιρεί το κείμενο σε τρεις ενότητες (Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:480).

προηγείται της Κυριακής των Βαΐων, εκείνη του δεύτερου διπλού φόνου.

Το ίδιο και η τρίτη, που αναφέρεται στον τυχαίο πνιγμό της μικρής Ξενούλας, και λαμβάνει χώραν μία ημέρα της εβδομάδας μετά το Πάσχα του ιδίου πάντοτε έτους.

Η τέταρτη και τελευταία ενότητα, που η αρχή της τοποθετείται μία περίπου εβδομάδα μετά τη μοιραία πτώση της Ξενούλας στο πηγάδι και καλύπτει διάστημα έξι περίπου ημερών, περιλαμβάνει τη φυγή, την καταδίωξη και το θάνατο της ηρωίδας, διάστημα κατά το οποίο διαπράττεται ο τελευταίος φόνος, εκείνος της θυγατέρας του Λυρίγκου.

ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΕΞΗΓΗΣΗ **ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΙΚΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ**

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΧΑΔΟΥΛΑΣ

Η πατρική οικογένεια της Χαδούλας αποτελείται από τέσσερα πρόσωπα: Τον πατέρα Σταθαρό, τη μητέρα Δελχαρώ, την κόρη Χαδούλα και ένα γιο.

Ο τελευταίος είναι καθαρά διακοσμητικό πρόσωπο, του οποίου δεν αναφέρεται ούτε το όνομα. Στην οικονομία του αφηγήματος χρησιμεύει μόνο για να υποδηλωθεί ότι, από τη στέρηση του τμήματος της πατρικής περιουσίας, που νόμιμα εδικαιούτο η ηρωίδα, ωφελείται το αγόρι, που μπορούμε να υποθέσουμε ότι κληρονομεί τελικώς τα πάντα.

Η σχέση του γερο-Σταθαρού και της συζύγου του Δελχαρώς μπορεί να περιγραφεί ως μη κλιμακούμενη συμπληρωματική, με τον πρώτο -κατά τα φαινόμενα και τον οικογενειακό μύθο- στο ρόλο του ισχυροτέρου, του αρχηγού της οικογένειας, ο οποίος τυπικά θεωρείται υπεύθυνος για τη λήψη αποφάσεων.

Ο ανωτέρω οικογενειακός "κανόνας" συμπληρώνεται εν τούτοις από έναν άλλο. Σύμφωνα με αυτόν, κανένας μέσα στο σπιτικό, ούτε ο πατέρας, δεν έχει το δικαίωμα να ασκεί έλεγχο στη μητέρα. Η Δελχαρώ φροντίζει βεβαίως να κινείται μέσα στην παραδεκτή για το παπαδιαμαντικό σύμπαν σφαίρα γυναικών δραστηριοτήτων. Τέτοιες είναι, για παράδειγμα, η διαχείριση των προερχομένων από την αγροτική παραγωγή πόρων (3, 430), αλλά και η ενασχόληση με τη μαγεία, ή η υφαντική μέρους των οικογενειακών εισοδημάτων -άσχετο αν οι δύο τελευταίες συγκαταλέγονται στις αθέμιτες γυναικείες δραστηριότητες.

Η υφιστάμενη διάσταση σε θέματα στίξης, τα πολύ καλά φυλαγμένα μυστικά της γυναίκας και η εκ μέρους του συζύγου άγνοια των πράξεών της εκείνων που αμφισβητούν σιωπηρά την εξουσία του, μοιάζουν να αποτελούν στοιχεία, τα οποία μάλλον ενισχύουν την ιδιότυπη εύθραυστη συνοχή της οικογένειας, καθώς αποτρέπουν τις ανοικτές αντιπαραθέσεις. Αντιπαραθέσεις που η συγκεκριμένη ομάδα δεν θα ήταν ίσως σε θέση να χειρισθεί. Ο συστημικός αναγνώστης έχει, σε τελευταία ανάλυση, την εντύπωση ότι οι μυστικές δραστηριότητες της Δελχαρώς αποτελούν μάλλον παράγοντες ανασχετικούς της κλιμάκωσης της συμπληρωματικότητας, χάρις στους οποίους διατηρείται η ισορροπία του ζεύγους.

Ανεξάρτητα από τις όποιες υποβόσκουσες αντιθέσεις, το συζυγικό "υποσύστημα" είναι πολύ καλά οριοθετημένο σε σχέση με εκείνο των απογόνων. Όσον αφορά την κόρη, είναι προφανές ότι υφίσταται κοινό μέτωπο Σταθαρού - Δελχαρώς εναντίον της, ενώ αμφότεροι ευνοούν το γιο.

Το πρότυπο διάδρασης της νεαρής ανύπαντρης Χαδούλας με τους γονείς της θα πρέπει να νοηθεί ως συμπληρωματικό, με έντονα στοιχεία αυστηρότητας.

Ακριβέστερα, η σχέση πατέρα-κόρης είναι σχέση φόβου και σεβασμού. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι το δέος που τρέφει η νεαρή ηρωίδα για το πρόσωπο του γεννήτορα, της απαγορεύει να του αποδώσει ευθέως αρνητικούς

χαρακτηρισμούς. Η γριά πλέον Χαδούλα, αποκαλεί τον πατέρα της “οικονόμο, εργατικό και φρόνιμο” (3,419). Και αυτό πολλά χρόνια μετά το θάνατό του, κατά τη διάρκεια των νυχτερινών ενδοπροσωπικών αναδρομών της στο παρελθόν, όταν δηλαδή η φυσική παρουσία του δεν αποτελεί πλέον απειλή γι’ αυτήν. Η ειρωνεία του κειμένου είναι εν τούτοις προφανής:

“Όταν τον είδεν ο γέρων [εν. το Γιάννη] τόσον απλοϊκόν, ολιγαρκή και μετριόφρονα, τον εξετίμησε, και απεφάσισε να τον κάμη γαμβρόν. Ως προίκα τού έδωκε μίαν οικίαν έρημον, ετοιμόρροπον, εις το παλαιόν Κάστρον, όπου εκατοικούσαν ένα καιρόν οι άνθρωποι, προ του 21. Του έδωκε κ’ ένα ονόματι Μποστάνι, το οποίο ευρίσκετο ακριβώς έξω του ερήμου Κάστρου, επί τινος κρημνώδους ακτής, και απείχε τρεις ώρας από την σημερινήν πολίχνην. Ομοίως κ’ ‘ένα πινάκι χωράφι’, εν αγριοχώραφον, το οποίον αμφεσβήτει ο γείτονας ως ιδικόν του’ οι δε άλλοι γείτονες έλεγον ότι και τα δύο χωράφια δια τα οποία εμάλωναν οι δύο ήσαν καταπατημένα, και ήσαν ‘καλογερικά’, ανήκοντα εις μίαν διαλυθείσαν Μονήν. Τοιαύτην προίκα έδωκεν ο γερο-Σταθαρός εις την θυγατέρα του. Άλλως αύτη ήτο μοναχοκόρη. Διά τον εαυτόν του, την συμβίαν και τον υιόν του, είχε κρατήσει τας δύο νεοδμήτους οικίας εις την νέαν πόλιν, τα δύο αμπέλια πλησίον ταύτης, δύο ελαιώνας, και ολίγα χωράφια -και όσα μετρητά είχεν.” (3, 421).

Η διατύπωση δεν μας επιτρέπει βεβαίως να συμπεράνουμε με σαφήνεια αν η εκτίμηση πρέπει να αποδοθεί στην εννοιολογική προοπτική⁹ της ηρωίδας ή του αφηγητή. Ένα είναι σίγουρο: Η επιλογή του ανεπιθύμητου γαμπρού και ο καθορισμός της προίκας γίνονται από τον ίδιο τον πατέρα και επιδοκιμάζονται απολύτως από τη μητέρα. Επιπλέον στο κείμενο δεν υφίσταται καμία νύξη, που να επιτρέπει στον αναγνώστη να συγκροτήσει υποθέσεις σχετικά με ενδεχόμενες πιέσεις που πιθανόν να υπέστη ο γερο-Σταθαρός από τη σύζυγό του κατά τη λήψη της απόφασής του. Μπορούμε επομένως να εικάσουμε ότι επρόκειτο περί δικής του πρωτοβουλίας ή, έστω, περί κοινής πρωτοβουλίας του γονεϊκού ζεύγους.

Ο υπαινιγμός του κειμένου, κατά τον οποίο ο αναγνώστης μπορεί να διαμορφώσει την εντύπωση ότι η στάση της Δελχαρώς, ως προς το ζήτημα της επιλογής συντρόφου της κόρης και του αποκλεισμού της από την πατρική περιουσία, είναι πιο κάθετη, ενώ, αντιθέτως, ο Σταθαρός θα μπορούσε πιθανόν να καμφθεί από τις παρακλήσεις της θυγατέρας και να αυξήσει την προίκα, εάν εκείνη τολμούσε να εκφράσει τα παράπονά της (3,425-426), δεν πείθει τον αναγνώστη. Μάλλον τον ωθεί στην παγίωση της υπόθεσης που ήδη διατυπώθηκε: Ότι δηλαδή τα ανωτέρω παρουσιάζονται από την προοπτική της κεντρικής ηρωίδας, καθότι

9 Οι όροι “εννοιολογική προοπτική” του προσώπου (conceptual point of view) και “προοπτική ενδιαφέροντος” του αφηγητή (interest point of view) οφείλονται στον S. Chatman. Στην εννοιολογική προοπτική “δεν υπάρχει αναφορά στη φυσική θέση του ήρωα στον πραγματικό κόσμο, αλλά στη στάση του [...] στον τρόπο του σκέπτεσθαι και στο πως τα γεγονότα και οι εντυπώσεις διηθούνται στο μυαλό του” S. Chatman, 1978, “Story and discourse”. Παρατίθεται από τη Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:101.

Η έννοια διαφοροποιείται από εκείνην της εσωτερικής εστίασης (focalisation interne) του G. Genette.

Μιλούμε για “εσωτερική εστίαση” στην περίπτωση που ο αφηγητής αναφέρει μόνον όσα γνωρίζει ένα πρόσωπο, με αποτέλεσμα τα γεγονότα να παρουσιάζονται από την οπτική του γωνία (G. Genette, 1972:205 επ.).

Με άλλα λόγια, η εσωτερική εστίαση αφορά τα όσα ξέρει ο ήρωας, το “ποιος βλέπει”, κατά τη διατύπωση του Genette. Ενώ ο όρος “εννοιολογική προοπτική” συμπεριλαμβάνει και τις απόψεις του προσώπου για αυτά που ξέρει.

άλλωστε ο γερο-Σταθαρός εστιάζεται εξωτερικά¹⁰, με αποτέλεσμα να μην έχουμε καμία πληροφορία για τις σκέψεις του. Τείνουμε επομένως να συναγάγουμε ότι οι περί ενδεχόμενης επιείκειάς του αναφορές δεν αποτελούν παρά ευσεβείς πόθους της Χαδούλας, η οποία επιχειρεί κατ' αυτόν τον τρόπο να αποφύγει να σπιλώσει τη μνήμη του.

Λεκτική ή και μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ πατέρα-κόρης δεν καταγράφεται πουθενά στο αφήγημα. Η κόρη δεν έχει το δικαίωμα να εκφράσει ρητώς τις απόψεις της στον αρχηγό του σπιτικού, και εκείνος δεν φαίνεται σε καμία περίπτωση να αντιλαμβάνεται, μέσω άλλων, μη λεκτικών διαύλων, τις απόψεις και τις επιθυμίες της. Σημειώνουμε εν τούτοις ότι το φαινόμενο δεν είναι ασυνήθιστο στο παπαδιαμαντικό σύμπαν. Σηματοδοτεί πιθανόν την πολιτισμικά επιβεβλημένη απόσταση του γεννήτορα από τις θυγατέρες του, που δεν ευνοεί την απ' ευθείας λεκτική επικοινωνία ανάμεσά τους¹¹.

Η σχέση της ηρωίδας με τη μητέρα της είναι επίσης αυστηρά συμπληρωματική, τύπου κυριαρχίας-υποταγής, με τη διαφορά ότι εδώ αντιμετωπίζουμε διάδραση έκδηλα εχθρική. Είναι αξιοσημείωτο ότι από τη σχέση μάνας-κόρης απουσιάζει κάθε στοιχείο φροντίδας, που συνήθως απαντάται στα αφηγήματα του ίδιου συγγραφέα. Η Δελχαρώ απορρίπτει συστηματικά τη θυγατέρα της, στην οποία άλλωστε ασκεί όχι μόνο ψυχική αλλά και σωματική βία, εκείνη δε ελάχιστα αντιδρά, κρατώντας στάση ενδοτικότητας. Επιπλέον η μάνα αρνείται να παίξει τον κατά τους κανόνες του παπαδιαμαντικού σύμπαντος αναγκαίο ρόλο του μεσολαβητή στη σχέση με τον πατέρα¹², γεγονός που συμβάλλει στον αποκλεισμό κάθε είδους επικοινωνίας μεταξύ Σταθαρού και Χαδούλας.

Η τελετή της σύνταξης του προικοσυμφώνου συνιστά σαφέστατα "ανεπιβεβαίωση" του νεαρού ζευγαριού από τον προικοδότη πατέρα. Σημειώνουμε ότι η τελετή θεωρείται από τον Watzlawick ενδιάμεση, μεταξύ λεκτικής και μη λεκτικής, μορφή επικοινωνίας¹³. Με αυτήν την έννοια η προικοδότηση-φενάκη, μέσω της οποίας ο γερο-Σταθαρός, κατά τρόπο εξαιρετικά αμφίσημο, παραχωρεί τα δέοντα χωρίς να παραχωρεί τίποτα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συμβολικός φόνος του ζευγαριού. Η ίδια η Φραγκογιαννού παραλληλίζει ευθέως και επανειλημμένως το γάμο της με κηδεία: "Εīs εκείνα τα μέρη [δηλ. στο Κάστρο], όταν την υπάνδρευσαν και την 'έκουκούλωσαν'¹⁴, και την 'ενεκροβλόγησαν' κατά την συνήθη φρασεολογίαν της μητρός της, της είχαν δώσει ακόμα και την προίκα της." (3, 485. Βλ και 3, 488).

Πιο συγκεκριμένα, η μεταβίβαση των αναφερθέντων ευτελών περιουσιακών στοιχείων αποτελεί ένδειξη ότι τη μεν σχέση πατέρα-κόρης χαρακτηρίζει, σε επίπεδο "προτύπου" διάδρασης, η αδιαπερατότητα πρώτου βαθμού, δεδομένου ότι ο πατέρας αγνοεί συστηματικά τον πάγιο αυτοπροσδιορισμό της νέας ως μοναχοκόρης του σπιτιού, που έχει κάποια δεδομένα δικαιώματα, κάτι που η κόρη

10. Για το περιεχόμενο του όρου "εξωτερική εστίαση", που αφορά την περίπτωση κατά την οποία ο αφηγητής λέει λιγότερα απ' όσα γνωρίζει ένα αφηγηματικό πρόσωπο, άρα παρουσιάζει τον ήρωα να δρα ενώπιον του αναγνώστη, ο οποίος αναγνώστης κατ' αυτόν τον τρόπο δεν έχει πρόσβαση στις σκέψεις, τα συναισθήματα ή τις προθέσεις του ήρωα, βλ. Genette, 1972:206 επ.

11. Το θέμα θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω, με βάση το σύνολο του παπαδιαμαντικού έργου. Για την ώρα αποτελεί απλή υπόθεση προς επιβεβαίωση.

11. Η σκέψη ότι η επικοινωνία πατέρα-κόρης διαμεσολαβείται στο παπαδιαμαντικό σύμπαν από τη μητέρα, αποτελεί άλλη μία υπόθεση προς απόδειξη, που θα επιβεβαιωθεί μόνο μετά από επισταμένη μελέτη του όλου έργου του συγγραφέα.

13. Watzlawick κ.ά., 1967:104-105.

14. Δηλαδή τη στεφάνωσαν με απάτη και διά της βίας.

αντιλαμβάνεται. Ενώ τη σχέση πεθερού-γαμπρού χαρακτηρίζει η αδιαπερατότητα δευτέρου βαθμού, δεδομένου ότι ο Γιάννης δεν αντιλαμβάνεται καν ότι αγνοήθηκε.

Η νεαρή μελλονύμφη, που συνειδητοποιεί τον εμπαιγμό, αντιδρά με πλάγια μέσα. Βεβαίως το ποσόν που υπεξαιρεί είναι ασήμαντο, απόδειξη ότι η κατασκευή ιδιόκτητης στέγης θα απαιτήσει στο μέλλον πολλά χρόνια εργασίας και σκληρών οικονομιών. Η πράξη της τής επιτρέπει εν τούτοις να εξασφαλίσει στοιχειωδώς τη συμβολική επιβίωσή της, παρότι η αμφισημία της πατρικής συμπεριφοράς αποτελεί θανάσιμο πλήγμα για την ταυτότητα του φύλου της. Πλήγμα που θα την οδηγήσει στη συνέχεια σε μόνιμη αμφιθυμία και σύγχυση ως προς το ρόλο της μέσα στην οικογένεια. Αντιθέτως, ο Γιάννης θα εμφανίζεται πλέον στο αφήγημα ως οιονεί νεκρός για τη σύζυγο και τα παιδιά του.

Κατά τη "στίξη" του αφηγητή, η άδικη αποπομπή της κεντρικής ηρωίδας από τους κόλπους της οικογένειας οφείλεται στην απληστία των γονέων. Η δε φιλαργυρία όπως και η κλοπή ή η ενασχόληση με μαγικές δραστηριότητες είναι, κατά την ιδιότυπη, αν και ορθόδοξης έμπνευσης, προοπτική του, ένα από τα βαρύτερα αμαρτήματα που ενδέχεται να διαπράξει ο χριστιανός¹⁵. Το κείμενο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, κατά τον αφηγητή/συγγραφέα, βασικό παράγοντα ανάπτυξης παρόμοιων ιδιοτελών τάσεων εκ μέρους των ατόμων συνιστά η εισαγωγή των νέων ηθών, η διαδικασία του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, που απειλεί τη δομή και τη συνοχή της "παραδοσιακής" οικογένειας, ενώ παράλληλα ενισχύει την απομάκρυνση των μελών της κοινότητας από το σώμα της εκκλησίας. Με αυτήν την έννοια, η γυναίκα, ένας από τους πιο αδύνατους κρίκους του κοινωνικού ιστού, βρίσκεται, περισσότερο από τον άνδρα, στο έλεος γεννητόρων που, έχοντας αποκοπεί από την ευεργετική καθοδήγηση των λειτουργών του Υψίστου, είναι ελεύθεροι να αυθαιρετούν, στο βαθμό μάλιστα που φροντίζουν να δρουν νομότυπα.

Ο εν λόγω αποκλεισμός της ηρωίδας μπορεί, εν τούτοις, συνοψίζοντας, να ερμηνευθεί, κατά τη "στίξη" ενός συστημικά προσανατολισμένου αναγνώστη, και ως εξής:

Ως κλιμάκωση της σχισμογενετικής συμπληρωματικότητας στη σχέση γονέων-κόρης, που οδηγεί στο μετασχηματισμό της ομάδας, μετά τον εξοβελισμό της τελευταίας από την πατρική οικογένεια. Παράλληλα, ως διαδικασία που εξασφαλίζει τη συνοχή της πατρικής οικογένειας, η οποία συρρικνούμενη διατηρεί την ευπαθή ισορροπία της. Με αυτήν την έννοια μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι η συμμαχία Σταθαρού-Δελχαρώς εναντίον της νεαρής Χαδούλας είναι κατάσταση που συμβάλλει στη συγκάλυψη της λανθάνουσας αντιδικίας του γονεϊκού ζεύγους και επιτρέπει τη διατήρηση του μεταξύ των συζύγων ισχύοντος status quo¹⁶.

15. Κολυβάς, 1991:70

16. Βλ. και Hoffman, 1981 54-56.

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥ ΚΑΙ ΤΡΑΧΗΛΗ

Η σχέση των νεονύμφων διαμορφώνεται ήδη από τις πρώτες μέρες του γάμου, με αφορμή το τελευταίο περιστατικό απόρριψης του ζεύγους από τη μητέρα της νύφης. Η Δελχαρώ κατακρατεί ένα μέρος από την πενιχρή κινητή προίκα. Στις διαμαρτυρίες της αδελφής του Γιάννη απαντά με θράσος ότι “τα όσα έδωσε, είναι καλώς δοσμένα, και είναι αρκετά” (3,424).

Η αδελφή στρέφεται τότε στον αδελφό. Εκείνος προβαίνει, κατόπιν υποδείξεών της, στη διατύπωση διαμαρτυριών προς τη Χαδούλα, η οποία τον απορρίπτει ευθέως ως σύζυγο: “Αν αγροικούσε το συμφέρο του, δεν θα εδέχετο να του γράψουν σπίτι στο Κάστρο, όπου μόνον τα στοιχειά κατοικούν και τι τον ωφελούν τα σινδόνια και τα ποκάμισα, αφού δεν ήταν ικανός να πάρη σπίτι κι αμπέλι κ’ ελιώνα;” απαντά η κόρη της Δελχαρώς (3, 424).

Η συζυγική διάδραση παγιώνεται έκτοτε σε διαταραγμένη συγκρουσιακή συμπληρωματική, με τη Φραγκογιαννού στο ρόλο του ισχυροτέρου και τον Γιάννη στη θέση του ασθενεστέρου. Σχέση κυριαρχίας-υποταγής, στην οποία η γυναίκα κρατά απροκάλυπτα το ρόλο του αρχηγού της οικογένειας, μεριμνώντας ποικιλοτρόπως για τα έξι παιδιά της.

Η γυναίκα επιδιώκει τον απόλυτο έλεγχο των οικονομικών του νοικοκυριού. Οι πρακτικές της συναντούν τη συνεχή αντίδραση του άνδρα. Ο Γιάννης διαρκώς υπονομεύει παθητικά την πραγματοποίηση των σχεδίων απόκτησης οικογενειακής περιουσίας με τη συλλογική προσπάθεια των αδικηθέντων, που καταστρώνει η Χαδούλα. Το θέμα εξελίσσεται σε βασική πηγή συγκρούσεων του ζεύγους. Τους ενισχυτικούς της σχισμογενετικής συμπληρωματικότητας κύκλους, τα επεισόδια κατά τα οποία ο σύζυγος ενδίδει με δυσφορία στις πιέσεις της συζύγου, διαδέχονται επεισόδια συμμετρικής αντιπαράθεσης, κατά τα οποία εκείνος αρνείται να της παραχωρήσει τα ημερομίσθιά του, επεισόδια ανασχετικά της κλιμάκωσης της συμπληρωματικότητας, που μπορούμε να υποθέσουμε ότι εξασφαλίζουν στοιχειωδώς τη δύσκολη ισορροπία της συζυγικής σχέσης. Η Φραγκογιαννού δεν πτοείται. Στο τέλος πάντοτε υπερισχύει. Η πρωτοβουλία ανήκει σ’ αυτήν. Στη μητέρα, που δεν παύει, εν τούτοις, να επισημαίνει σε όλη την οικογένεια ότι αναλαμβάνει, παρά τη θέλησή της και εξ’ ανάγκης, δραστηριότητες της αρμοδιότητας του πατέρα, ενώ εκείνος, αφ’ ενός μεν της επιτρέπει με την αδράνειά του να τον υποκαθιστά, αφ’ ετέρου δε την επικρίνει γι’ αυτό.

Σημειώνεται ότι η ανάδειξη του οικονομικού σε βασικό πόλο συγκρούσεων συγκαλύπτει ίσως το ουσιώδες σημείο της συζυγικής σύγκρουσης, που έγκειται στην αρχική αδυναμία του Γιάννη να αντιπαρατεθεί στην αυθαιρεσία του πεθερού του και να υπερασπισθεί τη σύζυγό του απέναντι στην πανίσχυρη συμμαχία των γονέων της. Πράγμα που θα επέτρεπε στην ίδια να διατηρήσει τη θέση της στα πλαίσια της πατρικής οικογένειας και θα αποκαθιστούσε τον ίδιο ως συμβολικά νόμιμο γαμπρό του γερο-Σταθαρού και σύντροφο της ίδιας.

Όσο τα παιδιά βρίσκονται στην παιδική ηλικία, το “σύστημα” διατηρεί μια σχετική ισορροπία. Στην οικογενειακή μυθολογία η μητέρα καταγράφεται ως προστάτης-σωτήρας και ο πατέρας ως ανύπαρκτος, απών-παρών.

Είναι ενδεικτικό ότι ενώ ο Γιάννης πεθαίνει μετά το γάμο της Δελχαρώς, δηλαδή το πολύ μερικά χρόνια -πέντε ή και λιγότερα- πριν από τη στιγμή που αρχίζει η κυρίως αφήγηση, από το κείμενο απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε

αντιδράσεις ή πράξεις του. Οι μόνες νύξεις που γίνονται γι' αυτόν μετά τη γέννηση των παιδιών είναι οι εξής: Αυτές που αφορούν τη σχέση του με τη γυναίκα του, και συγκεκριμένα τις ήδη προαναφερθείσες συγκρούσεις των συζύγων (3, 429) και εκείνη που σχετίζεται με παραλήψεις του, τη μη-πράξη, και με το γεγονός ότι η ηρωίδα θεωρεί την ύπαρξη του στη ζωή, τη φυσική του παρουσία, βάρος για την οικογένεια: "Λοιπόν ηξεύρει όλος ο κόσμος τι σημαίνει μία μήτηρ να είναι συγχρόνως και πατήρ διά τας κόρας της, και να μην είναι τουλάχιστον μήτε χήρα. Οφείλει η ίδια και να υπανδρεύση και να προικίση και προξενήτρια και πανδrolόγισσα να γίνη. Ως ανήρ οφείλει να δώση οικίαν, άμπελον, αγρόν, ελαιώνα, να δανεισθή μετρητά, να τρέξη εις του συμβολαιογράφου, να υποθηκεύση. Ως γυνή, πρέπει να κατασκευάση ή να προμηθευθή 'προίκα', τουτέστι παράφερνα, ήτοι σινδόνας, χιτώνια κεντητά, μεταξωτάς εσθήτας με χρυσοῦφαντα ποδογύρια. Ως προξενήτρια πρέπει ν' ανιχνεύση γαμβρόν, να τον κυνηγήση, να τον αλιεύση, να τον ζωγήρησιν¹" (3,444). Φυσικά το σχόλιο, γραμμένο σε ανεξάρτητο πλάγιο ή μετατιθέμενο λόγο² και με εσωτερική εστίαση, απηχεί καθαρά την εννοιολογική προοπτική της γρια-Χαδούλας για το θέμα. Εν τούτοις κανένα σημείο της αφήγησης δεν επιτρέπει στον αναγνώστη να συναγάγει το συμπέρασμα ότι τα παιδιά δεν μοιράζονται τις απόψεις της μητέρας για τον πατέρα.

Η τελευταία αναφορά σ' αυτόν σχετίζεται με τη γυμνή πληροφορία που παρέχει η Αμέρσα για το θάνατό του, πληροφορία που δεν συνοδεύεται από καμία απολύτως ένδειξη για τα συναισθήματα που το συμβάν διακίνησε στα εναπομείναντα μέλη ή, έστω, για τις όποιες πρακτικές συνέπειες και αλλαγές που ενδεχομένως επέφερε στην κατάσταση της ομάδας. Ο αναγνώστης τείνει να υποθέσει ότι η αποχώρηση του Φράγκου από τη ζωή περνά απαρατήρητη, δεδομένου ότι δεν σηματοδοτεί καμία αλλαγή ισορροπιών.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι δεν έχουμε καμία απολύτως αναφορά στις σχέσεις του πατέρα με τα παιδιά. Η μόνη νύξη για το θέμα αφορά την κατά την προοπτική της ηρωίδας προαναφερθείσα πλήρη παθητικότητά του κατά τη διαδικασία της επιλογής συντρόφου, της προικοδοσίας και του γάμου της Δελχαρώς.

Εν ολίγοις, επαναλαμβάνουμε, ο Γιάννης ο Φράγκος φέρεται ως οιονεί νεκρός για τα οιονεί ορφανά παιδιά του.

Όσο τα παιδιά αυτά βρίσκονται στην παιδική ηλικία, η ομάδα διατηρεί μια σχετική ισορροπία.

Κατά τους άκαμπτους "οικογενειακούς κανόνες"³ και τη στατική οικογενειακή μυθολογία, η μητέρα καταγράφεται ως προστάτης-σωτήρας και ο πατέρας ως ανύπαρκτος, απών-παρών. Η μητέρα είναι το μοναδικό πρόσωπο το οποίο είναι σε θέση να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες που προωθούν την οικογενειακή ευημερία, στα πλαίσια της συμπληρωματικής σχέσης συνδρομής-εξάρτησης που διατηρεί με τα παιδιά της. Οποιαδήποτε παρέμβαση του πατέρα, απλώς παρακωλύει το

1. Ζωγρώ= Συλλαμβάνω εχθρό ζωντανό, αιχμαλωτίζω.

2. Μετατιθέμενος λόγος (discours transposé). Ενδιάμεση περίπτωση μεταξύ ευθέως και αφηγηματοποιημένου λόγου, κατά την οποία τα λόγια και οι σκέψεις των προσώπων μεταφέρονται από τον αφηγητή υποτίθεται περίπου όπως ειπώθηκαν, αλλά ενσωματωμένα στο λόγο του τελευταίου. Η χρήση του υποδηλώνει ότι ο αφηγητής υιοθετεί την προοπτική του προσώπου. (Genette, 1972:191-192. Επίσης Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:204-236 και Todorov, 1973/1989:65-66)

3. Η έννοια του κανόνα χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια που έχει στα πλαίσια της κυβερνητικής δευτέρας τάξεως. Ως πρότυπο που ο συστημικός παρατηρητής κατασκευάζει (ή σωστότερα συγκατασκευάζει μαζί με τα μέλη της υπό θεραπείαν οικογένειας) κατά τη διαδικασία μίξης των οριζόντων, συγχώνευσης "υποκειμένου"- "αντικειμένου", θα λέγαμε σε μη γκανταμερική ορολογία Πρότυπο το οποίο θα πρέπει να νοηθεί ως συστημική περιγραφή/εξήγηση του συστήματος κατά τη θεωρητική τοποθέτηση του ερευνητή/παρατηρητή, και όχι ως ιδιότητα του συστήματος. (Βλ. και P Dell, 1982 αλλά και Palazoli & Viaro 1988).

σωτήριο έργο της ή αποδεικνύεται επιβλαβής για την πρόοδο της ομάδας.

Η ενηλικίωση των γιών αρχίζει, ίσως, να απειλεί την υφιστάμενη κατάσταση. Η παρουσία τους είναι, ενδεχομένως, επικίνδυνη για τη δεδομένη ισορροπία. Με αυτήν τη λογική, μπορούμε να διατυπώσουμε τη συστημική υπόθεση/εξήγηση/ερμηνεία ότι η μετανάστευση και η εξαφάνιση του Στάθη και του Γιαλή, των δύο πρώτων αγοριών, στην ηλικία των είκοσι περίπου χρόνων, και αργότερα του υστερότοκου Γιωργάκη, εξυπηρετεί τη διατήρηση της συνοχής της ομάδας. Η πλήρης διακοπή της επικοινωνίας τους με το πατρικό σπίτι μπορεί, κατά τη "στίξη" ενός συστημικού αναγνώστη, να νοηθεί ως παράγοντας ανα-σχετικός της επαπειλούμενης απόκλισης από τους ανελαστικούς "οικογενειακούς κανόνες". Η αδυναμία μετασχηματισμού του οικογενειακού "συστήματος" κατά τις ανάγκες που η ανάπτυξη του επιβάλλει, απαιτεί την απομάκρυνση των ενήλικων αρσενικών μελών της ομάδας, τα οποία, κατά τα πολιτισμικά πρότυπα του παπαδιαμαντικού σύμπαντος, θα έπρεπε να αναλάβουν κάποιες ευθύνες, τουλάχιστον ως προς τη "δημόσια" εικόνα, την εκπροσώπηση της οικογένειας στην κοινότητα.

ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΕΞΗΓΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΥ.

Η περίπτωση του Μήτρου (ή Μώρου ή Μούρου ή Μούρτου ή Μούτρου) είναι πιο περίπλοκη. Η σχέση του με τη Χαδούλα είναι, επίσης, σχέση συνδρομής-εξάρτησης, με την πρώτη στο ρόλο του προστάτη. Το συμπληρωματικό πρότυπο διάδρασης διατηρείται κατ' αρχάς σε κατάσταση σχετικής "ευστάθειας" βάσει επεισοδίων ανατροπής των θέσεων, κατά τα οποία ο γιος γίνεται βίαιος απέναντι στη μητέρα.

Κατά μία συστημικής κατεύθυνσης υπόθεση/ερμηνεία, ο Μώρος είναι, ενδεχομένως, το παιδί που εμπλέκεται, κατά τον πλέον οδυνηρό τρόπο, στο αδιέξοδο της συζυγικής διαμάχης, χωρίς να είναι σε θέση να συνάψει εμφανή συμμαχία με κανένα μέλος της οικογένειας.

Η μητέρα, σε έκδηλο επίπεδο, μοιάζει να του δίνει την εντολή "ανάλαβε τις ευθύνες σου απέναντι σε μένα και τις αδελφές σου", εντολή που ακυρώνεται από την ίδια σε ένα δεύτερο, λανθάνον, μη λεκτικό επίπεδο. Σε κεκαλυμμένο -ίσως και μη συνειδητό- επίπεδο, η αποκατάσταση ενός άνδρα στον ηγετικό ρόλο της ομάδας δεν είναι ίσως όντως επιθυμητή.

Επιπλέον, η αδράνεια και η σιωπηρή δυσφορία του πατέρα ως προς τις ενέργειες της συζύγου του μοιάζει να λειτουργεί ακυρωτικά σε ένα άλλο, δομικό πλέον επίπεδο⁴. Ο Γιάννης με τη σιωπή και την πλήρη αποχή του από τα δρώμενα δίνει ίσως, με συγκεκριμένο επίσης τρόπο, στο γιο του την εντολή να μην εμπλακεί στις ευθύνες του σπιτικού. Ο νεαρός βρίσκεται σε αδιέξοδο. Εάν υπακούσει τη μητέρα, συμμαχεί ανοιχτά μαζί της. Εάν υπακούσει τον πατέρα, τάσσεται αναφανδόν με το μέρος του.

Στο σημείο αυτό θα ήταν καλό να διευκρινισθεί για μία ακόμη φορά ότι ο όρος "κεκαλυμμένο επίπεδο" χρησιμοποιείται στη θεωρία οικογενειακών συστημάτων -και συγκεκριμένα από την ομάδα του Bateson- για να δηλώσει τις "μη ηθελημένες συνέπειες μιας συμπεριφορικής εκδήλωσης", κατά τη διατύπωση της Hoffman⁵. Συναφής είναι και η έννοια της "μη λεκτικής" ή "αναλογικής" επικοινωνίας, δεδομένου ότι συνήθως τα λανθάνοντα στοιχεία διαβιβάζονται με μη

4. Βλ. και Haley, 1959· επίσης Weakland, 1960/1976:29.

5. Hoffman, 1981:56.

λεκτικά μέσα. Εδώ θα άξιζε να υπενθυμίσουμε ότι οι Watzlawick κ.ά. συσχετίζουν ρητώς την αναλογική πλευρά της επικοινωνίας με το φροϋδικό ασυνείδητο⁶. Πράγματι, η μη λεκτική άποψη του μηνύματος συχνά⁷ δεν συγκαταλέγεται στις συνειδητές προθέσεις του διαβιβάζοντος. Με αυτήν την έννοια θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μη συνειδητή ή ακόμα -γιατί όχι- και για ασυνείδητη πλευρά των μηνυμάτων.

Κατά τη συλλογιστική του Haley, ο Μώρος βρίσκεται ίσως παγιδευμένος σε κεκαλυμμένο, μη ομολογούμενο, μυστικό διαγενεακό συνασπισμό⁸ με τη μητέρα, που έχει συμψηφθεί εναντίον του πατέρα⁹. Με αυτή τη λογική, η παραβατική συμπεριφορά του, που οδηγεί τελικώς στην οριστική αναχώρησή του, δηλαδή στον αυτοαποκλεισμό του από την ομάδα, "επιτρέπει" στην οικογένεια να διατηρήσει το ισχύον status quo.

Η ανωτέρω υπόθεση/ερμηνεία δεν παραβιάζει τη λογική του κειμένου, στο οποίο έχουμε σαφείς νύξεις για τον ιδιαίτερο δεσμό που υφίσταται μεταξύ μητέρας και γιου. Η αφήγηση επισημαίνει ρητώς την ιδιαίτερη εκτίμηση και αδυναμία που τρέφει η Φραγκογιαννού για το συγκεκριμένο αγόρι, παρά τα ελαττώματά του: "Ο Μώρος ή Μούρος ήτο φύσει ορμητικός και παράφορος, αν και είχε πολύ δεξιόν, θηλυκόν νουν, όπως έλεγεν η μάνα του -νουν ο οποίος εγέννα." (3, 436).

Σημειώνεται ότι ο σύνδεσμος αυτός του Μήτρου με τη μητέρα του και οι ομοιότητες στο χαρακτήρα και τη συμπεριφορά τους επισημαίνονται και από άλλους μελετητές του παπαδιαμαντικού έργου. Η Φαρίνου-Μαλαματάρη, στην οποία οφείλουμε μια πολύ ενδιαφέρουσα δομική ανάλυση της "Φόνισσας", παρατηρεί εύστοχα ότι η παράθεση των πληροφοριών περί της εγκληματικής δραστηριότητας του Μήτρου¹⁰ τοποθετείται, από απόψεως δομής της αφήγησης, ακριβώς πριν από τη διάπραξη του φόνου της νεογέννητης Χαδούλας. Γεγονός που, κατά τη γνώμη της, τονίζει τις αναλογίες της προσωπικότητας και της εγκληματικής δράσης μάνας-γιου¹¹. Επίσης σημειώνει ότι οι άνδρες του κειμένου (ακόμα και όσοι δεν ανήκουν στην οικογένεια), που παρουσιάζονται όλοι από την προοπτική της Φραγκογιαννούς, εμφανίζονται ως αφελείς και άβουλοι, με μοναδική εξαίρεση τον Μούρο. Το μόνο από τα άρρενα μέλη της οικογένειας στο οποίο αποδίδονται ευθέως από την ηρωίδα κάποιες σχετικά θετικές ιδιότητες¹². Θα συμπλήρωνα ότι θετικές ιδιότητες αποδίδονται επίσης από την ηρωίδα στον πατέρα της γερο-Σταθαρό, παρά την κατάφωρη αδικία που έχει διαπράξει εις βάρος της. Ακόμα, πως ούτε για τους άλλους τρεις γιους, τον Στάθη, τον Γιαλή και τον Γιωργάκη διατυπώνονται ρητώς κατηγορίες, ούτε όμως και έπαινοι -απλώς η μητέρα τούς αγνοεί σχεδόν κατά τις αναδρομές της στο παρελθόν. Με άλλα λόγια, η Χαδούλα σέβεται λιγότερο ή περισσότερο όλους τους εξ αίματος άρρενες συγγενείς της, όχι όμως και το σύζυγό της ή οποιονδήποτε άλλον άνδρα του εξωοικογενειακού περιβάλλοντος.

6. Watzlawick κ.ά., 1967:65-66.

7. Όχι πάντοτε, εννοείται.

8. Μυστικός συνασπισμός. Μετάφραση του όρου του Haley "secret coalition".

9 Haley, 1967/1981 (γαλλ. έκδοση). Βλ και Hoffman, 1981:108.

10. Σημειώνεται ότι στα πλαίσια της αφήγησης οι πληροφορίες για την εγκληματική δραστηριότητα του Μώρου δίδονται στον αναγνώστη από την προοπτική της Αμέρσας, ενώ απουσιάζουν από τις αναμνήσεις της ηρωίδας. Το γεγονός επιτρέπει στον αναγνώστη να υποθέσει ότι η Φραγκογιαννού αποφεύγει να αναφερθεί κατά τις μακρές της αναδρομές στο παρελθόν στην επαίσχυντη συμπεριφορά του αγαπημένου της γιου.

11 Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:54

12. Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:54-55

Οι καθόλου κολακευτικοί χαρακτηρισμοί που η Φραγκογιαννού επιδιδάσκει στον αγαπημένο της Μώρο σε στιγμές κρίσης (3, 436 και 449), δεν ανατρέπουν τα προαναφερθέντα. Δεν την εμποδίζουν, για παράδειγμα, να μεταχειρισθεί όλη της την επινοητικότητα, σε μια απελπισμένη προσπάθεια να επιτύχει την αθώωσή του, όταν η ισορροπία του “συστήματος” έχει πλέον αποκατασταθεί και οι σχέσεις της με τον υπόδικο φυλακισμένο εγκληματία γιο έχουν επιστρέψει στο παραδεκτό για τους οικογενειακούς “κανόνες” συμπληρωματικό πλαίσιο συνδρομής-εξάρτησης.

Από την επικοινωνιακή οπτική της Palazzoli, η στρατηγική¹³ του Μούρου, η άρνησή του να ακολουθήσει τις υποδείξεις της μητέρας, που σε έκδηλο επίπεδο συνίστανται σε παροτρύνσεις για οικονομική και ηθική υποστήριξη της οικογένειας, ίσως υποδηλώνουν τους κεκαλυμμένους ενδοιασμούς του για τις αρνητικές ιδιότητες που εκείνη αποδίδει στον πατέρα. Αν υποθέσουμε ότι η μητρική εντολή συμπεριλαμβάνει, πάντα σε μη λεκτικό επίπεδο, και τη νύξη “μη γίνεις άχρηστος σαν τον πατέρα σου”, η συμπεριφορά του γιου ενδέχεται να σχετίζεται και με τη λανθάνουσα, τη μη εκπεφρασμένη, εφ’ όσον δεν σημειώνεται ρητώς πουθενά στο κείμενο -ίσως και μη συνειδητή-, δυσφορία του νέου για τη στάση της ηρωίδας απέναντι στο σύζυγό της και πατέρα του¹⁴.

Στα πλαίσια της θεωρίας των Cronen κ.ά.¹⁵, μπορούμε ακόμα να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι το μήνυμα της Γιαννούς θέτει το Μήτρο σε παράξενο βρόχο¹⁶. Για να ερμηνεύσει ο γιος το μήνυμα, θα πρέπει να το θέσει στα πλαίσια του “προτύπου” της σχέσης του με τη μητέρα. Εδώ όμως πιθανότατα μπαίνει σε δίλημμα: Πρέπει να ακολουθήσει τις υποδείξεις της περί ανάληψης των ευθυνών του, αφού τις ερμηνεύσει στα πλαίσια της δεδομένης συμπληρωματικής σχέσης με την ηρωίδα, στην οποία εκείνη κατέχει τον αδιαμφισβήτητο ρόλο του ισχυροτέρου, του προστάτη της οικογένειας, άρα και του ίδιου; Στην περίπτωση αυτή απειλείται η ανατροπή του “πρότυπου του αυτοπροσδιορισμού” του ως πολυμήχανου και ανεξάρτητου. Ο ενήλικος γιος θα είναι αναγκασμένος να λειτουργεί κάτω από τις διαταγές της μητέρας. Ή μήπως θα πρέπει να τις ερμηνεύσει ως επιθυμία της μάνας για πάγια ανατροπή των θέσεων στο μέλλον; Τότε και πάλι θα πρέπει να αναθεωρήσει τον προσδιορισμό του εαυτού του. Να επαναπροσδιορίσει το περιεχόμενο του χαρακτηρισμού του ως ανεξάρτητου και πολυμήχανου, που στη δεδομένη περίπτωση σημαίνει “ατίθασος”, “ανεύθυνος” και “περιθωριοποιημένος”, τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και μέσα στην κοινότητα.

Στον Μώρο τίθεται ακόμα το δίλημμα ανατροπής ή μη ανατροπής των άκαμπτων οικογενειακών μύθων, κατά τους οποίους, επαναλαμβάνουμε, η μητέρα είναι ο σωτήρας της οικογένειας, η δε ανάληψη πρωτοβουλιών εκ μέρους των

¹³ Ο όρος “στρατηγική” χρησιμοποιείται από την Palazzoli και τον Viaro για να οριστεί η συμπεριφορά που καλύπτει τόσο το χώρο του συνειδητού όσο και εκείνον του μη συνειδητού. Η στρατηγική αναφέρεται τόσο στα συνειδητά όσο και στα μη συνειδητά κίνητρα και σκοπούς των πράξεων του ατόμου-μέλους της οικογένειας, στην απόδοση προθέσεων και στόχων σε μια επαναλαμβανόμενη αλληλουχία πράξεων ενός ατόμου, η οποία εγγράφεται στο χρόνο (Palazzoli & Viaro, 1988:135-136). Σε ορολογία διαφορετική από εκείνη των ιταλών ψυχολόγων στο εν λόγω άρθρο, θα μιλούσαμε για απόδοση νοήματος στην πράξη του άλλου από έναν επιστήμονα-παρατηρητή, ο οποίος προβαίνει σε συστημική ερμηνεία της εν λόγω συμπεριφοράς, συσχετίζοντάς την με κίνητρα που δεν ταυτίζονται με εκείνα που ο δράστης αναφέρει σε πρόδηλο (manifest, overt) επίπεδο.

¹⁴ Ricci & Palazzoli, 1984:173-174.

¹⁵ Βλ. Cronen κ.ά. 1982· επίσης Cronen & Pearce, 1985.

¹⁶ Strange loop.

ανδρών απειλεί τη συνοχή της ομάδας, καθώς και τη συμβολική ύπαρξη των θηλυκών μελών στους κόλπους της.

Τέλος η εμπλοκή του στις προαναφερθείσες ευθύνες, κάτω από τις δεδομένες συνθήκες των διαμορφωμένων σχέσεων και της κρατούσας οικογενειακής μυθολογίας, δημιουργεί πρόβλημα σε σχέση με τα πολιτισμικά πρότυπα του παπαδιαμαντικού σύμπαντος. Υπό ποία πολιτισμικά θεμιτή ιδιότητα είναι δυνατόν να συμμετάσχει ο Μήτρος στις οικογενειακές υποθέσεις; Σε ρόλο βοηθητικό, υπό τις διαταγές της έκδηλα ήδη συμπεπτηγμένης, πολιτισμικά απαράδεκτης, άρχουσας δυάδας Φραγκογιαννούς-Αμέρσας; Ή ως αναγνωρισμένος αρχηγός της ομάδας; Και ποια θα είναι μετά η θέση του πατέρα που βρίσκεται ακόμα στη ζωή και διαμένει μόνιμα στο νησί -δεν είναι, για παράδειγμα, μετανάστης;

Είναι προφανές ότι, με αυτήν τη λογική, το μήνυμα της μητέρας θέτει το γιο σε παράξενο βρόχο, ο οποίος εμπλέκει και το “σενάριο ζωής” ή “πρότυπο αυτοπροσδιορισμού” του.

Η πολιτισμική και οικογενειακή κατάσταση και κοσμοθεωρία δεν επιτρέπει μάλλον στον ήρωα την επίδειξη της ευελιξίας εκείνης, που θα έδινε τη δυνατότητα παρόμοιων ανατροπών των παγιωμένων “προτύπων αυτοπροσδιορισμού” και “προτύπων σχέσεων” ή των άκαμπτων οικογενειακών μύθων ή των δεδομένων πολιτισμικών προτύπων. Ανατροπών που θα έβγαζαν το νεαρό σκιαθίτη από το, μη συνειδητό ίσως, αδιέξοδο στο οποίο οδηγείται.

Μόνη λύση για τον Μώρο αποδεικνύεται η εκτός οικογένειας σύναψη συμμαχιών με συνομηλίκους, στις συμμορίες των οποίων αναλαμβάνει το ρόλο του αρχηγού¹⁷, και η ανάληψη μικροεγκληματικής δραστηριότητας.

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, η παραβατική συμπεριφορά του Μήτρου, που τη διαδέχεται η αναγκαστική απομάκρυνση από τον τόπο της καταγωγής του, μπορεί να νοηθεί -όπως και η αθόρυβη αναχώρηση των αδελφών του- ως παράγων ανασταλτικός της απόκλισης από τους παγιωμένους “οικογενειακούς κανόνες”.

Επίσης, ως παράγων ανασχετικός της επαπειλούμενης βίας, στην οποία οδηγεί η κλιμάκωση της συμπληρωματικότητας, στο επεισόδιο κατά το οποίο ο Μώρος παραβιάζει τα όρια των ισχυόντων στο σπίτι των Φράγκων “κανόνων” και περνά στην άσκηση σωματικής βίας εναντίον της ηρωίδας και τη χρήση φονικού οργάνου, το οποίο στρέφει κατά της αδελφής του. Είναι άξιο παρατήρησης ότι στο νοικοκυριό που μελετάμε δεν αναφέρεται, παρά τα ενδημούντα προβλήματα, κανένα άλλο περιστατικό σωματικής βίας, ως τη στιγμή του στραγγαλισμού της μικρής Χαδούλας.

Απορίες δημιουργεί εκ πρώτης όψεως η ένοπλη επίθεση του Μήτρου εναντίον της προστατευτικής απέναντί του Αμέρσας. Η απάντηση που ενδεχομένως δίνει μια συστημική ερμηνεία του γεγονότος μπορεί να είναι η εξής: Η Αμέρσα, η πιο ενεργητική και δραστήρια από τις τρεις αδελφές, είναι το μόνο παιδί που αναλαμβάνει γονεϊκό ρόλο στην οικογένεια. Άλλωστε είναι το μόνο πρόσωπο, εκτός από τη Φραγκογιαννού, στο οποίο ο αφηγητής επιτρέπει να παρουσιάσει ένα μέρος των συμβάντων από τη δική του προοπτική, και συγκεκριμένα το τμήμα της ιστορίας που αφορά το Μούρο, το οποίο απουσιάζει από τις αναμνήσεις της κεντρικής ηρωίδας¹⁸. Με τη διαφορά ότι τόσο η εννοιολογική προοπτική όσο και η συμπεριφορά της κόρης μοιάζει να ταυτίζεται σχεδόν απόλυτα με εκείνη της

¹⁷ “Σε κάποιους τύπους οικογενειών, ιδίως σε εκείνες που παρατηρείται εκδήλωση εγκληματικής συμπεριφοράς, επιτρέπεται η σύναψη ορισμένων συμμαχιών. Εδώ το παιδί είναι σε θέση να συνάψει [...] συμμαχίες στα πλαίσια συμμοριών συνομηλίκων έξω από την οικογένεια” (Haley, 1959:373).

¹⁸ Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:53.

μητέρας, τουλάχιστον ως τη στιγμή του φόνου. Υποθέτουμε ότι οι δύο γυναίκες έχουν συμπήξει φανερή μεν, αλλά πολιτισμικά απαράδεκτη συμμαχία, που λειτουργεί ως “άρχουσα δυάδα”¹⁹, στα πλαίσια της οποίας εκείνες είναι πεπεισμένες ότι μεριμνούν κατά το μοναδικό δυνατό τρόπο για την ευημερία της οικογένειας. Συμμαχία που ο Μούρος βιώνει, εμφανώς ή κεκαλυμμένα, ως εναντίον του συνασπισμό.

Η συμπεριφορά του κατά την ημέρα της καταδίωξής του από την αστυνομία, και ενώ κινδυνεύει να συλληφθεί, μπορεί να αποκτήσει νόημα με την εξής συλλογιστική: Ο Μήτρος, ευρισκόμενος υπό την επήρεια του αλκοόλ, ταυτίζει την κρατική εξουσία με την εξουσία της άρχουσας δυάδας. Στρέφεται λοιπόν κατ’ αρχάς εναντίον της μητέρας του, την οποία κατηγορεί για εν αγνοία του υφαρπαγή χρηματικού ποσού από τις τσέπες του. Οι κραυγές της ξυλοκοπούμενης γυναίκας βοηθούν τους χωροφύλακες να επισημάνουν το φυγάδα. Η μητέρα επιχειρεί να τον καλύψει, κατά την πάγια άλλωστε τακτική των νησιωτών μέσα στο αφήγημα, οι οποίοι ελάχιστη εμπιστοσύνη δείχνουν στην κρατική εξουσία. Ο νεαρός ταραξίας καταφεύγει στο εσωτερικό του σπιτιού, όπου βρίσκεται μόνη η Αμέρσα.

Το υποκειμενικό νόημα των λεκτικών και των μη λεκτικών μηνυμάτων της τρομοκρατημένης δεκαεπτάχρονης, που κατά τη διάρκεια της σκηνής δεν είναι σε θέση να αρθρώσει πολλές κουβέντες, σχετίζεται με την πρόθεσή της να προστατεύσει τον αδελφό της. Εκείνος εν τούτοις επιδεικνύει αδικαιολόγητη για τον αναγνώστη δυσπιστία. Προσλαμβάνει και ερμηνεύει τα εν λόγω μηνύματα ως απόπειρα κατάδοσής του. Το κείμενο συνηγορεί, νομίζω, υπέρ της απόψεως αυτής:

“Εκεί επάνω ευρέθη μόνη η αδελφή του η Αμέρσα, παιδίσκη δεκαεπτά ετών τότε, ήτις ετρόμαξεν άμα τον είδε ν’ αναρριχάται εις την κλαβανήν με τοιούτον αλλόκοτον τρόπον. Είχεν ακούσει κάτω τα βήματα και τας βλασφημίας των δύο χωροφυλάκων. Έκυψεν εις μικράν σχισμάδα, μεταξύ δύο σανίδων του κακώς ηρμωσμένου πατώματος [...] και είδε κάτω τους δύο ανθρώπους της εξουσίας [...]

-Μωρή! σ’ έφαγα...τώρα θα πιω το αίμα σου! έκραξεν ο Μούτρος, μη έχων πού αλλού να ξεθυμάνη, και απειλών άνευ αιτίας την αδελφήν του.

-Σιώπα!...σιώπα! εψιθύρισεν η Αμέρσα. Πω πω, Θεέ μου! Δύο ‘ταχτικοί’! κάτω στο κατώι...ψάχνουν...ψάχνουν...Τι γυρεύουν;

Έβλεπε τους δύο χωροφύλακας ν’ αποκομίζουν τα μικρά, άξεστα όπλα, τα έργα του αδελφού της, [...] Είτα αίφνης τους είδε να κύπτουν προς την γωνίαν, όπου ίστατο ο υφαντικός ιστός της μητρός της, και είδε τον ένα χωροφύλακα να λαμβάνη εις τας χείρας του την σαίτταν ή κερκίδα [...]. Ο άλλος εδοκίμασε ν’ αποσπάση από τον εργαλειόν το αντίον [...]

Η Αμέρσα, ιδούσα, αφήκε κραυγήν πεπνιγμένην. Ηθέλησε να φωνάξη ν’ αφήσουν το αντί και την σαγίττα, αλλ’ ο ήχος εξέπνευσεν εις το στόμα της.

-Σκάσε, μωρή! έγρυξεν ο Μούτρος. Τι λογιάζεις; Τι γλέπεις και γελάς;

Ο Μούτρος, εν τη μέθη του, είχεν εκλάβει ως γέλωτα την άναρθρον εκείνην κραυγήν της αδελφής του.

Μετ’ ολίγα λεπτά, οι δύο χωροφύλακες, αφού έρριψαν τελευταίον βλέμμα προς την κλαβανήν -την οποίαν είχον ιδεί να κλείεται ακριβώς καθ’ ην στιγμήν εισήρχοντο εις το ισόγειον- εξήλθον. Η Αμέρσα ανεσηκώθη. Της εφάνη ότι ήκουσε

¹⁹. Για το ζήτημα της πολιτισμικά προσδιοριζόμενης “άρχουσας δυάδας” (governing dyad) ή “άξονα εξουσίας” (dominant axis), βλ. Hoffman, 1981:122.

τριγμόν εις το κάτω σκαλοπάτι της εξωτερικής σκάλας, ήτις ήτο ξυλίνη, σκεπαστή υπό το ευρύχωρον χαγιάτι, το υπόστεγον. Έτρεξε προς την θύραν.

Εφαντάσθη ότι οι δύο 'ταχτικοί', [...] ανέβαινον την σκάλαν, και ίσως θα παρεβίαζον και την θύραν της οικίας. Έκυψεν εις την κλειδαρότρυπαν, κ' επροσπάθει να ίδη κ' εννοήση τα συμβαίνοντα διά της μικρής οπής, επειδή το μόνον παράθυρον της προσόψεως ήτο κλεισμένον, και δεν είχε άλλο μέσον διά να ίδη.

Ο Μούρος βλέπων την Αμέρσαν να τρέχη προς την θύραν, εφαντάσθη, εν τω παραλογισμώ της μέθης του, ότι η αδελφή του ήθελε ν' ανοίξη την θύραν και να τον παραδώση εις τους χωροφύλακας. Τότε, τυφλός εκ μανίας, έσυρεν όπισθεν, από τα νώτα της οσφύος του, τροχισμένην μάχαιραν, την οποίαν είχε, και ορμήσας εκτύπησε την αδελφήν του εις το πλευρόν όπισθεν, κατά την δεξιάν μασχάλην." (3, 438-439).

Κατά τη συστημική οπτική του αναγνώστη, που μελετά την πρόσληψη των μηνυμάτων της Αμέρσας από τον Μώρο και το αντίστροφο, η κατά τη διάρκεια του διαδραστικού επεισοδίου επικοινωνία αδελφού και αδελφής παρουσιάζει πολλαπλά προβλήματα.

Προβλήματα "στίξης" και μετάφρασης του μη λεκτικού υλικού σε λεκτικό, στο επίπεδο της πρόσληψης των μηνυμάτων από τα αφηγηματικά πρόσωπα, δεδομένου ότι, σε διωποκειμενικό επίπεδο ο Μούρος αποδίδει εντελώς άλλο νόημα στα λόγια και τις κινήσεις της αδελφής, από εκείνο που τους αποδίδει η διαβιβάζουσα. Η Αμέρσα αφήνει "πεπνιγμένην κραυγήν" επειδή καταστρέφεται ο αργαλειός, βασικό εργαλείο της οικιακής οικονομίας, με το οποίο άλλωστε εξασφαλίζεται η προσωπική της συμβολή στην αύξηση των οικογενειακών εισοδημάτων. Η κραυγή, που χάρις στην πρόνοια της νέας δεν φθάνει στα αυτιά των χωροφυλάκων, εκβάλλεται με σκοπό την ενδεχόμενη διάσωση του πολύτιμου αντικειμένου. Ο Μούρος την προσλαμβάνει ως απόπειρα χλευασμού του. Εν συνεχεία, η μετακίνηση της κοπέλας προς την πόρτα, που στοχεύει στην παρακολούθηση των κινήσεων των χωροφυλάκων και την παρεμπόδιση της σύλληψης του αδελφού, προσλαμβάνεται από εκείνον ως απόπειρα παράδοσής του στις αρχές.

Επί πλέον, η ένοπλη επίθεση του Μούρου συνιστά "ανεπιβεβαίωση" του ορισμού του εαυτού της Αμέρσας κατά τη διάρκεια του ανωτέρω επεισοδίου. Η Αμέρσα πράγματι, στο μη λεκτικά εκπεφρασμένο επίπεδο σχέσης των μηνυμάτων της, αυτοπροσδιορίζεται εδώ ως αρωγός του διωκομένου. Εκείνος εν τούτοις παρεξηγεί τον αυτοχαρακτηρισμό. Κατά την πρόσληψή του, η Αμέρσα συμπεριφέρεται στη δεδομένη περίσταση ως αντίπαλος, σύμμαχος των διωκτών. Μία και μοναδική αθώα κίνησή της μετατρέπεται, σε λίγα κρίσιμα λεπτά, το "πρότυπο" σχέσης τους σε καθαρά εχθρικό, το δε εχθρικό επεισόδιο συνιστά το πλαίσιο στο οποίο ο Μώρος ερμηνεύει τα μηνύματα της Αμέρσας και εν συνεχεία αντιδρά σ' αυτά.

Εν ολίγοις, η στιγμή αδυναμίας της μητέρας ακολουθείται από την εκρηκτική συμπεριφορά του γιου και τη δυναμική επιστροφή της Γιαννούς στην εικόνα, που συνδυάζεται με την ενίσχυση των δεσμών ανάμεσα σ' αυτήν και την Αμέρσα, το μόνο παιδί της οικογένειας που έχει αναλάβει γονεϊκό ρόλο²⁰

Τα παραπάνω γεγονότα μας δίνουν την ευκαιρία για τη διατύπωση μίας ακόμα συστημικής υπόθεσης/ερμηνείας των κειμενικών οικογενειακών σχέσεων. Η

20. Hoffman, 1981:179.

ομάδα που μας απασχολεί, φαίνεται να παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της ψευδοαμοιβαιότητας, όπως αυτά διαγράφονται από τον Lyman Wynne: Αμοιβαίες προσδοκίες, οι οποίες δεν μετασχηματίζονται φυσιολογικά στο χρόνο, ανάλογα με τη φυσική και ψυχική ωρίμανση των μελών -λόγου χάριν την ενηλικίωση των αγοριών. Αδυναμία αναγνώρισης της ταυτότητας του άλλου και δυσανεξία στην προβολή αποκλίνοντος προσωπικού συμφέροντος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οιαδήποτε φιλονικία ή διάσταση απόψεων θεωρείται καταστροφική για τη σχέση, εφ' όσον απειλεί την ύπαρξή της, και πρέπει πάση θυσία να αποφεύγεται. Μόνος τρόπος διατήρησης των οικογενειακών δεσμών αναδεικνύεται η συγκάλυψη των διαφορών. Η απελπισμένη επιθυμία των μελών για απόλυτη σύμπνοια, που δεν ανταποκρίνεται κατά βάθος στην πραγματικότητα, αποκλείει τη δυνατότητα ανοχής της διαφοροποίησης²¹. Η σχέση μπορεί να υφίσταται μόνον εφ' όσον αποφεύγεται η απαγορευμένη σύγκρουση. Οι πεποιθήσεις ή ενέργειες που έρχονται σε διάσταση με τον κοινό οικογενειακό μύθο, πρέπει να αποκρύπτονται. Η διαπραγμάτευση είναι αδιανόητη και τα μέλη που διαφωνούν ανοιχτά ή προκαλούν συγκρούσεις, όπως ο Μώρος, πρέπει να αποβληθούν.

Αυτός είναι ο μόνος τρόπος διατήρησης της εύθραυστης συνοχής της προβληματικής αυτής ομάδας²², στην οποία δεν παρατηρούμε την παραμικρή διαφοροποίηση απόψεων. Τα μέλη που επιβιώνουν στους κόλπους της οικογένειας ευθυγραμμίζουν τις αντιλήψεις τους. Η Αμέρσα, για παράδειγμα, το μόνο παιδί στο οποίο ο αφηγητής δίνει το λόγο κατά την παρουσίαση του οικογενειακού παρελθόντος, είναι απόλυτα συντονισμένη με την ηρωίδα, σε βαθμό ώστε ο μη προσεκτικός αναγνώστης ενδέχεται να περιέλθει σε σύγχυση και να διερωτηθεί αν τα γεγονότα παρουσιάζει η μητέρα ή η κόρη· ακόμα και να διαμορφώσει την εντύπωση ότι συνεχίζεται η αναδρομή της μητέρας.

Την ανωτέρω υπόθεση ενισχύει και ένα άλλο γεγονός: Η σιωπή της Δελχαρώς μετά το φόνο της νεογέννητης Χαδούλας και η συγκάλυψη του εγκλήματος της Φραγκογιαννούς από την σαφώς διαφωνούσα με την αποτρόπαιη πράξη πρωτότοκη κόρη. Η στάση αυτή συνδυάζεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με προβλήματα της επικοινωνίας, συγκεκριμένα με τον δυσνόητο, θρυμματισμένο, αποδιοργανωμένο και αποσπασματικό χαρακτήρα του λόγου κατά την ανταλλαγή μηνυμάτων²³.

Κατά τον Wynne, το φαινόμενο της ψευδοαμοιβαιότητας συσχετίζεται με εκείνο του "ελαστικού φράγματος" (rubber fence)²⁴. Παρόμοιες διαταραγμένες οικογένειες συνήθως ενσωματώνουν μόνο πρόσωπα του εξωοικογενειακού περιβάλλοντος, που οι αντιλήψεις τους για την κλειστή ομάδα εντάσσονται στα πλαίσια της οικογενειακής υποκουλτούρας/μύθου. Όποιος διαφωνεί, απορρίπτεται και εξοβελίζεται ή αγνοείται.

Όντως, η οικογένεια Φράγκου παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία, σε σχέση με τις περισσότερες αφηγηματικές οικογένειες του παπαδιαμαντικού σύμπαντος: Μοιάζει απόλυτα αποκομμένη από την κοινότητα. Για παράδειγμα, δεν αναφέρεται καμία επίσκεψη ή απόπειρα παροχής βοήθειας από κάποιο συγγενή ή συγχωριανό στα νοικοκυριά των Φράγκων ή των Τραχήληδων, ενώ στα περισσότερα αφηγήματα του ίδιου συγγραφέα το δίκτυο επικοινωνίας και αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών της μικρής κοινότητας παρουσιάζεται εξαιρετικά ανεπτυγμένο.

21. Βλ. και Hoffman, 1981:35.

22. Βλ. Wynne κ.ά., 1958/1978:42-51.

23. Βλ. και Hoffman 1981:36.

24. Βλ. Wynne κ.ά., 1958/1978:58-78.

Οι μόνες σχέσεις με το εξωοικογενειακό περιβάλλον καταγράφονται ως προσωπικές της Γιαννούς. Σχέσεις που εκείνη αναπτύσσει έξω από την οικογενειακή εστία, ως θεραπεύτρια της οποίας οι μέθοδοι συχνά υπερβαίνουν τα νόμιμα πλαίσια και ως εκ τούτου δένουν ενίοτε κάποια μέλη της κοινότητας μαζί της στη βάση της συνενοχής. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, για παράδειγμα, με τη γειτόνισσα Μαρουσώ, την οποία η ηρωίδα έχει κάποτε βοηθήσει στη διενέργεια εκτρώσεως, πράγμα που απαλλάσσει την τελευταία από το στίγμα της μοιχαλίδας.

Ο αναγνώστης σχηματίζει λοιπόν την εντύπωση της κοινωνικής απομόνωσης των δύο οικογενειακών ομάδων, που πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι η σκιαθίτικη μικροκοινωνία δεν εγκρίνει τον οικογενειακό μύθο/υποκουλτούρα των οικογενειών Φράγκου και Τραχήλη, οι οποίες, με τη σειρά τους, εξοβελίζουν τα μέλη της κοινότητας για τον ίδιο λόγο. Επίσης τείνει να υποθέσει ότι η παρουσία και η δράση της ηρωίδας γίνεται ανεκτή στην κοινότητα μόνο στο πεδίο της άσκησης των θεραπευτικών της ικανοτήτων, οι οποίες θεωρούνται μεν χρήσιμες, αλλά προκαλούν κάποιο δέος.

Άξιο παρατήρησης είναι φυσικά το γεγονός ότι οι συγχωριανοί αποδεικνύονται πρόθυμοι να δώσουν καταφύγιο στη γριά σκιαθίτισσα κατά τα επεισόδια της καταδίωξης της από την κρατική αστυνομία. Κατά τη γνώμη μου, εν τούτοις, η στάση τους αυτή απλώς υποδηλώνει τη δυσπιστία των νησιωτών στην κρατική εξουσία, οι εκπρόσωποι της οποίας θεωρούνται ξένο σώμα. Απειλή, απέναντι στην οποία η μικρή περιφερειακή κοινότητα συσπειρώνεται για να προστατεύσει το έστω και αμφιλεγόμενο μέλος της.

Σε πλήρη αντιδιαστολή με τα αναφερθέντα τοποθετείται η λειτουργική οικογένεια του παπα-Φραγκούλη, που ζει βάσει των παραδοσιακών χριστιανικών αρχών. Εκεί οι διαφωνίες διατυπώνονται ρητώς, χωρίς ποτέ να απειλούν τη συνοχή της ομάδας, και η διαπραγμάτευση θεωρείται αυτονοήτη, παρά τον απεριόριστο σεβασμό στον αρχηγό του νοικοκυριού και τις ικανότητές του. Επί πλέον η οικογένεια περιβάλλεται ανά πάσα στιγμή από άτομα του εξωοικογενειακού περιβάλλοντος, πρόθυμα να βοηθηθούν από αυτήν αλλά και να την υποστηρίξουν.

ΨΥΧΟΔΥΝΑΜΙΚΗ/ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΕΞΗΓΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΥ. Η καθαρά συστημική ερμηνεία της παραβατικής συμπεριφοράς του Μώρου αγνοεί το ενδοψυχικό, ψυχοδυναμικό επίπεδο εξήγησης.

Εν τούτοις, όπως πολύ σωστά έχει σημειωθεί, “υφίσταται διαλεκτική σχέση μεταξύ ενδοψυχικών ψυχοδυναμικών και διαπροσωπικών διαδικασιών” (Stierlin κ.ά., 1980:18). Οι ψυχοδυναμικές διαδικασίες θεμελιώνονται κυρίως στην εσωτερίκευση της διάδρασης μεταξύ γονέων (και διαφόρων σημαντικών “άλλων”), αφενός, και παιδιών, αφετέρου. Στη διαδικασία εσωτερίκευσης αντικειμενοτρόπων σχέσεων (βλ. και Kernberg, 1976: 25-26 και 29-30).

Με αυτήν την έννοια, ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα σύγχρονα ψυχολογικά ρεύματα είναι εκείνο που επιχειρεί τη σύζευξη συστημικής και ψυχαναλυτικής οπτικής.

Μια ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης ερμηνεία του κειμένου που μας απασχολεί, βασισμένη στην εξαιρετικά ενδιαφέρουσα θεωρία του Slipp²⁵, που

25. Βλ. Slipp, 1984.

επιχειρεί μία τέτοιου τύπου σύζευξη, θα μπορούσε να είναι η εξής:

Η οικογένεια Φράγκου μπορεί να υπαχθεί στο διαταραγμένο “συμβιωτικό επιβιωτικό πρότυπο” (symbiotic survival pattern), και μάλιστα στην υποκατηγορία των παραβατικών οικογενειών²⁶.

Πράγματι, η οικογένεια του Μώρου χαρακτηρίζεται από απόλυτη πόλωση ρόλων. Η μητέρα αντιπροσωπεύει μονομερώς το δυναμικό και εξουσιαστικό γονεϊκό πρότυπο. Ο δε πατέρας αντιπροσωπεύει ένα πρόσωπο παντελώς αδύναμο, άχρηστο και ηττημένο. Αντιμετωπίζεται από την οικογένεια αλλά και από τον ίδιο τον εαυτό του ως απόλυτη κοινωνική αποτυχία. Σε παρόμοιους τύπους οικογενειών η συγκρότηση των ενδοβολών και ταυτίσεων σε ολοκληρωμένη ταυτότητα είναι, όπως παρατηρεί και ο Schaffer²⁷, εξαιρετικά δύσκολη για το παιδί.

Εάν, επιπροσθέτως, υποθέσουμε ότι η συγκρότηση της ταυτότητας τόσο του Γιάννη όσο και της Χαδούλας είναι εξ ίσου προβληματική, φθάνουμε, βάσει της θεωρίας του Slipp, στην εξής ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης εξήγηση/ερμηνεία των αφηγηματικών γεγονότων:

Η Χαδούλα, προκειμένου να συνεχίσει να υπάρχει ψυχολογικά, καταφεύγει στο μηχανισμό του διχασμού του εγώ (splitting of the ego). Εξιδανικεύει τη θετική πατρική αναπαράσταση/εικόνα, με την οποία και ταυτίζεται, και αποκλείει από τη συνολική εικόνα εαυτού την απορριφθείσα, ως απόλυτα κακή, μητρική εικόνα, εκείνη της διωκτικής, στερητικής γρια-Δελχαρώς²⁸.

Με αυτή την έννοια, η εύθραυστη ψυχική της ισορροπία βασίζεται στην προβλητική ταύτιση. Το πέρασμα στον υγιέστερο μηχανισμό άμυνας της απώθησης και στη συγκρότηση ολοκληρωμένης ταυτότητας, που θα ενσωμάτωνε τόσο τις καλές όσο και τις κακές πλευρές των γονεϊκών αναπαραστάσεων και θα οδηγούσε στη συγκρότηση μιας συνεκτικής και αυτόνομης εικόνας εαυτού, η οποία θα συμπεριελάμβανε αντίστοιχες καλές και κακές πλευρές, είναι αδύνατο²⁹.

Το τμήμα της κακής εικόνας/εμπειρίας εαυτού, που αποδεικνύεται παθητικό, ανίκανο να αντιδράσει στον αθέμιτο εξοστρακισμό, μετατίθεται αποκλειστικά στο σύζυγο. Η δε κακή/επιθετική πλευρά της εικόνας εαυτού, τα συναισθήματα οργής και η επιθυμία εκδίκησης, που δημιουργήσε η κοινωνική αδικία, της οποίας υπήρξε θύμα, τοποθετούνται στον Μώρο³⁰. Το μόνο από τα παιδιά που εξωθείται να ταυτισθεί κυρίως με την κακή πλευρά των γονεϊκών αναπαραστάσεων εαυτού. Την κοινωνική αποτυχία του πατέρα, αφ' ενός, και τα συναισθήματα θυμού της μητέρας, αφ' ετέρου.

Όπως έχει ήδη αναπτυχθεί, ο Μήτρος βρίσκεται σε ανυπόφορη θέση. Δέχεται από την ίδια τη μητέρα του αντιφατικά μηνύματα. Μηνύματα που σε πρόδηλο επίπεδο τον προτρέπουν να διαπρέψει κοινωνικά, ανακουφίζοντας την ηρωίδα από τα αφόρητα οικογενειακά βάρη, ενώ σε λανθάνον επίπεδο τον ωθούν στην αποτυχία. Δεν είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι η Φραγκογιαννού θα αντι-

26. Βλ. Slipp, 1984:122. Οι άλλες τρεις υποκατηγορίες του “συμβιωτικού επιβιωτικού προτύπου” είναι οι εξής: Η οικογένεια με σχιζοφρενή μέλη, η οικογένεια με οριακά μέλη και η οικογένεια με καταθλιπτικά μέλη. Η τελευταία παρουσιάζει, κατά το Slipp, ορισμένες ομοιότητες με την παραβατική οικογένεια.

Σημειώνουμε ότι η έννοια του “συμβιωτικού επιβιωτικού προτύπου” παρουσιάζει αρκετές αναλογίες με εκείνη της “ψευδοαμοιβαιότητας” του Wynn και της “παγιδευτικής εμπλοκής” (enmeshment) του Minuchin. Ως γνωστόν, οι δύο προαναφερθέντες συστημικοί όροι χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν οικογένειες που δεν επιτρέπουν τη σχετική εξατομίκευση/αυτονόμηση των μελών τους.

27. Βλ. Schaffer, 1968:174.

28. Βλ. Kernberg, 1976:24.

29. Βλ. Kernberg, 1976:24-34.

30. Βλ. Slipp, 1984:119-123 και 127-129.

μετώπιζε ανταγωνιστικά τα τυχόν επιτεύγματα του γιου της και δεν θα ήταν πρόθυμη να του παραχωρήσει ηγετικό ρόλο στα πλαίσια της ομάδας.

Συγχρόνως, ο Μήτρος παίρνει, μέσω της σιωπηρής δυσφορίας του πατέρα, το μη λεκτικό και κεκαλυμμένο μήνυμα να αποτύχει κοινωνικά. Ο Μώρος για να εξελιχθεί σε αποδεκτό μέλος της κοινότητας μέσω των επιτυχιών του, θα πρέπει να υπερβεί, να δολοφονήσει συμβολικά τον πατέρα του. Το μόνο σίγουρο είναι ότι είτε αποτύχει είτε επιτύχει, θα απορριφθεί από τους γονείς του.

Οδηγείται επομένως στη λύση του διχασμού του εγώ και της προβλητικής ταύτισης, που του επιτρέπει να τοποθετήσει, με τη σειρά του, και κατά τις συνήθειες της συμβιωτικής του οικογένειας, την κακή/επιθετική εικόνα εαυτού έξω από το εγώ του. Αφ' ενός στη μητέρα και την αδελφή του, εξωτερικεύοντας παραλλήλως με αυτόν τον τρόπο και την εναντίον τους σιωπηρή οργή του πατέρα³¹. Αφ' ετέρου στην κοινωνία, δεδομένου ότι φαίνεται να είναι το μόνο από τα επτά παιδιά που επιλέγεται από τη Χαδούλα ως φορέας της ανίσχυρης οργής της για την κοινωνική αδικία που υπέστη. Ο Μήτρος αναλαμβάνει το ρόλο του εκδικητή της μητέρας, του γιου που θα εκδραματίσει τη μητρική οργή ενάντια στην κοινωνία.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η Γιαννού απαλλάσσεται, για μεγάλο διάστημα, από τις απαράδεκτες αντικοινωνικές της ενορμήσεις, τις οποίες προβάλλει ασυνείδητα στο γιο. Εν συνεχεία δε ταυτίζεται με το δολοφόνο Μώρο, κατά τρόπο ώστε να είναι σε θέση να απολαύσει μέσω αυτού την πολυπόθητη εκδίκηση, χωρίς να πάρει την ευθύνη των καταστροφικών της επιθυμιών³².

Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορεί και η στάση της μετά τον εγκλεισμό του Μήτρου στη φυλακή. Ο ψυχαναλυτικά προσανατολισμένος αναγνώστης έχει την εντύπωση ότι η μητέρα ανταμείβει συναισθηματικά το γιο για την πράξη του, δεδομένου ότι είναι η πρώτη φορά που εκφράζει ανοιχτά και ανεπιφύλακτα τη στοργή της στο εν λόγω αγόρι, μέσω της αμέριστης συμπαράστασης που επιδεικνύει και των απίστευτων προσπαθειών που καταβάλλει, για να επιτύχει, με μη ρεαλιστικά όσο και αθέμιτα μέσα, την αθώωσή του.

Παρατηρούμε ότι η ανωτέρω ψυχαναλυτική θεωρία δεν έρχεται σε αντίφαση με τη βασική αρχή της συστημικής σκέψης, που είναι η κυκλικότητα. Οι γονεϊκοί ψυχικοί μηχανισμοί άμυνας και η μητρική και πατρική συμπεριφορά σχετίζονται εδώ με τα βασικά στάδια της ανάπτυξης. Στη συνέχεια υποστηρίζεται ότι η ενδοψυχική συγκρότηση και συμπεριφορά του ατόμου σταθεροποιείται βάσει της πάγιας στάσης της οικογένειας απέναντί του, ενώ, από την άλλη πλευρά, η προσωπική του συμπεριφορά συντελεί στην ενίσχυση και διαιώνιση της κατάστασης, δικαιώνοντας τους οικείους για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν ένα μέλος της ομάδας.

³¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο εικοσάχρονος νεαρός επιτίθεται στις δύο γυναίκες θεωρώντας ότι βρίσκεται σε άμυνα, ότι δηλαδή η καλή, υπό διωγμόν πλευρά της εικόνας εαυτού, απειλείται από αυτές.

³² Slipp, 1984:181.

ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ/ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΦΡΑΓΚΟΥ ΚΑΙ ΤΡΑΧΗΛΗ.

Με την επεισοδιακή απομάκρυνση και του τρίτου γιου της οικογένειας, στην ηλικία των είκοσι ετών³³, που ακολουθείται από την αθόρυβη αναχώρηση και του τελευταίου, του Γιωργάκη, ο συστημικός αναγνώστης διαμορφώνει πλέον σταθερά την εντύπωση ότι η οικογενειακή ομάδα που μας απασχολεί είναι αναγκασμένη να αποβάλλει ή να ανενεργοποιεί τα αρσενικά μέλη της, ούτως ώστε να μην κινδυνεύσει η γυναικεία υπο-ομάδα και να μην επαναληφθεί η ιστορία εξοβελισμού των θυγατέρων, που σημάδεψε την αρχή του γάμου της μητέρας.

Πράγματι, η αναχώρηση του Μήτρου από το νησί επιτρέπει στην οικογένεια να επανέλθει στην προηγούμενη κατάσταση. Η Φραγκογιαννού και οι τρεις θυγατέρες της συνεργάζονται αρμονικά για την πραγμάτωση ενός κοινού στόχου, την αποκατάσταση της Δελχαρώς.

Ο γάμος της πρωτότοκης κόρης δεν θίγει σε τίποτα την παγιωμένη ισορροπία της ομάδας. Μετά το θάνατο του Γιάννη, τη θέση του παίρνει ο σύζυγος της Δελχαρώς, ο Κωσταντής ή Νταντής Τραχήλης.

Παρότι οι δύο οικογένειες δεν συγκατοικούν, παρότι η ηρωίδα εξασφαλίζει ιδιόκτητη κατοικία στην παντρεμένη θυγατέρα, κατά τους ισχύοντες κανόνες της μικρής νησιωτικής κοινότητας, τίποτα δεν αλλάζει στις οικογενειακές σχέσεις. Η χήρα Χαδούλα φέρεται ως αρχηγός και των δύο οικογενειακών "συστημάτων", που λειτουργούν στην ουσία ως ένα. Ο δε σύζυγος της πρωτότοκης κόρης υφίσταται στην ομάδα με τους ίδιους ακριβώς όρους που υφίστατο και ο πεθερός του, πράγμα που επιβεβαιώνει τη συστημική εξήγηση περί παθολογικής ακαμψίας της δομής και των "κανόνων" που διέπουν τις δεδομένες αφηγηματικές οικογένειες.

Η κυρίως αφήγηση περιλαμβάνει αρκετούς διαλόγους, που μας επιτρέπουν να μελετήσουμε ενδελεχώς τη σχέση των προσώπων που απαρτίζουν την ομάδα κατά τον παρόντα χρόνο της ιστορίας, δηλαδή τη σχέση της μητέρας, των τριών θυγατέρων (Δελχαρώς, Κρινιώς και Αμέρσας) και του γαμπρού.

Σημειωτέον ότι τα δύο πρώτα παιδιά των Τραχήληδων αντιμετωπίζονται από τον αφηγητή ως καθαρά διακοσμητικά πρόσωπα, δεδομένου ότι δεν παρέχεται καμία πληροφορία γι' αυτά μέσα στο κείμενο.

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΛΟΓΩΝ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ. Θα προχωρήσουμε τώρα στην επικοινωνιακή θεώρηση των αφηγηματικών διαδράσεων, βάσει της τροποποιημένης θεωρίας των πέντε αξιωμάτων των Watzlawick κ.ά.

Αρχίζουμε με την εξής παρατήρηση:

Το μόνο από τα διαδραστικά επεισόδια που θα μελετήσουμε, το οποίο δεν εμπεριέχει στοιχεία ακύρωσης ή ανεπιβεβαίωσης, είναι ο διάλογος που διαμοίβεται ανάμεσα στη **Χαδούλα** και την **Αμέρσα**. Τον παραθέτουμε αμέσως.

Διάλογος Φραγκογιαννούς - Αμέρσας (3,434-436)

"Την στιγμήν εκείνην, τόσον παράωρα, ενώ είχε κλειστά τα όμματα, εκρούσθη παραδόξως έξωθεν η θύρα. Η γραία εξαφνίσθη. Δεν ήθελε να φωνάξη 'ποιος είναι', διά να μην εξυπνήση την λεχώ, αλλ' απετίναξε την νάρκην της, [...]"

³³. Το κείμενο προσδιορίζει ρητώς την ηλικία αποχώρησης το πρώτου γιου, του Σταθαρού, και του τρίτου, του Μώρου. Και τα δύο αγόρια εγκαταλείπουν το σπίτι στα είκοσι τους χρόνια, δηλαδή όταν ενηλικιώνονται (3,432 και 3, 450).

εσηκώθη σιγά, εξήλθε του θαλάμου. Πριν φθάση εις την έξω θύραν, ήκουσε διακριτικήν, ψίθυρον φωνήν:

[Αμέρσα] - Μάννα!

Ανεγνώρισε την φωνήν της Αμέρσας. Ήτο η δευτερότοκος κόρη της.

[Φραγκογιαννού] -Τι έπαθες, αρή;... Τι σου ήρθε, τέτοια ώρα;

Και ήνοιξε την θύραν.

[Α.] -Μάννα, επανέλαβε μετ' ασθμαιοσύνης φωνής η Αμέρσα. Τι κάνει το κορίτσι;...μην πέθανε;

[Φ.] -Όχι...κοιμάται· τώρα ησύχασε, είπεν η γραία. Πώς σου ήρθε;

[Α.] -Είδα στον ύπνο μου πως πέθανε, είπε με πάλλουσαν ακόμη φωνήν η υψηλή γεροντοκόρη.

[Φ.] -Αμμ' σαν είχε πεθάνει, τάχα τι; είπε κυνικώς η γραία...Κ' εσηκώθης...κ' ήρθες να ιδής;

[...]

[Α.] -Ξαφνίστηκα μες στον ύπνο μου, μαννούλα. Είδα πως πέθανε το κορίτσι, και πως εσύ είχες ένα μαύρο σημάδι στο χέρι σου.

[Φ.] -Μαύρο σημάδι;...

[Α.] -Ήθελες, τάχα, να σαβανώσεις το κορίτσι. Και την ώρα που το σαβάνωνες, μαύρισε το χέρι σου...και πως έβαλες, τάχα, το χέρι σου στη φωτιά, για να ξεμαυρίση.

[Φ.] -Μπα! αλαφροϊσκιωτη! είπεν η γραία Χαδούλα...Κ' έκαμες κουτουράδα, κ' ήρθες, τέτοιαν ώρα...

[Α.] -Δεν μπορούσα να ησυχάσω, μάννα.

[Φ.] -Και δε σ' ένοιωσε το Κρινιώ, που έφυγες;

[Α.] -Όχι· κοιμάται.

[Φ.] -Κι αν ξυπνήση, κ' ιδή να λείπης από κοντά της, πώς θα της φανή;... Δε θα βάλη τις φωνές;...Θα τρελαθή, το κορίτσι!

[...]

[Α.] -Πάω πίσω, μάννα, είπεν η Αμέρσα...Αλήθεια, δεν εσυλλογίστηκα πως μπορεί να ξυπνήση το Κρινιώ, αυτήν την ώρα, να τρομάξη, που θα λείπω.

[Φ.] -Μπορούσες να μείνης κ' εδώ, είπεν η μητέρα· μόνο, μη ξυπνήση άξαφνα το Κρινιώ, και πάρη φόβο.

Η Αμέρσα εκοντοστάθη προς στιγμήν.

[Α.] -Μάννα, είπε, θέλεις να καθίσω εγώ 'δω, να πας εσύ στο σπίτι;...για να ξεκουραστής, να ησυχάσης.

[Φ.] -Όχι, είπεν, αφού εσκέφθη προς στιγμήν η γραία. Τώρα, κ' η νύχτα αυτή πέρασε. Αύριο βράδυ, πηγαίνω εγώ στο σπίτι, και κάθεσαι συ εδώ. Μόνο, τώρα πήγαινε. Καλό ξημέρωμα! "

Το επεισόδιο μας επιτρέπει να συναγάγουμε ότι οι δύο γυναίκες διατηρούν ομαλή συμπληρωματική σχέση εμπιστοσύνης, αλληλοεκτίμησης και αλληλοβοήθειας, με στοιχεία αντιστροφής των θέσεων της σχέσης συνδρομής-εξάρτησης, που εξισορροπούν τη μεταξύ τους διάδραση. Η Αμέρσα προσφέρεται να αντικαταστήσει τη μητέρα της στο πλευρό του βρέφους και εκείνη επιβεβαιώνει τον αυτοπροσδιορισμό της κοπέλας ως συνυπεύθυνου μέλους της οικογένειας. Επιπλέον, το διαδραστικό επεισόδιο είναι από τα ελάχιστα, αν όχι το μόνο, στο οποίο δεν παρατηρούμε κατ' επανάληψη στοιχεία ακύρωσης ή ανεπιβεβαίωσης. Η Γιαννού δεν ακολουθεί εδώ τις πάγιες επικοινωνιακές της συνήθειες της υπεκφυγής. Οι απαντήσεις της αφορούν το ζήτημα που τίθεται από

τη συνομιλήτριά της.

Δεν συμβαίνει το ίδιο και στη σχέση της **ηρωίδας** με την παντρεμένη **Δελχαρώ**. Ας παρακολουθήσουμε τους δύο σύντομους διαλόγους ανάμεσα στις δύο γυναίκες, που μας δίνει το κείμενο.

1ος διάλογος Φραγκογιαννούς - Δελχαρώς (3,422)

[Δ.] -Πώς πάει μάννα;

[Φ.] -Πώς να πάη!...είπεν αυστηρώς η γραία· ησύχασε τώρα, και συ! Τι θα κάμη!... δεν θα βήξη;

[Δ.] -Πώς το βλέπεις, μάννα;

[Φ.] -Πώς να το ιδώ;...Μωρό παιδί είναι...νά, που ήρθε στον κόσμο κι αυτό!...επρόσθεσε με στρυφνόν και αλλόκοτον ήθος η γραία."

2ος διάλογος Φραγκογιαννούς-Δελχαρώς (3,428)

"[Δ.] -Τ' είναι, μάννα;είπεν ανασηκωθείσα η Δελχαρώ. Δεν είναι καλά το παιδί;

Η γραία εμειδίασε στρυφνώς εις το τρομώδες φως του μικρού λύχνου.

[Φ.] -Σα σ' ακούω, δυχατέρα."

Και στις δύο περιπτώσεις ανταλλαγής μηνυμάτων, η γρια-Χαδούλα επιμένει στην ακύρωση της επικοινωνίας, που συνιστά, κατά τα φαινόμενα, το "πρότυπο" της μεταξύ των δύο γυναικών διάδρασης. Αποφεύγει να απαντήσει ευθέως στα ερωτήματα της κόρης, παρακάμπτοντας το θέμα της υγείας του βρέφους που θέτει η ερώτησή της και προβαίνοντας σε συνεχείς "ανεπιβεβαιώσεις" της μητέρας του νεογέννητου, που εύλογα ανησυχεί για το άρρωστο παιδί της. Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι με αυτόν τον τρόπο επιχειρεί να απαλλάξει την επίσης άρρωστη λεχώνα από την έγνοια για την κατάσταση της μικρής Χαδούλας. Θα πρέπει πάντως να παραδεχθούμε ότι το ίδιο αποτέλεσμα θα μπορούσε να επιτευχθεί καλύτερα με άλλου τύπου απαντήσεις.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το διαδραστικό επεισόδιο μεταξύ **Φραγκογιαννούς**, **Αμέρσας** και **Κωσταντή**, στο οποίο γίνεται εμφανής η κεκαλυμμένη εχθρότητα και έλλειψη εκτίμησης που τρέφουν οι δύο γυναίκες για το γαμπρό τους.

Συζήτηση Φραγκογιαννούς-Αμέρσας-Κωσταντή (3. 422-423).

"[Αμέρσα] -Καλημέρα!...Πώς είστε;...Πώς περάσατε;

[Φραγκογιαννού] -Εσύ 'σαι, Αμέρσα;...Νά πέρασε κι αυτή η νύχτα.

Η γραία μόλις είχεν εξυπνήσει, κ' έτριβε τα όμματα τραυλίζουσα. Ηκούσθη θόρυβος εις το πλαγινόν μικρόν χώρισμα. Ήτον ο Νταντής ο Τραχήλης, ο σύζυγος της λεχώνας, όστις εκοιμάτο εκείθεν του λεπτού ξυλοτοίχου, παραπλεύρως ενός άλλου κορασίου κ' ενός παιδίου μικράς ηλικίας, και είχεν εξυπνήσει την στιγμήν εκείνην. Εμάζευε τα εργαλεία του -σκεπάρνια, πριόνια, ροκάνια, και ητοιμάζετο να υπάγη στον ταρσανάν, ν' αρχίση το μεροκάματον.

[Φ.] -Ακούς, τι σαμαντά κάνει! είπεν η γραία. Δεν μπορεί να μαζώξη τα σιδερικά του, χωρίς ν' ακουστή. Όποιος τον ακούει, θαρρεί τι γίνεται!...

[Α.] -'Γύφτικο σπίτι καίεται', είπεν ειρωνικώς γελώσα η Αμέρσα.

Ο θόρυβος των εργαλείων, τα οποία ο Νταντής, χωρίς να είναι ορατός, όπισθεν του ξυλοτοίχου, έρριπτεν ανά έν μέσα στο ζεμπίλι του -σκεπάρνια, πριόνια, τριβέλια κτλ.- εξύπνησε και την λεχώ, την γυναίκα του.

[Δελχαρώ] -Τ' είναι, μάννα;

[Φ.] -Τι να είναι!...Ο Κωνσταντής ρίχνει τα σύνεργά του μέσ στο ζεμπίλι!... είπε μετά στεναγμού η γραία.

[Α.] -'Και βιο λογαριάζεις;'... συνεπλήρωσε την παροιμίαν η Αμέρσα.

Ηκούσθη τότε η φωνή του Κωνσταντή όπισθεν του μικρού διαφράγματος.

[Κωσταντής] -Ξυπνήσατε, πεθερά;... έλεγε· πώς περάσατε;

[Φ.] -Πώς να περάσωμε!... 'Σαν την κόττα στο μύλο...' 'Ελα να πιης το ρακί σου.

Ο Νταντής εφάνη εις την θύραν του χειμερινού θαλάμου. 'Ητο ευρύτερνος, με άχαριν τον κορμόν, 'αϊσκιωτος'³⁴, όπως έλεγεν η γραία πενθερά του, και σχεδόν σπανός. Η γραία έδειξεν εις την Αμέρσαν την μικράν φιάλην με το ρακί, εις το μικρόν ράφι άνωθεν της εστίας, και της ένευσε να βάλη στο ποτηράκι, διά να πιη ο Κωνσταντής.

[Κ.] -Δεν έχει κανένα σύκο;... ηρώτησε ούτος, άμα έλαβε το ρακοπότηρον από την χείρα της γυναικαδέλφης του.

[Φ.] -Πού να βρεθή τέτοιο πράμα! ... είπεν η γραία Χαδούλα. 'Σαράντα σταχτοκούλουρα' μας χρειάζοντ' εδώ, επρόσθεσεν, εννοούσα την σπατάλην ήτις συνήθως γίνεται κ' εις τα πτωχότερα σπίτια, εν καιρώ ενσκήψεως τοιούτου 'αισίου γεγονότος', οποίον είναι και η γέννησις κόρης.

[Α.] -Θέλεις εσύ γαμπρό με μάτια; είπεν ενθυμηθείσα άλλην παροιμίαν η γυναικαδέλφη του, η Αμέρσα.

[Κ.] -Τουλόου σ' μην τον θέλης τον σαστικό σου να 'ναι στραβός; είπε χωρίς να πειραχθή, ο Νταντής... Εβίβα! Καλή σαράντιση!

Κ' έπιεν απνευστί το μικρόν ποτήριον.

[Κ.] -Καλό σας βράδυ!

Εφορτώθη την ζεμπίλαν, κ' επήγε διά τον ταρσανάν."

Η σκηνή ανοίγει με την είσοδο της Αμέρσας στο σπίτι της οικογένειας Τραχήλη και την ερώτηση που απευθύνει στη μητέρα της: "Πώς είστε;...Πώς περάσατε;" Το θέμα της ερώτησης αφορά βεβαίως την κατάσταση της υγείας του παιδιού και της λεχώνας, καθώς και τη σχετιζόμενη με αυτήν ταλαιπωρία της γρια-Χαδούλας, που αγρύπησε στο πλευρό τους. Η Γιαννού απαντά με υπεκφυγές, "ακυρώνοντας", κατά τη συνήθειά της, την επικοινωνία.

Ακολουθεί η αφύπνιση του Κωσταντή και η θορυβώδης τακτοποίηση των συνέργων της εργασίας του, που υποθέτουμε ότι η Φραγκογιαννού και η Αμέρσα προσλαμβάνουν ως μη λεκτική απόπειρα προβολής του ως αρχηγού της οικογένειας.

Η αντίδραση της πεθεράς συνίσταται σε "ανεπιβεβαίωση" του συζύγου της Δελχαρώς, την οποία απευθύνει όχι άμεσα, στον ίδιο, αλλά έμμεσα, αποτεινόμενη στην Αμέρσα. Η δευτερότοκη κόρη των Φράγκων συμφωνεί και επαυξάνει. Εκφέρει, απευθυνόμενη στην προλαλήσασα, με ειρωνική διάθεση και με τη μορφή παροιμίας ("Γύφτικο σπίτι καίεται [...] Και βιο λογαριάζεις"), πρόταση που επίσης ισοδυναμεί με "ανεπιβεβαίωση" του Κωσταντή, συμφωνώντας με τη μητέρα της ως προς την, κατά τη γνώμη της, θέση του άνδρα μέσα στην ίδια του την οικογένεια. Η συζήτηση των δύο γυναικών δεν είναι βέβαιο ότι υποπίπτει στην αντίληψη του Κωσταντή. Ίσως οι φωνές τους καλύπτονται από τον κρότο των εργαλείων. Τίποτε όμως δεν αποκλείει το αντίθετο. Τη δυνατότητα -που η διάταξη του χώρου πρακτικά επιτρέπει- να ακούσει ο γαμπρός τα σχόλια της πεθεράς και της

34. Άχαρος, άγαρμος.

κουνιάδας μέσα από το λεπτό ξύλινο χώρισμα, πράγμα για το οποίο οι συνδιαλεγόμενες προφανώς αδιαφορούν.

Στη ροή του διαλόγου παρεμβάλλεται η, λόγω του θορύβου που προκαλεί ο Κωσταντής, αφύπνιση της άρρωστης Δελχαρώς και η απόπειρά της να συμμετάσχει στα δρώμενα, ζητώντας πληροφορίες για την κατάσταση. Η γρια-Χαδούλα απαντά στη λεχώνα με μία ακόμα “ακύρωση”, δίνοντας σε λεκτικό επίπεδο μια υποτίθεται ουδέτερη αναφορά για τα γεγονότα. Η δυσφορία για το γαμπρό της εκφράζεται σε μη λεκτικό επίπεδο, με έναν αναστεναγμό. Η σιωπή της Δελχαρώς που ακολουθεί μπορεί φυσικά να αποδοθεί σε φυσική αδυναμία, απόρροια της ασθένειάς της. Μπορεί όμως να ερμηνευθεί και ως “ακύρωση” των σχολίων των δύο γυναικών για το θέμα. Η νεαρή σύζυγος ίσως υπεκφεύγει, αποφεύγει να πάρει θέση υπέρ ή κατά του άντρα της.

Ο Νταντής έχει προφανώς αντιληφθεί τουλάχιστον το γεγονός ότι κάποιος διάλογος διαμείβεται στο διπλανό δωμάτιο, αν υποθέσουμε ότι το περιεχόμενό του δεν έχει φθάσει στα αυτιά του ευκρινώς. Εισερχόμενος στη σκηνή λεκτικά, λίγο πριν παρουσιασθεί στο χώρο που αυτή διαδραματίζεται, απευθύνεται στην πεθερά του, παρότι η τελευταία, χλευαστική παρατήρηση που προηγείται της εισόδου του εκφέρεται από την Αμέρσα. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η απόπειρα να αγνοήσει την παρουσία της γυναικαδέλφης και το μόλις προηγηθέν πικρόχολο σχόλιό της για το πρόσωπο του, συνιστά και “ανεπιβεβαίωση” της τελευταίας.

Η ηλικιωμένη ηρωίδα απαντά στην ερώτησή του, που αφορά την κατά τη διάρκεια της νύχτας εξέλιξη της κατάστασης (“Ξυπνήσατε, πεθερά;... πώς περάσατε;”), πάλι με μια υπεκφυγή -με μια παροιμία, (“Πώς να περάσωμε!... ‘Σαν την κόττα στο μύλο’”), η οποία μπορεί να εκληφθεί ως μία ακόμα απόπειρα “ακύρωσης” του αυτοπροσδιορισμού του Κωσταντή, δεδομένου ότι αρνείται να παράσχει στον πατέρα του βρέφους και αρχηγό, τυπικά, της οικογένειας σαφείς πληροφορίες για την υγεία της νεογέννητης κόρης του.

Στη συνέχεια, με άλλον έναν ακυρωτικό ελιγμό, που συνίσταται στην αλλαγή θέματος, τον καλεί να πάρει το πρωινό του. Το μήνυμα αυτό, σε λεκτικό επίπεδο μήνυμα σχετικής αποδοχής του γαμπρού, αντιφάσκει σε μη λεκτικό επίπεδο με την πράξη που ακολουθεί, την απροθυμία της να τον εξυπηρετήσει η ίδια. Το έργο αναθέτει, με νεύματα, που τα συμφραζόμενα μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε περιφρονητικά, στην Αμέρσα.

Εν ολίγοις, η απροθυμία της να τον ενημερώσει για την κατάσταση του άρρωστου παιδιού, της συζύγου του ή τη δική της θέτει τον Κωσταντή στο περιθώριο των οικογενειακών προβλημάτων. Σε τελευταία ανάλυση, αυτή ταύτη η προσφορά της ρακής μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί “ακύρωση” της επικοινωνίας διά της υπεκφυγής, της αλλαγής θέματος³⁵.

Το αίτημα του Κωσταντή για περαιτέρω περιποίηση (“Δεν έχει κανένα σύκο;”) προκαλεί δεύτερο κύκλο ειρωνικών σχολίων/“ανεπιβεβαιώσεων” εκ μέρους πεθεράς και κουνιάδας -ενώ η γυναίκα του εξακολουθεί να σιωπά. Η δυσφορία τους καλύπτεται εκ νέου πίσω από το διφορούμενο λόγο των παροιμιών. Η παρατήρηση της Φραγκογιαννούς “ ‘Σαράντα σταχτοκούλουρα’ μας χρειάζοντ’ εδώ’”, μπορεί άνετα να ερμηνευθεί και ως κεκαλυμμένη κριτική εκ μέρους της πεθεράς, που αφορά τις ικανότητες του να εξασφαλίσει τη στοιχειώδη οικονομική

35. Evasion. Tarnopolsky κ.ά., 1967:500

άνεση της οικογένειας, άρα “ανεπιβεβαίωση” που σχετίζεται με το status³⁶.

Ακολουθεί η επιθετικότερη παρέμβαση της Αμέρσας (“Θέλεις εσύ γαμπρό με μάτια;”), ρήση που εύκολα ερμηνεύεται ως έμμεσο σχόλιο για την ανεπάρκειά του ως συζύγου και πατέρα, και συνιστά και πάλι “ανεπιβεβαίωση” status.

Οι δύο γυναίκες μοιάζουν να υπονοούν, σε μη λεκτικό επίπεδο, ότι ναι, βεβαίως, από απόψεως τυπικής συγγένειας, ο Τραχήλης είναι γαμπρός τους, εφ’ όσον έχει παντρευτεί τη Δελχαρώ, κόρη της μίας και αδελφή της άλλης. Δεν είναι όμως ουσιαστικά άξιος του σεβασμού τους, εφ’ όσον εκπληρώνει ανεπαρκώς τα καθήκοντά του. Θεωρούν τουλάχιστον γελοίο το γεγονός ότι ζητά κάτι περισσότερο από τη σκέτη ρακή που του προσφέρθηκε. Κατά την άποψή τους, ήδη το ταπεινό ποτό είναι πολύ για έναν οικογενειάρχη ο οποίος δεν είναι καν σε θέση να εξασφαλίσει την άνετη διαβίωση των οικείων του σε επίπεδο υλικών αγαθών.

Ο Νταντής αποφεύγει να απαντήσει στην πεθερά του, αποδεχόμενος σιωπηρά τη θέση του ασθενεστέρου στην καθαρά συμπληρωματική και συγκεκαλυμμένα εχθρική σχέση τους.

Κάνει όμως μια ήπια απόπειρα να αντιπαρατεθεί συμμετρικά, αν και έμμεσα επίσης, μέσω της “αντι-ανεπιβεβαιωτικής” αντίδρασής του, στη διεκδίκηση της θέσης του ισχυροτέρου εκ μέρους της κουνιάδας. Η παρατήρηση που της απευθύνει (“Τουλόου σ’ μην τον θέλεις τον σαστικό σου³⁷ να ’ναι στραβός;”) μπορεί να εκληφθεί ως ειρωνικός υπαινιγμός για την, κατά τα πολιτισμικά πρότυπα του παπαδιαμαντικού σύμπαντος, μειονεκτική θέση της ως γεροντοκόρης αδελφής της συζύγου του. Εγώ μπορεί να μην είμαι ο κατάλληλος για την οικογένεια γαμπρός, φαίνεται να υπονοεί, εσύ όμως στην ηλικία σου δεν έχεις ελπίδα να σταθείς νύφη ούτε καν δίπλα σε τυφλό, έστω, γαμπρό.

Η ακόλουθη κίνηση (“Και έπιεν απνευστί το μικρόν ποτήριον”), καθώς και η συμβιβαστική φράση με την οποία τελειώνει η σκηνή (“Καλό σας βράδυ”), μας δίνουν τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι τελικώς η διάδραση κλείνει με υποχώρηση του Τραχήλη, ο οποίος αποδέχεται τη θέση του ασθενεστέρου.

Η σχέση Γιαννούς - Αμέρσας και Κωσταντή μπορεί, στο παραπάνω επεισόδιο, να περιγραφεί ως συμπληρωματική, με τις δύο γυναίκες στη θέση του ισχυροτέρου απέναντι στο γαμπρό τους. Ακόμα είναι προφανές ότι η διάδραση χαρακτηρίζεται από αλληπάλληλες “ακυρώσεις” της επικοινωνίας και “ανεπιβεβαιώσεις” του αυτοπροσδιορισμού του άνδρα.

Η τελευταία και σημαντικότερη, ίσως, για την παρούσα προσέγγιση, συζήτηση μεταξύ των βασικών για την εξέλιξη της δράσης προσώπων, που παρέχει το κείμενο, αφορά την ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ **Φραγκογιαννούς, Δελχαρώς** και **Κωσταντή** κατά την κρίσιμότερη στιγμή που ακολουθεί το φόνο της μικρής Χαδούλας και τη διαπίστωση του θανάτου από τους γονείς της.

Διάλογος Φραγκογιαννούς - Δελχαρώς και Φραγκογιαννούς - Δελχαρώς - Κωσταντή (3. 453-456).

“Άκρα σιγή και ησυχία επεκράτησεν εντός του σκοτεινού θαλάμου, μετά τον τελευταίον βήχα και τον κλαυθμυρισμόν του θυγατρίου, τα οποία τόσον αποτόμως διεκόπησαν. [...]

Αίφνης η λεχώνα εξύπνησε μετά τιναγμού, εν μέσω της άκρας ηρεμίας.

[Δ.] -Τ’ είναι, μάννα; είπε.

36. Status disqualification. Sluzki κ.ά., 1967:500· Wichstrom κ.ά., 1993:219.

37 Τον αρραβωνιαστικό σου.

Η μήτηρ της βλοσυρά, και ως εν φρεναπάτη, την κοιτάξεν εις το φώς του λυχναρίου.

[Φ.] -Τ' είναι! είπε, τίποτα. Ξύπνησες;

[Δ.] -Μου φάνηκε πως κάτι είπες... πως μ'εφώναξες, μες στον ύπνο μου.

[Φ.] - Εγώ;... όχι. Τ' αυτιά σου κάμανε.

[Δ.] -Τι ώρα να είναι, μάννα;

[Φ.] -Τι ώρα; Ξέρω 'γώ;... τόσες φορές λάλησε και ξαναλάλησε τ' ορνίθι.

[Δ.] -Και σύ δεν κοιμήθης, μάννα;

[Φ.] -Εχόρτασα τον ύπνο καλά...Τρύπησε το πλευρό μου, είπεν η Φραγκογιαννού, ήτις δεν είχε κλείσει όμμα. Όπου είναι θα φέξη.

Η λεχώνα εχασμήθη, κ' έκαμε το σημείο του σταυρού επί του στόματος. Συγχρόνως δε ύψωσε το βλέμμα προς το μικρόν εικονοστάσιον, το οποίον αντίκρουζεν.

[Δ.] -Έχει σβήσει το καντήλι, μάννα· δεν το άναβες;

[Φ.] -Δεν το αγροίκησα, θυγατέρα, είπεν η γραία· κοιμώμουν βαθιά.

[Δ.] -Και το παιδί κοιμάται, βλέπω, ήσυχα. Πώς το 'παθε;

[Φ.] -Ησύχασε κι αυτό τώρα πλια, είπεν η γραία.

[Δ.] -Κ' εμένα μου πονεί το βυζί μου, είπεν η λεχώ· άρχισε να κατεβάζη πολύ τώρα. Ήθελα να ήτον ξυπνητό να το βύζαινα.

[Φ.] -Ε! τι να γίνει... Θα βρούμε κανένα παιδί, είπεν η γραία.

[Δ.] -Τι λες, μάννα;

Η γραία δεν απήντησεν. Ήθελε κάτι να είπη. Δεν ήξευρε τι να είπη.

[Δ.] -Δεν κάνεις τον κόπο ν' ανάψης το καντήλι, μάννα;

[Φ.] -Αν θέλης, σηκώσου συ κι άναψέ το· δεν έχω χέρια...

[Δ.] -Πώς!

[Φ.] -Πιάστηκε πλια το χεράκι μου.

[Δ.] -Τι λες; Σε καλό σου, μάννα· εγώ, που δεν έχω πάρει ευχή, κάνει ν' ανάψω το καντήλι;

Την στιγμήν εκείνην, καθώς είπε 'πιάστηκε το χεράκι μου', επανήλθε πρώτην φοράν εις τον νουν της γραίας το όνειρον της Αμέρσας.

Δεν ηδυνήθη να κρατηθή, και έπνιξεν εις τα στήθη της βαθύν λυγμόν.

[Δ.] -Τι έχεις, μάννα;

Και η λεχώ επήδησε κάτω από την χαμηλήν κλίνην.

[Δ.] -Δεν είναι καλά, το παιδί;

Φωναί και σπαραγμός και κλαύματα ηκούσθησαν. Η μήτηρ εύρισκε το θυγάτριόν της νεκρόν εντός του λίκνου.

Από τον θόρυβον, εξύπνησεν εις το διπλανόν χώρισμα ο Κωνσταντής, όστις είχε χορτάσει καλά τον ύπνον.

[Κ.] -Τι είναι; έκραξε τρίβων τους οφθαλμούς.

Εχασμήθη, ετανύσθη, ετινάχθη, κ' έτρεξε εις την θύραν του θαλάμου.

[Κ.] -Βρε! τι κάνετε σεις;... Θα σηκώσετε τον κόσμο στο ποδάρι... Μήγαρις μας αφήνετε, μπάρεμ, να πάρουμ' ένα ύπνο απ' τις φωνές σας;

Κανείς δεν απήντησεν εις τας διαμαρτυρίας του Κωνσταντή. Η σύζυγός του έκυπτε, πνίγουσα τους λυγμούς της, επί του λίκνου. Η πενθερά του εκάθητο, συνάπτουσα τας χείρας, αινιγματώδης, σφίγγουσα τους οδόντας, με απλανές το βλέμμα. Μετά τον πρώτον ακούσιον λυγμόν της, δεν είχεν εκβάλει πλέον άλλην φωνήν.

[Κ.] -Τι!... πέθανε το παιδί; Βρε!... έκαμεν ο Κωνσταντής, μείνας με ανοικτόν

το στόμα.

Είτα προσέθηκε:

[Κ.] -Για ταύτο έβλεπα κάτι ανάποδα όνειρα, ζάβαλε!...

Η Δελχαρώ, ανακύψασα προς στιγμήν από του λίκνου, συνέχουσα τους λυγμούς της, είπε:

[Δ.] -Μάννα, δεν θα να φέρης τα ρουχάκια του, να τ' αλλάξουμε;... Πού είν' η Αμέρσα;

Η Φραγκογιαννού δεν απήντησε.

[Δ.] Πού είναι η Αμέρσα, μάννα; επανέλαβε, ψαύσασα τον αγκώνα της μητρός της η Δελχαρώ.

Η Φραγκογιαννού ανετινάχθη ως να την έθιξεν άκανθα ή κέντρον νάρκης.

[Φ.] -Η Αμέρσα, πού είναι; στο σπίτι μας... απήντησε.

[Δ.] -Δεν είχεν έρθει 'δώ η Αμέρσα; Μου φάνηκε πως άκουσα τη φωνή της στον ύπνο μου, είπεν η λεχώνα.

[Φ.] -Ας πάη να την φωνάξη, είπεν η γραία, νεύουσα με τον κανθόν του όμματος προς τον γαμβρόν της.

[Δ.] -Κωσταντή, πας να φωνάξης την Αμέρσα; είπεν η λεχώ προς τον σύζυγόν της.

[Κ.] -Πάω, Ακούς, λέει!... Ωχ, κρίμα, ζάβαλε!... Καλά που το βαφτίσαμε κιόλας.

Ο Νταντής έκυψεν εις το πάτωμα του μικρού προδόμου εις το σκότος, ψηλαφών να εύρη τα παλιοπάπουτσά του να τα φορέση. Έκαμνε μικρόν θόρυβον, κρούων διάφορα ζεύγη παλαιών τσοκάρων προς άλληλα και επί των σανίδων του πατώματος.

[Κ.] -Πού είναι τα παλιοκατσάρια μου; είπε.

Τέλος εφόρεσεν έν ζεύγος πατημένων γυναικείων εμβάδων, τας οποίας εύρε, και αίτινες εκάλυπτον μόνον τους δακτύλους των ποδών και μέρος του ταρσού, αφήνουσαι έξω όλην την πτέρναν. Άλλον θόρυβον έκαμε διά ν' ανοίξη την θύραν, μη ευρίσκων εις το σκότος τον σύρτην ούτε το μάνδαλον. Αφού ήνοιξε την θύραν, επανήλθεν αίφνης οπίσω.

[Κ.] -Ακούς, Δελχαρώ, είπε, της Αμέρσας μονάχα να πω να 'ρθή, ή να 'ρθή και το Κρινιώ μαζί; Τι λές εσύ, πεθερά;

Και η Φραγκογιαννού ανυπόμονος:

[Φ.] -Πήγαινε τώρα, τι φέρνεις γύρο; είπε. Ας ερθή όποιος ερθή!

Η Δελχαρώ εθρήνη ηρέμα κύπτουσα επί του λίκνου. Ο Νταντής πριν εξέλθη, έρριψε βλέμμα εις το λίκνον και εις την σύζυγόν του.

[Κ.] -Αχ! κρίμα, ζάβαλε! είπε... Κ' έβλεπα κάτι όνειρα!... βρε παιδιά!

Κ' εξήλθε δρομαίος."

Οι ερωτήσεις της λεχώνας για την κατάσταση του παιδιού αντιμετωπίζονται κατά την πάγια επικοινωνιακή τακτική της ηρωίδας, την τακτική της υπεκφυγής.

Ο θρήνος της Δελχαρώς που ακολουθεί τη διαπίστωση του θανάτου ξυπνά τον Κωσταντή, ο οποίος, χωρίς να σκεφθεί ότι η αναταραχή μπορεί να σχετίζεται με την επιδείνωση της υγείας του άρρωστου βρέφους, αυτοπροσδιορίζεται ως αρχηγός της οικογένειας, που απαιτεί να σέβονται οι γυναίκες τον ύπνο του κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες. Η σιωπή μητέρας και κόρης, που απαξιούν να τον πληροφορήσουν για το μοιραίο γεγονός, θα πρέπει να ερμηνευθεί ως "ανεπιβεβαίωση" του νέου άνδρα.

Η αλληλουχία των μηνυμάτων μάς επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Νταντής δεν αντιπαράκειται, άρα αποδέχεται για άλλη μία φορά τη θέση και το ρόλο που του αποδίδεται.

Ο κλαυθμός της μητέρας του νεκρού νεογνού και η στάση του σώματος της Φραγκογιαννούς είναι οι μόνες ενδείξεις που επιτρέπουν στον πατέρα να αντιληφθεί το θλιβερό συμβάν. Η αντίδρασή του συνίσταται σε αμήχανες παρατηρήσεις, που δεν βοηθούν την κατάσταση: "Τι!... πέθανε το παιδί; Βρε!... έκαμεν ο Κωνσταντής, μείνας με ανοικτόν το στόμα [...] Για τούτο έβλεπα κάτι ανάποδα όνειρα, ζάβαλε!...". Ο Κωσταντής, σε μη λεκτικό επίπεδο, αυτοπροσδιορίζεται ως ασθενέστερος και ανεύθυνος.

Οι παρατηρήσεις αυτές αλλά και η ίδια του η παρουσία αγνοούνται πλήρως από τις δύο γυναίκες. Η μεν Δελχαρώ δεν του απαντά καν. Συμπεριφέρεται σαν να μη βρισκόταν εκείνος στον ίδιο χώρο. Αντί να στραφεί στο σύντροφο της ζητώντας βοήθεια ή παρηγοριά³⁸, απευθύνεται στη μητέρα της αποκλειστικά και ζητά τη συνδρομή της για την επίλυση των πρακτικών θεμάτων που ανακύπτουν σε παρόμοιες περιστάσεις, ενώ παράλληλα δηλώνει ότι αισθάνεται την ανάγκη της παρουσίας της μικρότερης αλλά ισχυρότερης αδελφής της, της Αμέρσας. Η δε πεθερά αντιδρά με μία ακόμα "ανεπιβεβαίωση". Προβαίνει στη διατύπωση μιας εντολής που απαιτεί να εκτελέσει ο Κωνσταντής, αποτεινόντας όμως άμεσα το λόγο στην κόρη της και έμμεσα μόνο στον επίσης παρόντα γαμπρό, υποδηλώνοντας, με μη λεκτικά μέσα, την απόλυτη περιφρόνησή της για το άτομό του. Η Δελχαρώ απευθύνεται -για πρώτη και τελευταία φορά μέσα στην αφήγηση- στον πατέρα του παιδιού της, μόνο ύστερα από υπόδειξη της μητέρας της, και για να εκτελέσει την εντολή της. Είναι σαφές ότι οι δύο σύζυγοι κατέχουν τη θέση του ασθενέστρου στην αυστηρά συμπληρωματική τους σχέση με την κεντρική ηρωίδα. Ο Νταντής και πάλι δεν επιχειρεί να ανατρέψει την κατάσταση. Εν συνεχεία αυτοπροσδιορίζεται, με την αδεξιότητα και την έλλειψη ψυχραιμίας με την οποία αντιδρά, ως άξιος της αντιμετώπισης που υφίσταται. Ο άνδρας του σπιτιού δεν είναι σε θέση ούτε τα παπούτσια του να βρει. Η δε χρησιμοποίηση γυναικείων υποδημάτων υποδηλώνει προφανώς συμβολικά την ανάληψη γυναικείου ρόλου. Το ίδιο και η αδυναμία να επιδείξει την ελάχιστη, έστω, πρωτοβουλία για στοιχειωδέστατα θέματα, εν προκειμένω για το πώς ακριβώς θα εκτελέσει την απλούστατη αποστολή που του ανατέθηκε. Επιστρέφει ζητώντας περαιτέρω οδηγίες. Δεν είναι σε θέση να αποφασίσει ούτε καν κατά πόσον είναι απαραίτητη η παρουσία της μικρότερης αδελφής της συζύγου του, της Κρινιώς. Η απάντηση της Φραγκογιαννούς επιβεβαιώνει απλώς τον προτεινόμενο από τον ίδιο ορισμό του εαυτού του ως ανεπαρκούς για το ρόλο του αρχηγού του νοικοκυριού των Τραχήληδων. Επιπλέον δικαιώνει την εκ μέρους της πεθεράς υποκατάστασή του στα αντίστοιχα καθήκοντα και δικαιώματα.

Εννοείται ότι στα πλαίσια της συστημικής λογικής δεν τίθεται θέμα υπαιτίου της κατάστασης. Η αδυναμία της Δελχαρώς και του Κωσταντή οδηγεί στην περιθωριοποίηση του ζεύγους -και κυρίως του Νταντή- μέσα στο ίδιο του το σπίτι, αλλά και το αντίστροφο. Η αποδοχή της περιθωριοποίησης εκ μέρους του

³⁸. Θα άξιζε να σημειωθεί η διαμετρικά αντίθετη κατάσταση που περιγράφεται στο "Αμάρτημα της μητρός μου" του Γ. Βιζυηνού. Εκεί, μετά την ανακάλυψη του θανάτου της νεογέννητης, η μητέρα στρέφεται αυτομάτως στο σύζυγο, ο οποίος αναλαμβάνει πλήρως την περαιτέρω αντιμετώπιση και διευθέτηση της κατάστασης (Γ.Μ. Βιζυηνός, "Νεοελληνικά διηγήματα", επιμ. Π. Μουλάς, Ερμής, 1991:23).

ζεύγους οδηγεί με τη σειρά της στην εκ μέρους της Χαδούλας ανάληψη της θέσης του αδιαμφισβήτητου αρχηγού της οικογένειας, πράγμα που οδηγεί στην περαιτέρω αποδυνάμωση των συζύγων απέναντί της, κ.ο.κ. Η συμπληρωματικότητα κλιμακώνεται συνεχώς, έως ότου ένα τυχαίο (;) γεγονός, η γέννηση του τρίτου παιδιού των Τραχήληδων, επισπεύδει τον εκτροχιασμό της κατάστασης.

Μια άλλη παρατήρηση που ο συστημικός αναγνώστης κάνει αναπόφευκτα είναι η εξής: Οι αφηγηματικές οικογένειες που μας απασχολούν παρουσιάζουν σαφώς το χαρακτηριστικό της σύγχυσης ορίων. Η πυρηνική οικογένεια των Τραχήληδων δεν είναι ούτε στο ελάχιστο οριοθετημένη απέναντι στην πατρική οικογένεια της συζύγου³⁹. Τα δύο συστήματα διοικούνται σταθερά, όπως ήδη αναφέρθηκε, από την πολιτισμικά απαράδεκτη άρχουσα δυάδα⁴⁰ Φραγκογιαννούς-Αμέρσας, γύρω από την οποία συσπειρώνονται και τα υπόλοιπα θηλυκά μέλη, η Δελχαρώ και η Κρινιώ.

Επι πλέον η συνοχή της ομάδας εξασφαλίζεται, τόσο στην οικογένεια Φράγκου, όσο και στην οικογένεια Τραχήλη, με τη σύμπληξη φανεράς συμμαχίας των γυναικών εναντίον του μόνου ενήλικου άνδρα της οικογένειας. Στην πρώτη περίπτωση του Γιάννη, στη δεύτερη του Κωσταντή. Το "πρότυπο" σχέσεων διαιωνίζεται.

Στα πλαίσια των προβληματικών αυτών "συστημάτων", που αφορούν δύο γενεές, το διαρκώς επαπειλούμενο σχίσμα αφορά πάντοτε τη ρήξη ανάμεσα στη γυναικεία και την ανδρική υποομάδα. Χαρακτηριστικό της δυσλειτουργικής πόλωσης αποτελεί επιπροσθέτως το γεγονός ότι η συμμαχία των γυναικών κατά του μόνου ενήλικου άνδρα είναι τόσο άκαμπτη και δεσμευτική, ώστε δεν παρατηρούμε την παραμικρή καταστασιακή παρέκκλιση, την κατά περίπτωση ελευθερία των μελών να συνάπτουν νέες συμμαχίες μεταξύ τους, ανάλογα με τις ανάγκες της κατάστασης. Οι υποομάδες δεν είναι καν σε θέση να υποκαθιστούν κατά καιρούς το παγιωμένο σχισμογενετικό "πρότυπο" με ένα άλλο, ούτως ώστε να έχουν την ευελιξία να αποτρέψουν τον τελικό καταστροφικό εκτροχιασμό⁴¹.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα η ισορροπία εξασφαλίζεται με την εναλλαγή συμμετρικών και συμπληρωματικών κύκλων⁴². Συμμετρικών ακολουθιών πράξεων, που παρεμβάλλονται από καιρό σε καιρό και κατ' εξαίρεσιν, στους κατ' αρχήν αυστηρά συμπληρωματικούς βρόχους και αναχαιτίζουν την κλιμάκωση της κατάστασης. Ενδείξεις για την ερμηνεία αυτή μας δίνει, μεταξύ άλλων, και το γεγονός ότι όλα τα διαδραστικά επεισόδια μεταξύ πεθεράς και γαμπρού ή πεθεράς, κουνιάδας και γαμπρού, ανοίγουν με εκ μέρους του Κωσταντή απόπειρες αυτοπροβολής του ως αρχηγού της οικογένειας (3,422, 3,427, 3,454).

Η γέννηση της ασθενικής Χαδούλας, που είναι και η μόνη συνονόματη με την ηρωίδα εγγονή, ανοίγει τους ασκούς του Αιόλου και οδηγεί στη ραγδαία κλιμάκωση της συμπληρωματικότητας και τη ριζική αλλαγή της οικογενειακής

39. Minuchin, 1974.46-65.

40. Hoffman, 1981:122.

41. Βλ. και Hoffman, 1981.138.

42. Η μελέτη εδώ ακολουθεί τη συλλογιστική της κατά Maruyama δεύτερης κυβερνητικής (που, όπως έχουμε τονίσει επανειλημμένως, δεν πρέπει να συγχέεται με την κατά Maturana κυβερνητική δευτέρας τάξεως). Υπενθυμίζουμε ότι, όσον αφορά τη διατήρηση της σχετικής ισορροπίας του συστήματος, η αντιμετώπιση της δεύτερης κυβερνητικής λαμβάνει υπ' όψιν και τις μορφογενετικές διαδικασίες και τους κύκλους θετικής ανάδρασης, και όχι μόνον τις ομοιοστατικές διαδικασίες, όπως στα πρώιμα ρεύματα της πρώτης κυβερνητικής. (Hoffman, 1981:52).

ισορροπίας.

Πρόκειται για τυχαίο γεγονός, που σπρώχνει ένα σύστημα -το οποίο ήδη προ πολλού έτεινε να υπερβεί τα όρια- να διολισθήσει πέρα από το σημείο ισορροπίας του⁴³; Πρόκειται για ταύτιση της ηρωίδας με τον επιτιθέμενο, τη μητέρα Δελχαρώ, σε ψυχαναλυτική συλλογιστική;⁴⁴ Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, το γεγονός ότι το θύμα φέρει το όνομα της δολοφόνου αποκτά συμβολική σημασία. Η ηρωίδα δεν ανέχεται τη διαιώνιση της θλιβερής ιστορίας της και η πράξη της στρέφεται κυρίως εναντίον του εαυτού της -μπορεί ίσως να χαρακτηριστεί συμβολική αυτοκτονία.

Οπωσδήποτε η διάπραξη του φόνου σηματοδοτεί την ανατροπή τού ως τότε ισχύοντος *status quo*, τον αιφνίδιο μετασχηματισμό της σχέσης συνδρομής-εξάρτησης (που ως εκείνη τη στιγμή διατηρεί η ηρωίδα με τους οικείους της) σε σχέση θύτη- θύματος.

Μετά τον πρώτο φόνο, η παθολογικά άκαμπτη οικογενειακή μυθολογία, κατά την οποία η Γιαννού λειτουργεί πάντοτε ως σωτήρας της οικογένειας, απαγορεύει τη συνειδητοποίηση της σημασίας του γεγονότος από τα μέλη της ομάδας. Το κείμενο επισημαίνει ρητώς ότι η Δελχαρώ γνωρίζει τα αίτια του θανάτου, δεδομένου ότι έχει άλλωστε απτές αποδείξεις, τα σημάδια του στραγγαλισμού στο λαιμό του νεογέννητου (3, 456). Ακόμα, ότι δεν συμμερίζεται τις απόψεις τις μητέρας της για την αναγκαιότητα της εξαφάνισης των κοριτσιών από το πρόσωπο της γης. Η Δελχαρώ θρηνεί ειλικρινά το θάνατο της θυγατέρας της και καταδικάζει σιωπηρά την πράξη της μητέρας της. Λίγο πριν τη φυγή της Γιαννούς από το σπίτι εκφράζεται ρητώς: "Η αμαρτία σε κυνηγά, μάννα, είπε δειλώς η Δελχαρώ" (3,474). Δεν τολμά εν τούτοις να αποκαλύψει τα όσα γνωρίζει σε κανέναν, ούτε καν στην ίδια την ένοχη. Η πάγια συνήθεια της συγκάλυψης των επικίνδυνων για τη συνοχή της οικογένειας μυστικών, υπερισχύει.

Η ανοχή, η περαιτέρω επίταση της ενδοτικότητας των συγγενών, οδηγεί στην περαιτέρω κλιμάκωση της κατάστασης. Η ηρωίδα επιχειρεί να υποκαταστήσει το Θεό και αναλαμβάνει, βάσει της προσωπικής, ιδιότυπης συλλογιστικής της, την αποκατάσταση της κοινωνικής και κοσμικής αδικίας. Διαπράττει τρεις ακόμα φόνους. Προκαλεί τον διά πνιγμού στο νερό της στέρνας θάνατο της πεντάχρονης Αρετούλας και της τρίχρονης Μυρσούδας, θυγατέρων του Γιάννη του Περιβολά, μέσα στο κτήμα του πατέρα τους, του οποίου η παρουσία λίγα μέτρα μακρύτερα από τον τόπο του εγκλήματος δεν πτοεί τη φόνισσα. Η γριά Χαδούλα, ύστερα από την επίσκεψή της στο ξωκλήσι του Αγ. Γιάννη, κατά την οποία ερμηνεύει αυθαίρετα ορισμένα σημάδια ως ενδείξεις επιδοκμασίας του Αγίου, θεωρεί πλέον τον εαυτό της επιφορτισμένο με θεία αποστολή. Τέλος, η ηρωίδα στραγγαλίζει το αβάππιστο νεογνό του βοσκού Γιάννη Λυρίγκου.

Ενδιαμέσως, μετά το διπλό έγκλημα με θύματα τις κόρες του Περιβολά και πριν από την αναγκαστική φυγή της στο βουνό, προκαλεί με την ενσυνείδητη αμέλειά της τον πνιγμό της επτάχρονης Ξενούλας στο πηγάδι, γεγονός το οποίο κινεί της υποψίες των αντιπροσώπων της κρατικής εξουσίας και θέτει σε κίνηση το μηχανισμό της κρατικής δικαιοσύνης.

43. Σημείο ισορροπίας ή ομοιοστατικό υψίπεδο, κατά την ορολογία του Hardin. Βλ. Hoffman, 1981:51.

Βλ. επίσης και Hoffman, 1992:11, όπου η έννοια της υπέρβασης του σημείου ισορροπίας, την οποία πυροδοτεί ένα τυχαίο γεγονός, εντάσσεται στα πλαίσια της μη αντικειμενιστικής θεωρίας του κοινωνικού κονστραξιονισμού.

44. A. Freud, 1936/1978: 109-121.

Η ειρωνεία του κειμένου είναι προφανής. Η κρατική εξουσία συλλαμβάνει υποψίες για την εγκληματική δραστηριότητα με αφορμή το μοναδικό θάνατο για τον οποίο δεν ευθύνεται άμεσα η ηρωίδα.

Η ΕΞΗΓΗΣΗ/ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΕΓΚΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟ-ΓΙΑΝΝΟΥΣ.

1. ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΩΝ ΦΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ “ΣΤΙΞΗ” ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟΓΙΑΝΝΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗ “ΣΤΙΞΗ” ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ

Α. Κατά τη “στίξη”, την “αυτοερμηνεία” της Φραγκογιαννούς, ο φόνος αντιμετωπίζεται ως τρόπος ανακούφισης τόσο της οικογένειάς της όσο και της κοινότητας, και όχι ως τρόπος προώθησης ιδιοτελών σκοπών. Η γρια-Χαδούλα διαπράττει τόσο το πρώτο όσο και τα επόμενα εγκλήματά της με στόχο τη σωτηρία των βρεφών και την ανακούφιση των οικογενειών τους αλλά και ολόκληρης της κοινότητας από το άγχος της ύπαρξής τους. Σκοπεύει, δηλαδή, στην αποκατάσταση μιας κοινωνικής και κοσμικής αδικίας. Στη δολοφονική δράση την οδηγούν οι προηγούμενες προσωπικές της εμπειρίες, και κυρίως η αδικία που υπέστη από τους γονείς της ως προς τη μεταβιβασθείσα προίκα, βάσει των οποίων σχηματίζει την πεποίθηση ότι η ζωή της γυναίκας είναι ζωντανός θάνατος για την ίδια και βάρος για την οικογένειά της, ενώ ο θάνατος λύτρωση, ζωή.

Σημειώνουμε ότι αν, ως προς το πρώτο έγκλημα, μπορούμε οριακά να μιλήσουμε για συνειδητό κίνητρο, δεν τίθεται καμία αμφιβολία για τα επόμενα.

Το σκεπτικό της ηρωίδας, που παρατίθεται στο κείμενο λίγο πριν από το φόνο της μικρής Χαδούλας, είναι εξαιρετικά διαφωτιστικό:

“Α! ιδού... Κανέν πράγμα δεν είναι ακριβώς ό,τι φαίνεται, αλλά παν άλλο - μάλλον το εναντίον.

Αφού η λύπη είναι χαρά, και ο θάνατος είναι ζωή και ανάστασις, τότε και η συμφορά ευτυχία είναι και η νόσος υγεία. Άρα όλαι αι μάστιγες εκείναι, αι κατά το φαινόμενον τόνον άσχημοι, όσαι θερίζουν τα άωρα βρέφη, η ευλογία κ’ η οστρακιά κ’ η διφθερίτις, και άλλαι νόσοι, δεν είναι μάλλον ευτυχήματα, δεν είναι θωπεύματα και πλήγματα των πτερών των μικρών Αγγέλων, οίτινες χαίρουν εις τους ουρανούς όταν υποδέχωνται τας ψυχάς των νηπίων; Και ημείς οι άνθρωποι, εν τη τυφλώσει μας, νομίζομεν ταύτα ως δυστυχήματα, ως πληγάς, ως κακόν πράγμα.

Και χάνουν τον νουν των οι ταλαίπωροι γονείς, και πληρώνουν τόνον ακριβά [...] διά να σώσουν το παιδί τους. Δεν υποπτεύονται ότι, όταν νομίζουν ότι ‘σώζουν’, τότε πράγματι ‘χάνουν’ το τεκνίον. Και ο Χριστός είπεν, όπως είχεν ακούσει η Φραγκογιαννού να της εξηγεί ο πνευματικός της, ότι όποιος αγαπά την ψυχήν του, θα την χάση, κι όποιος μισεί την ψυχήν του, εις ζωήν αιώνιον θα την φυλάξη.” (3,446-447).

Το ανωτέρω σκεπτικό έχει τη μορφή του άψογου παραγωγικού συλλογισμού, όπως εύστοχα παρατηρεί η Φαρίνου-Μαλαματάρη⁴⁵. Εν τούτοις η προβληματικότητα της διαδικασίας επεξεργασίας των πληροφοριών, που

45. Φαρίνου-Μαλαματάρη, 1987:63.

συνίσταται κυρίως στην υπεργενίκευση⁴⁶, είναι προφανής. Η προσωπική της δυστυχία επεκτείνεται σε όλο το γυναικείο φύλο.

Η Φραγκογιαννού δολοφονεί τα εξ ορισμού δυστυχή αυτά όντα σε τρυφερή ηλικία με σκοπό να τα απαλλάξει από τη ζοφερή τους μοίρα. Οι εγκληματικές πράξεις ανάγονται σε πράξεις φιλευσπλαχνίας. Είναι πεπεισμένη ότι απλώς βοηθά τα θύματά της να αναγεννηθούν εν Χριστώ, σε μια καλύτερη, υπερβατική, ουράνια ζωή. Τα ξανα-γεννά, με την ελπίδα να τα απαλλάξει από την επίγεια κόλαση, που εξ ορισμού πρόκειται να αντιμετωπίσουν, με σκοπό να τους χαρίσει την αιώνια ευτυχία. Αυτό ακριβώς υποδηλώνει το εφιαλτικό όνειρο που, κατά τραγική ειρωνεία, βλέπει τη στιγμή ακριβώς που αρχίζει να αμφιβάλλει για την ορθότητα των ενεργειών της: “Ο νεκρώσιμος χορός των κορασίδων, με ηυξημένον τον φρικώδη ορμαθόν, εχοροπήδα τριγύρω της. ‘Είμαστε παιδιά σου! - Μας εγέννησες!⁴⁷ -Φίλησέ μας! -Δώσε μας μαμά! -Πάρε μας στολίδια, στολίδια όμορφα! -Χάιδεψέ μας! -Δεν μας αγαπάς;” (3, 514).

Β. Η “στίξη”, η προοπτική του αφηγητή⁴⁸, δεν ταυτίζεται πλήρως με εκείνη της ηρωίδας.

Βεβαίως δεν διαφωνεί με την κατά ένα μέρος απόδοση των εγκλημάτων της Φραγκογιαννούς στην πρωταρχική αδικία που οι γεννήτορές της διέπραξαν σε βάρος της, καθώς και στην κοινωνική αδικία. Είναι σαφές ότι ο αφηγητής θεωρεί αποτρόπαιο τον κοινωνικό κανόνα, κατά τον οποίο η ζωή της γυναίκας εξαρτάται από την προίκα που θα της παραχωρήσει η πατρική της οικογένεια. Θα μπορούσαμε ακόμα στο σημείο αυτό να αναρωτηθούμε κατά πόσον ο Παπαδιαμάντης, δεινός γνώστης της δυτικής σκέψης, δεν έχει επηρεαστεί και από διαφωτιστικές ιδέες ως προς την κοινωνική θέση της γυναίκας.

Με αυτήν την έννοια, οι πράξεις της “Φόνισσας” μπορούν να αναχθούν, εν μέρει και σε ένα πρώτο επίπεδο, στην απληστία των γονέων της, οι οποίοι δεν δίστασαν να την καταδικάσουν στην απόλυτη ένδεια, προκειμένου να εξυπηρετήσουν δικούς τους, ιδιοτελείς οικονομικούς στόχους. Η συμπάθεια του αφηγητή/συγγραφέα για τα παθήματα της αδικημένης, η υπογράμμιση της κατανόησής του γι’ αυτήν, είναι εμφανείς, και διαπερνούν το κείμενο απ’ άκρη σ’ άκρη. Άλλωστε, όπως ήδη έχει αναφερθεί, το έργο του συγγραφέα, θεωρημένο στο σύνολό του, μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι, κατά την ιδιότυπη ορθόδοξη προοπτική του, στα πλέον θανάσιμα αμαρτήματα συγκαταλέγονται η πλεονεξία, η φιλοχρηματία, ενώ είναι ενίοτε επιεικέστερος ακόμα και με την αυτοκτονία⁴⁹. Με βάση τα ανωτέρω, ο αποτροπιασμός του για τη συμπεριφορά του γερο-Σταθαρού και της γρια-Δελχαρώς, που ως ένα βαθμό δικαιολογούν τη δολοφονική οργή της Χαδούλας, είναι δεδομένος.

Εν τούτοις, οι φόνοι δεν αποδίδονται παρά δευτερευόντως στην εν λόγω αδικία. Υποθέτουμε ότι κύριο αίτιο των αμαρτημάτων της ηρωίδας θεωρείται, κατά τον αφηγητή⁵⁰, η αποκοπή της από το σώμα της Εκκλησίας. Συγκεκριμένα η

46. Perris, 1989/1992:46.

47. Η υπογράμμιση δική μου.

48. Διευκρινίζεται, προς αποφυγήν συγχύσεων, ότι η “στίξη” του αφηγητή δεν σχετίζεται, φυσικά, με το διυποκειμενικό νόημα της δράσης των προσώπων.

49. Κολυβάς, 1991:70. Δες, για παράδειγμα, “Το νησί της Ουρανίτσας”.

50. Πρόκειται, φυσικά, πάλι για ερμηνεία, που σχετίζεται με την πρόθεση του κειμένου.

διανοητική και ηθική της αυτονόμηση⁵¹ έναντι του Θεού και της εκκλησιαστικής αυθεντίας.

Η Χαδούλα δεν είναι άθεη. Αρνείται εν τούτοις να αποδεχθεί ταπεινά την, κατά την ορθόδοξη προοπτική απαραίτητη ως λυτρωτική, δοκιμασία του πόνου⁵². Επιπλέον, πάντα κατά την προοπτική του αφηγητή, επιχειρεί με αλαζονεία να ερμηνεύσει τις Γραφές στηριζόμενη στην προσωπική της λογική. Πρόκειται για στάση που προφανώς παραπέμπει στις Δυτικές απόψεις επί του θέματος και κυρίως στην προτεσταντική σκέψη, την οποία ο συγγραφέας καταδικάζει. Θα μπορούσαμε άλλωστε να υποστηρίξουμε ότι το επίθετο που της δίνει δεν είναι ίσως τυχαίο. Γιαννού η Φράγκισσα, εκείνη που σκέπτεται όπως οι Φράγγοι, οι Δυτικοί. Ο παραγκωνισμός όμως της εκκλησιαστικής αυθεντίας σε θέματα ερμηνείας των ιερών κειμένων, καθώς η περιφρόνηση που επιδεικνύει για την αξία της ηθικής υποστήριξης του πνευματικού, την οδηγεί μοιραία σε πεπλανημένες απραπούς, σε ολέθρια παρερμηνεία σπουδαιότατων θεολογικών εννοιών.

Ο ορθόδοξος Παπαδιαμάντης δεν είναι διατεθειμένος να καταδικάσει αβασάνιστα την πολύπαθη σκιαθίτισσα. Μετά από κάθε ολίσθημα δίδεται στην αμαρτωλή η ευκαιρία να εξομολογηθεί, να μετανοήσει και να σωθεί. Η Χαδούλα διστάζει, αμελεί. Τα αμαρτήματα κλιμακώνονται. Μικροκλοπές, διενέργεια έκτρωσης, φόνος, διπλός φόνος, φόνος αβάπτιστου. Όταν το αποφασίζει είναι πλέον αργά.

Αυτά ως προς την κατ' ευθείαν γραμμική εξήγηση των φόνων κατά τη "στίξη" της ηρωίδας, αφ' ενός, και εκείνη του αφηγητή, αφ' ετέρου.

2. ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΕΞΗΓΗΣΗ

Μια συστημική εξήγηση των εγκληματικών πράξεων της Φραγκογιαννούς, κατά την οπτική ενός αναγνώστη προσανατολισμένου προς την κατεύθυνση της λεγόμενης "δεύτερης κυβερνητικής"⁵³, ενδέχεται να είναι η εξής:

Οι οικογένειες Φράγκου και Τραχήλη μπορούν να χαρακτηρισθούν δυσλειτουργικές ομάδες με ελάχιστη προσαρμοστική ικανότητα, που διέπονται από άκαμπτους οικογενειακούς "κανόνες". Κατά τους "κανόνες" αυτούς, η Χαδούλα είναι ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός των δύο νοικοκυριών, ενώ τα αρσενικά μέλη της οικογένειας στερούνται το δικαίωμα οιασδήποτε παρέμβασης στις οικογενειακές υποθέσεις και αποφάσεις.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο μετασχηματισμός που επιβάλλει η ανάπτυξη του "συστήματος", δηλαδή ο πολλαπλασιασμός των ιεραρχικών του επιπέδων⁵⁴, καθίσταται ανέφικτος.

Δημιουργείται βεβαίως το ερώτημα: Πώς η επίσης αρκετά διαταραγμένη πατρική οικογένεια της Γιαννούς επιτυγχάνει τη διατήρηση μιας σχετικής "ευστάθειας", κάτι που αποδεικνύεται ανέφικτο για τη δεύτερη και την τρίτη γενεά; Θα τολμούσα να διατυπώσω την υπόθεση ότι κατά την ορθόδοξη προοπτική, τη "στίξη" του αφηγητή, η πλήρης και έκδηλη αντιστροφή των ρόλων, η απροκάλυπτη ανάληψη καθηκόντων και δικαιωμάτων αρχηγού της οικογένειας από γυναίκα της οποίας ο σύζυγος κατ' αρχάς, ο γαμπρός εν συνεχεία, ευρίσκεται εν ζωή και δεν απουσιάζει μόνιμα από το νησί (δεν είναι, για παράδειγμα, μετανά-

51. Βλ. και Jauss, 1982/1988:290 επ.

52. Κολυβάς, 1991.

53. Βλ. Hoffman, 1981:50-66.

54. Βλ. και Δεκλερής, 1986:37

στης), αποτελεί κατάφωρη παραβίαση όχι μόνο των κοινωνικών, αλλά και - κυρίως- των φυσικών νόμων. Η παραβίαση αυτή οδηγεί στον εκτροχιασμό, την ανεξέλεγκτη κλιμάκωση της συμπληρωματικότητας.

Επί πλέον -πάντοτε κατά τη στίξη του αφηγητή- η ηρωίδα κάμπτεται κάτω από το βάρος της ευθύνης επειδή απομακρύνεται από τους κόλπους της Εκκλησίας, αγνοεί συστηματικά την αρωγή του πνευματικού. Επί δεκαετίες αντιπροσωπεύει σφετεριστικά και αυθαίρετα το "νόμο" μέσα στο σπίτι. Η υπέρβαση των ορίων από τον ίδιο το σφετεριστή - θεματοφύλακα θεωρείται ίσως μοιραία.

Οι οικογένειες Φράγκου και Τραχήλη κατορθώνουν βεβαίως να διατηρήσουν επί μακρό χρονικό διάστημα μια σχετική ισορροπία, αποβάλλοντας ή ανενεργοποιώντας όλα τα αρσενικά μέλη.

Με τη γέννηση της μικρής Χαδούλας, το σημείο της εύθραυστης ισορροπίας υπερβαίνεται και οι δύο ομάδες μπαίνουν σε κρίση. Κρίση που οδηγεί στο μετασχηματισμό των αφηγηματικών οικογενειών και στην καταστροφή της κεντρικής ηρωίδας.

Κατά τη συστημική θεωρία, τα ανθρώπινα "συστήματα" είναι ιεραρχικά οργανωμένα. Με αυτήν την έννοια μπορούμε να θεωρήσουμε, μεταφορικώς εννοείται, ότι το κάθε άτομο/μέλος μιας οικογένειας αποτελεί "στοιχείο/υποσύστημα" του οικογενειακού "συστήματος". Το δε οικογενειακό "σύστημα" αποτελεί "υποσύστημα" ευρύτερων "συστημάτων", που ορίζονται καταστασιακά. Στην προκειμένη περίπτωση, κατά την άποψή μου, ως εξής: Το σκιαθίτικο κοινοτικό, μπορεί να νοηθεί ως "υποσύστημα" του ελληνικού κρατικού· το ελληνικό κρατικό ως "υποσύστημα" του πολιτισμικο-ηθικο-θρησκευτικού, και αυτό ως "υποσύστημα" του "υπερσυστήματος" της Φύσης και του Σύμπαντος, της Κτίσης ως έργου του Θεού, που διέπεται από απαρασάλευτους φυσικούς νόμους, στο οποίο υπόκεινται όλα τα προηγούμενα ⁵⁵.

Η ιεραρχική οργάνωση των "υποσυστημάτων" θα μπορούσε να παρασταθεί δηλαδή ως εξής:

"Σύστημα" Φύσης-Σύμπαντος
 Πολιτισμικό - ηθικό - θρησκευτικό "σύστημα"
 Ελληνικό πολιτικό/κρατικό "σύστημα" (ελληνικό κράτος)
 Σκιαθίτικο κοινοτικό "σύστημα"
 Οικογενειακό "σύστημα"
 "Σύστημα" προσωπικότητας της Χαδούλας⁵⁶.

Με την απόλυτη ηθική αυτονόμηση της Φραγκογιαννούς, οι προσωπικοί της στόχοι τίθενται σε πλήρη ασυμβατότητα με τους στόχους των ιεραρχικά ανώτερων συστημάτων. Η προαναφερθείσα κλιμάκωση της παραβατικής δραστηριότητάς της την οδηγεί στη σταδιακή αποβολή της από αυτά. Η εν λόγω πορεία μπορεί να νοηθεί ως ακολούθως:

Από μεν την πλευρά της παραβάτιδας, ως διαδικασία ενισχυτική της απόκλισης από τους ισχύοντες οικογενειακούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς, ηθικούς και φυσικούς κανόνες. Η καταστροφική αλλά και αυτοκαταστροφική συμπεριφορά της, που την αποκόπτει βαθμιαία από την οικογένεια, την κοινότητα, την εκκλησία και τη φύση την οδηγεί τελικώς στον ατιμωτικό θάνατο/τιμωρία.

Από δε την πλευρά των "συστημάτων", των οποίων τη θεωρούμε "στοιχείο/υποσύστημα", ως διαδικασία ανασχετική της απόκλισης από τους εν λόγω

⁵⁵. Βλ. και Δεκλερ, 1986:40-44. Επίσης Hoffman, 1981:54-56

⁵⁶. Το σχήμα κατασκευάζουμε βάσει αντιστοίχου σχήματος του Μ. Δεκλερ (Δεκλερ, 1986:44).

κανόνες, διαδικασία αποκατάστασης της διασαλευθείσης ισορροπίας⁵⁷.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, κατά τη γνώμη μου, ο αφηγητής επιλέγει ως τιμωρό τη Φύση. Μια υποστασιοποιημένη, ρομαντική Φύση⁵⁸, τους απαρασάλευτους κανόνες της οποίας οι πράξεις της Φραγκογιαννούς έχουν παραβιάσει. Η αποκατάσταση της διαταραχθείσης ισορροπίας του ευρύτερου αυτού κοσμικού συστήματος μοιάζει να αποτελεί το κύριο μέλημα του συγγραφέα/αφηγητή. Κατά την ορθόδοξη προοπτική του, που απορρίπτει τη νομική αντιμετώπιση του αμαρτήματος, η αποκατάσταση της εκκοσμικευμένης τάξης δεν θα είχε κανένα νόημα⁵⁹. Ο χλευασμός των πενιχρών δυνατοτήτων του κρατικού μηχανισμού καταστολής είναι προφανής. Το κείμενο τονίζει κατ' επανάληψιν ότι αποδεικνύεται ανεπαρκέστατος ως προς την πρόληψη των εγκλημάτων. Ο εισαγγελέας συλλαμβάνει κάποιες υποψίες πολύ αργά, όταν ήδη η κατάσταση έχει ξεφύγει από κάθε έλεγχο. Όχι μόνον αντιλαμβάνεται την εγκληματική δραστηριότητα της ηρωίδας "κατόπιν εορτής", αλλά και όταν επιτέλους αυτό συμβαίνει, ύστερα από τέσσερις μυστηριώδεις θανάτους μικρών κοριτσιών, η εκτελεστική εξουσία δεν είναι σε θέση ούτε καν να παρεμποδίσει τον τελευταίο φόνο, εκείνον της κόρης του Λυρίγκου. Εδώ υποδηλώνεται, νομίζω, η πίστη του αφηγητή στη σωτήρια επίδραση της εκκλησίας, η οποία, μέσω του μυστηρίου της εξομολόγησης, θα είχε, κατά τη "στίξη" του, ασκήσει πολύ αποτελεσματικότερο και το κυριότερο, προληπτικό έλεγχο.

Εν τούτοις, κατά την παπαδιαμαντική προοπτική, η Εκκλησία δεν είναι σε καμία περίπτωση αρμόδια να τιμωρήσει τον αμαρτωλό. Ο πνευματικός συγκρατεί και αποτρέπει, συγχωρεί ή δεν συγχωρεί. Με αυτή τη λογική, μόνο αρμόδιο για την επίγεια αποκατάσταση της διασαλευθείσης ισορροπίας υπερσύστημα αναδεικνύεται η Φύση.

3. ΨΥΧΟΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΞΗΓΗΣΗ

Η ως τώρα καθαρά συστημική εξήγηση της παραβατικής συμπεριφοράς της Φραγκογιαννούς αγνοεί το ψυχοδυναμικά νοούμενο ενδοψυχικό επίπεδο.

Από αυτήν την οπτική γωνία, θα μπορούσε να τεθεί το εξής ερώτημα: Ποιες ψυχοδυναμικού τύπου διαδικασίες ωθούν τη Φραγκογιαννού να μετατραπεί από παντοδύναμο και μοναδικό προστάτη των θηλυκού γένους βλαστών της σε διώκτη τους και τελικώς σε παντοδύναμο τιμωρό/καταστροφέα, που υποκαθιστά το Θεό και την κοινωνία στην απόδοση κοσμικής και κοινωνικής δικαιοσύνης; Μια ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης ερμηνεία, βασισμένη στη θεωρία του Slipp, θα μπορούσε να είναι η εξής:

Όπως ήδη έχει σημειωθεί, η οικογένεια Φράγκου μπορεί να υπαχθεί στο διαταραγμένο "συμβιωτικό επιβιωτικό πρότυπο" (symbiotic survival pattern), και πιο συγκεκριμένα στην υποκατηγορία των παραβατικών οικογενειών⁶⁰.

Στο κείμενο που μας απασχολεί, η γέννηση της συνονόματης εγγονής αναβιώνει για την ηρωίδα το δράμα της απόρριψής της από την πατρική οικογένεια. Την οδηγεί δε τελικώς σε ταύτιση με τον επιτιθέμενο, τη διωκτική

⁵⁷ Βλ. και Hoffman, 1981:56. Η συγγραφέας προβαίνει σε αντίστοιχη ερμηνεία της ύβρεως και της καταστροφής του τραγικού ήρωα στο αρχαίο ελληνικό δράμα. Στο σημείο αυτό, η συστημική εξήγηση/ερμηνεία της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς συναντά, κατά τη Hoffman, τη θεωρία του Merton και κατ' επέκταση του Durkheim (Hoffman, 1981:55).

⁵⁸ Για τις ρομαντικές επιδράσεις στο παπαδιαμαντικό έργο βλ και Δ. Πλάκα, 1981.

⁵⁹ Κατά τον Κολυβά, "η απόρριψη μιας νομικής αντίληψης για την αμαρτία δεν είναι καινοτομία του Παπαδιαμάντη. [...] Ο Μάξιμος ο Ομολογητής γράφει [...]" (Κολυβάς, 1991:70).

⁶⁰ Βλ. Slipp, 1984:122.

πλευρά της γρια-Δελχαρώς. Ταύτιση με την ως τότε απορριφθείσα από τη συγκρότηση του εγώ στερητική μητρική αναπαράσταση, ή, σωστότερα, την ουδέποτε απαρτιωθείσα στα πλαίσια της ταυτότητάς της πρώιμη ενδοβολή (introject) της εν λόγω αρνητικής μητρικής εικόνας⁶¹.

Η εν λόγω αδυναμία ενσωμάτωσης στο εγώ του “κακού” μητρικού αντικειμένου, εξωθεί τη Χαδούλα στη χρησιμοποίηση του θεμελιώδους για τη συγκρότηση της προσωπικότητας της αρχαϊκού αμυντικού μηχανισμού, που είναι αυτός του διχασμού του εγώ⁶² και της προβλητικής ταύτισης. Το υπό απόρριψη μισητό παθητικό-ανυπεράσπιστο τμήμα⁶³ μετατίθεται στη νεογέννητη Χαδούλα καθώς και σε ολόκληρη την κατηγορία των νεογέννητων κοριτσιών. Μέσω δε της φονικής εκδραμάτισης δίνεται επιτέλους διέξοδος στις καταπιεσμένες επιθετικές ενορμήσεις οργής, την ύπαρξη των οποίων η ηρωίδα αρνείτο σε όλη της τη ζωή.

Μην ξεχνάμε ότι ο σύζυγος, στον οποίο συνήθως μετέθετε τα απεχθή παθητικά στοιχεία, είναι νεκρός.

Ο δε Μώρος φέρεται ως οιονεί νεκρός. Υπενθυμίζουμε ότι ο τελευταίος απουσιάζει από τις αναδρομές της ηρωίδας. Ο αναγνώστης πληροφορείται την ύπαρξή του και την ιστορία του μέσω των αναμνήσεων της Αμέρσας. Για ποιο λόγο; Ίσως η ατιμωτική τιμωρία του, το γεγονός της καταδίκης του, αφαίρεσε από τον υποκατάστατο εκδικητή όλη την αίγλη του μαύρου άγγελου-τιμωρού, αφήνοντας τη μητέρα και πάλι έρμαιο της οργής της. Δεν είναι ίσως χωρίς σημασία το γεγονός ότι, ενώ του παρέχει πλήρη συναισθηματική κάλυψη, όσο ελπίζει στην απαλλαγή του, δηλαδή κατά τη διάρκεια της δίκης, στη συνέχεια όχι μόνο κόβει κάθε επαφή μαζί του, αλλά και τον διαγράφει από τις σκέψεις της κατά την ανακεφαλαίωση των σημαντικότερων γεγονότων της ζωής της.

Με αυτήν την έννοια, οι φόνοι λειτουργούν ως διαδικασία αυτοτιμωρίας αλλά και κάθαρσης της ηρωίδας από μισητές, περιφρονητέες πλευρές, τις οποίες επί δεκαετίες αρνείτο να ενσωματώσει στο εγώ, πολύ περισσότερο στην ταυτότητα της ή στη συνειδητή αναπαράσταση εαυτού.

ΣΥΝΟΨΙΖΟΥΜΕ: Η μελέτη επιβεβαιώνει την αρχική υπόθεση εργασίας, ως προς τα δύο κείμενα που επιλέξαμε από το παπαδιαμαντικό έργο.

Στο μεν “Χριστό στο Κάστρο” η ομαλή οικογενειακή επικοινωνία συνδυάζεται πρώτον με τη λειτουργικότητα της οικογενειακής ομάδας, δεύτερον με τη δυνατότητα ανάπτυξης συνεκτικής ταυτότητας του εγώ -δηλαδή τη δυνατότητα σχετικής εξατομίκευσης των αφηγηματικών προσώπων- αλλά και τρίτον με την δυνατότητα διαμόρφωσης και υλοποίησης κοινών οικογενειακών στόχων.

Αντιθέτως, στη Φόνισσα, η παθολογική επικοινωνία συσχετίζεται: Πρώτον με τη δυσλειτουργικότητα του “συστήματος” που καταλήγει στο ριζικό μετασχηματισμό της ομάδας, στη βρεφοκτονία και την καταστροφή της κεντρικής ηρωίδας. Δεύτερον με την ύπαρξη δύο οριακών προσωπικοτήτων στα πλαίσια της οικογένειας, του Μώρου και της Φραγκογιαννούς, που αδυνατούν να περάσουν σε ικανοποιητικού βαθμού απαρτίωση των δομών του εγώ και του υπερεγώ. Και τρίτον με την έλλειψη κοινότητας στοχων στην ομάδα. Πράγματι, στην πατρική οικογένεια της Χαδούλας η μητέρα επιδιώκει και υλοποιεί με αθέμιτα μέσα

61. Βλ. Kernberg, 1976:34.

62 Splitting of the ego. Βλ. Kernberg, 1976:24.

63. Bad self introject, -S, κατά τον Slipp (Slipp, 1984:121).

ιδιοτελείς, ατομιστικούς σκοπούς οικονομικής ανεξαρτησίας. Ο πατέρας και ο αδελφός το ίδιο. Στη δε οικογένεια των Φράγκων και των Τραχήληδων η πραγμάτωση των στόχων της γυναικείας υπο-ομάδας καθίσταται εφικτή μόνο δια της περιθωριοποίησης της ανδρικής υπο-ομάδας. Η μερική επίτευξη κάποιων από τους κοινούς για τη γυναικεία υπο-ομάδα σκοπών, όπως ο γάμος της Δελχαρώς, αναδεικνύεται κατά τον ορθόδοξη προοπτικής αφηγητή σε πύρρεια νίκη.

Κλείνουμε με τις εξής παρατηρήσεις:

Ο πρώτος κύκλος των αφηγηματικών γεγονότων της “Φόνισσας” ανοίγει με ένα γάμο/συμβολικό φόνο, το γάμο της κεντρικής ηρωίδας, και κλείνει με ένα φόνο/συμβολικό γάμο της νεογέννητης Χαδούλας με το Χριστό. Ο δε συνολικός αφηγηματικός κύκλος, που, σε επίπεδο ιστορίας, ανοίγει με το συμβολικό θάνατο της ηρωίδας, κλείνει με το φυσικό θάνατο της “αμαρτωλής”. Θάνατο που αποδίδει αναδρομικά οριστικό νόημα στα αρχικά γεγονότα: Πρώτον στην οφειλόμενη στην πλεονεξία αδικία και δεύτερον στην ολιγωρία της ηρωίδας, όσον αφορά το ζήτημα της σχέσης της με την Εκκλησία⁶⁴. Η διαχρονικά νοούμενη συστημική κυκλικότητα συναντά τον κύκλο της ερμηνείας, κατά τον οποίο το κείμενο ερμηνεύεται βάσει της συνεχούς παλλινδρομικής κίνησης από το μέρος (τα επί μέρους τμήματα του κειμένου)⁶⁵ στο όλο (στο ήδη διαβασμένο κείμενο) και από το όλο στο μέρος. Κύκλο που οδηγεί τον αναγνώστη στην εκάστοτε συγκρότηση του νοήματος του λογοτεχνικού έργου.

64. Η σύγχρονη ορθόδοξη ερμηνεία, κατά την οποία ο πνιγμός της ηρωίδας εξασφαλίζει τη σωτηρία της ψυχής της (Βλ. π.χ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, καθώς και άλλες μελέτες δημοσιευμένες στα “Παπαδιαμαντικά Τετράδια”) δημιουργεί, νομίζω, ενδοιασμούς ως προς το κατά πόσον μια τέτοια εξήγηση εντάσσεται στη στρατηγική του κειμένου.

65. Τα μέρη του κειμένου στην αφηγηματική τους αλληλουχία, όπως εκτίθενται από τον αφηγητή μέσα στο κείμενο και προσλαμβάνονται από τον αναγνώστη.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όπως δηλώνει ρητώς ο H.G. Gadamer, η ερμηνευτική την οποία επιχειρεί να συγκροτήσει στο έργο του δεν αποτελεί μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών. Μπορεί μόνο να χρησιμεύσει στη διαδικασία αναστοχασμού των επιστημών του ανθρώπου ως προς τα θεμέλια της γνώσης (Woolfolk κ.ά., 1988/1990:13). Από την άλλη πλευρά ο Heidegger υποστηρίζει, όπως έχει ήδη λεχθεί, ότι η επιστημονική σκέψη θεμελιώνεται, σε τελευταία ανάλυση, στην κατάσταση της καθημερινής δραστηριότητας και εμπλοκής με τον κόσμο ((Woolfolk κ.ά., 1988/1990:14).

Με δεδομένα τα ανωτέρω, νομιμοποιούμεθα να σεβασθούμε τις υπάρχουσες θεωρητικές επιστημονικές κατασκευές και μεθόδους ως εξαιρετικά σημαντικό τμήμα του πολιτισμού και της γλώσσας (ή των γλωσσών) των οποίων μετέχουμε κατά την παρούσα ιστορική στιγμή και να αντιμετωπίσουμε την οντολογική ερμηνευτική ως μετα-θεωρητικό αναστοχασμό επάνω στο ζήτημα της επιστημονικής αντικειμενικότητας. Η επιστημονική “αλήθεια” θα μπορούσε να νοηθεί στη διαλεκτική της διάστασης, δεδομένου ότι “η φύση των εννοιών μας και η εγκυρότητα των εργαλείων μας είναι δυνατόν να αλλάζουν μέσα στο χρόνο” (Meichenbaum, 1988/1990:127).

Ο H. R. Jauss (1982/1988:43-44) υποστηρίζει ότι κάθε λογοτεχνικό έργο διαμορφώνεται μέσω ενός διακειμενικού διαλόγου, κατά τον οποίο ο μεταγενέστερος λογοτέχνης παραλαμβάνει από έναν προηγούμενο -συνειδητά ή μη συνειδητά, αδιάφορο- ένα ερώτημα, το οποίο συχνά μετασχηματίζει, πράγμα που του παρέχει τη δυνατότητα να δώσει τη δική του απάντηση σ’ αυτό, εφ’ όσον ο νέος τρόπος τοποθέτησης του προβλήματος του επιτρέπει να υπερβεί την απάντηση που έχει ήδη δοθεί από τον προηγούμενο συγγραφέα (Jauss, 1982/1988:43-44).

Είναι προφανές ότι αν η ανωτέρω παραδοχή αφορά το χώρο της λογοτεχνίας συχνά κατά τρόπο έμμεσο και λανθάνοντα, ισχύει κατά τρόπο έκδηλο και απόλυτο στο πεδίο του επιστημονικού λόγου, όπου ο ερευνητής οφείλει συμβατικά να παραπέμπει ρητώς σε προηγούμενα κείμενα, ακόμα και όταν πρόθεση του είναι να ανατρέψει τις υποστηριζόμενες σ’ αυτά θέσεις. Οι ερευνητές επαναδιατυπώνουν συνεχώς παλαιότερα επιστημονικά ερωτήματα, πράγμα που τους επιτρέπει να δίδουν νέες απαντήσεις. Και δεν πρέπει να αγνοούμε το γεγονός ότι ακόμα και οι επιστημολογικές ρήξεις ή η διατύπωση καινοφανών ερωτημάτων δεν παύουν να προσδιορίζονται, ως ένα βαθμό, από παλαιότερα προβλήματα, στο μέτρο που διατυπώνονται κατ’ αντιδιαστολήν προς εκείνα.

Καθαρή υποκειμενικότητα σπανίως απαντάται στον κοινωνικό κόσμο, εφ’ όσον δεχθούμε την εγγραφή του ατόμου στην πολιτισμική και γλωσσική παράδοση. Αν δε αυτό ισχύει για την καθημερινή ύπαρξη του ανθρώπου, είναι σαφές ότι αφορά ακόμα περισσότερο τις λεγόμενες “υποκειμενιστικές” φαινομενολογικές επιστημονικές προσεγγίσεις, που στην ουσία θα ήταν ίσως

ορθότερο να αποκαλούμε “αντικειμενικώς υποκειμενιστικές” (Messer κ.ά., 1988/1990).

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, δεν μπορούμε πλέον ίσως να μιλάμε για καθολική και διαχρονική “αντικειμενικότητα”, αλλά, επαναλαμβάνω, για αλληλοδιαπλεκόμενες αν και διαρκώς μετασχηματιζόμενες “αντικειμενικότητες”, τόσες όσες και οι καταξιωμένες επιστημονικές θεωρήσεις και θεωρίες στο πεδίο του δυτικού επιστημονικού λόγου.

Όπως κατ’ επανάληψιν έχει τονιστεί, η εργασία αυτή βασίζεται εν πολλοίς στη σκέψη του P. Ricoeur, κατά τον οποίο η θεωρία του κειμένου και η θεωρία της δράσης συγκλίνουν κατά τρόπο εντυπωσιακό, καθότι η ανθρώπινη δράση μπορεί να θεωρηθεί “οιονεί κείμενο”, η δε διήγηση (ακριβέστερα μια μεγάλη κατηγορία λογοτεχνικών αφηγημάτων “που έχουν ως θέμα τη δράση”) είναι “δημιουργική μίμηση της ανθρώπινης δράσης” (Ρικέρ, 1990:213). Ο ίδιος ο γάλλος φιλόσοφος διατυπώνει το συλλογισμό του ως εξής: “η ανθρώπινη δράση αποτελεί από πολλές απόψεις ένα οιονεί κείμενο [...] Αποσπώμενη από το δράστη της, η δράση αποκτά μια αυτονομία παρόμοια με τη σημασιολογική αυτονομία ενός κειμένου [...] Όπως και ένα κείμενο, του οποίου η σημασία αποσπάται από τις αρχικές συνθήκες της παραγωγής του, η ανθρώπινη δράση έχει ένα βάρος που δεν ανάγεται στη σπουδαιότητα της δράσης αυτής στην αρχική κατάσταση της εμφάνισής της, αλλά επιτρέπει την επανεγγραφή του νοήματος της σε νέα συμφραζόμενα. Τελικά η δράση, όπως και ένα κείμενο, είναι ένα ανοιχτό έργο που απευθύνεται σε μια απροσδιόριστη ακολουθία πιθανών ‘αναγνώστών’. Δεν είναι εκπληκτικό το γεγονόςς λοιπόν ότι η θεωρία της δράσης οδηγεί στην ίδια διαλεκτική της κατανόησης και της εξήγησης, όπου οδηγεί και η θεωρία του κειμένου. [...] ορισμένα κείμενα [...] έχουν ως όρο αναφοράς την ίδια τη δράση. Αυτό πάντως ισχύει όσον αφορά τη διήγηση. Μνημονεύσαμε παραπάνω την παρατήρηση του Αριστοτέλη στην ‘Ποιητική’: ο μύθος της τραγωδίας, [...] είναι η ‘μίμησις’, η δημιουργική μίμηση, της ανθρώπινης δράσης. Η ποίηση, όπως επίσης αναφέρει, δείχνει τους ανθρώπους ως πράττοντες, εν δράσει. Η μετάθεση από το κείμενο στη δράση παύει πλέον να εμφανίζεται ως παρακινδυνευμένη αναλογία, στο μέτρο που μπορούμε να δείξουμε ότι τουλάχιστον μία περιοχή του λόγου έχει ως θέμα τη δράση, αναφέρεται σ’ αυτή, την ξαναπεριγράφει και την αναδημιουργεί.” (Ρικέρ, 1986/1990:212-213).

Κατά τον I. Todorov, εξ’ άλλου, που επίσης καταφεύγει, όπως και ο Ricoeur, στην αριστοτελική σκέψη, ο συγγραφέας έχει στη διάθεση του δύο μέσα για να κατασκευάσει τα πρόσωπά του ή/και να διατυπώσει γενικές ιδέες:

Είτε (α) αποδίδοντας ευθέως κάποιες ιδιότητες στα αφηγηματικά του πρόσωπα¹ και, αντιστοίχως, εκθέτοντας κάποιες απόψεις για τις ιδέες που επιθυμεί να πραγματευθεί². Είτε (β) αφήνοντας τον αναγνώστη να συναγάγει τα συμπεράσματά του παρουσιάζοντας τη συμπεριφορά, τις πράξεις και τα λόγια - άρα και τους διαλόγους- των προσώπων του, κατά τη συγκρότηση της πλοκής του έργου. (Todorov, 1978:62). Τη διαδικασία αυτή ο Todorov κατατάσσει στα είδη του

1. Λόγου χάριν “Η Χαδούλα, η λεγομένη Φράγκισσα ή άλλως Φραγκογιαννού, ήτο γυνή σχεδόν εξηκοντούτις, καλοκαμωμένη, με αδρούς χαρακτήρας, με ήθος ανδρικών [...]” Α. Παπαδιαμάντης, 1978/1987,3:417.

2. Φερ’ ειπείν, “Ξένοι ερχόμενοι από τα άλλα μέρη της Ελλάδος, τα ‘πλέον πολιτισμένα’ [...] εκόμιζον νέας ελευθέρας θεωρίας [...] Ούτοι την αιδώ και την συστολήν ωνόμαζον βλακείαν, την εγκράτειαν και την σωφροσύνην ευήθειαν.” Α. Παπαδιαμάντης, 1978/1987,3:480.

συμβολικού πεδίου, ακριβέστερα στον ενδοκειμενικό συμβολισμό.

Παρατηρεί ακόμα ότι η συμβολική ανάκληση (*evocation symbolique*) στα πλαίσια ενός αφηγήματος ενδέχεται να στηρίζεται είτε (α) στο περιεχόμενο των διατυπώσεων (*énoncés*), των λεκτικών μηνυμάτων που εκφέρουν ή ανταλλάσσουν τα πρόσωπα -δηλαδή στο αντικείμενο των λεγομένων τους ως διαβιβαζόμενη πληροφορία- είτε (β) στο γεγονός της εκφοράς (*fait de l' énonciation*), στη διατύπωση νοούμενη ως πράξη που αφορά και χαρακτηρίζει τον διαβιβάζοντα, ανεξαρτήτως του αν ο ομιλών έχει ή δεν έχει συνείδηση του γεγονότος (Todorov, 1978:57).

Είναι προφανές ότι στο σημείο αυτό ο Todorov, αντιμετωπίζει το λόγο (γραφτό ή προφορικό) ως πράξη, όπως και ο Schutz³ (βλ. κεφάλαιο 6 της παρούσας εργασίας).

Εάν δεχθούμε τα ανωτέρω, είναι προφανές ότι η μελέτη της κειμενικής διάδρασης βάσει της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων είναι απόλυτα θεμιτή ως μία από τις δυνατές επιστημονικές εξηγήσεις ενός τομέα του κειμενικού συμβολισμού, της αφηγηματικής οικογενειακής διάδρασης, των αφηγηματικών οικογενειακών σχέσεων, όπως παρουσιάζονται στα επιλεγέντα κείμενα του Α. Παπαδιαμάντη, μέσω της οποίας οδηγούμεθα σε μια από τις δυνατές κατά την παρούσα στιγμή ερμηνείες, υλοποιήσεις του νοήματος των κειμένων, στα πλαίσια της διαλεκτικής σχέσης, της συνεχούς παλινδρομικής κίνησης μεταξύ εξήγησης και κατανόησης, που συγκροτεί την εκάστοτε Πράξη της Ερμηνείας.

Μην ξεχνάμε ότι το σχέδιο του P.Ricoeur περί ολοκληρωμένης ερμηνείας βασίζεται στη διαλεκτική σχέση (αιτιακής ή δομικής, άρα και συστημικής) εξήγησης και κατανόησης (αιτιολόγησης μέσω κινήτρων).

Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα επεξεργασία λογοτεχνικών κειμένων έγινε κυρίως βάσει των επικοινωνιακών ρευμάτων της θεωρίας οικογενειακών συστημάτων, στην οποία εδώ εντάσσω και την υποκειμενιστική θεωρία των κινήτρων του Α. Schutz (1967).

Ακριβέστερα, χρησιμοποιείται εδώ -αναθεωρημένο βάσει και της θεωρίας της συντονισμένης διαχείρισης του νοήματος των Cronen και Pearce (1985)- το τμήμα εκείνο της εργασίας των Watzlawick κ.ά. (1967), το οποίο αναφέρεται στα πέντε "αξιώματα" της επικοινωνίας. Τα εν λόγω "αξιώματα" δεν δημιουργούν προβλήματα ασυμβατότητας με την μη αυστηρώς αντικειμενιστική, την "αντικειμενικώς υποκειμενιστική" λογική, εφ' όσον επαναπροσδιορίζονται, κατά την επανεπεξεργασία που υφίσταται η θεωρία στην παρούσα εργασία⁴.

Ας ξαναδούμε τη θεωρία των "πέντε αξιωμάτων" και το μετασχηματισμό και επαναπροσδιορισμό των χρησιμοποιούμενων όρων:

1) Η διάκριση της επικοινωνίας σε λεκτική και μη λεκτική δεν δημιουργεί ζητήματα.

2) Η υπαγωγή μιας σχέσης στην έννοια της "συμμετρικότητας" ή της "συμπληρωματικότητας" επίσης.

3) Η έννοια της "στίξης" αναφερόταν ανέκαθεν στην υποκειμενική οπτική

3. Παρόμοιες αντιλήψεις για το λόγο διατυπώνει, ως γνωστόν, και ο J.L. Austin.

4. Επανεπεξεργασία η οποία βασίζεται, υπενθυμίζουμε, σε προηγούμενη αναθεώρηση της υπόθεσης του διπλού δεσμού από τους Cronen, Pearce κ.ά. (Cronen & Pearce, 1985).

ενός προσώπου⁵. Με αυτήν την έννοια, και εφ' όσον ο όρος σχετίζεται με την προσωπική και διαπροσωπική απόδοση νοήματος στις πράξεις των προσώπων, η ένταξη της θεωρίας των κινήτρων του A. Schutz στα πλαίσια της δεν δημιουργεί προβλήματα.

4) Όσον αφορά τις έννοιες της “ακύρωσης” και της “ανεπιβεβαίωσης”, θα παρατηρούσα τα εξής: Όπως δηλώνουν ρητώς και οι ίδιοι οι θεμελιωτές της θεωρίας, η ακύρωση συνιστά επικοινωνιακό ελιγμό που δεν συσχετίζεται κατ' ανάγκην με το φαινόμενο του διπλού δεσμού.

Οπωσδήποτε οι Watzlawick κ.ά. ισχυρίζονταν ότι συγκροτούσαν μία αυστηρώς αντικειμενιστική, “μπηχειβιοριστική θεωρία της επικοινωνίας” (Watzlawick κ.ά., 1967:49-50), στα πλαίσια της οποίας μελετούσαν μόνο την αντίδραση του συνεπικοινωνούντος,

Ο Sluzki και οι συνεργάτες του διαφωνούν εν τούτοις με τις ανωτέρω θέσεις:

Πρώτον, δηλώνουν ρητώς ότι η ακύρωση (άρα και η ανεπιβεβαίωση) αφορά και το περιεχόμενο της διατύπωσης (Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron, 1967/1976:229).

Δεύτερον, ότι η έννοια εντάσσεται στα πλαίσια μιας θεωρίας της πρόσληψης σε ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό περιβάλλον/πλαίσιο (Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron, 1967/1976:229)⁶. Η δε πρόσληψη συνίσταται πάντοτε σε ενεργητική διαδικασία, σε κατασκευαστική πράξη μετασχηματισμού των “ωμών δεδομένων” (raw data, brute data). Με αυτήν την έννοια τα λεγόμενα “ωμά δεδομένα” δεν είναι ποτέ τόσο “ωμά”⁷ όσο ήθελε να πιστεύει ο άκρατος συμπεριφορισμός πριν από τη “γνωσιακή επανάσταση” (Sluzki & Ransom, 1976:330).

Οι θέσεις των προαναφερθέντων ερευνητών δεν απέχουν πολύ από εκείνες του Meichenbaum, ο οποίος υποστηρίζοντας ερμηνευτικές απόψεις ισχυρίζεται ότι τα παλαιότερα αποκαλούμενα “γυμνά δεδομένα” της ψυχολογικής έρευνας είναι νοήματα (Meichenbaum, 1988/1990:127).

Τρίτον, ότι η εν λόγω επικοινωνιακή θεωρία ασχολείται κατ' ανάγκην -αν και κεκαλυμμένα, καθότι δηλώνεται ρητώς το αντίθετο- και με την αιτιολόγηση μέσω κινήτρων του ομιλούντος, με το νόημα που ο ομιλών αποδίδει στις διατυπώσεις του (Sluzki & Ransom, 1976:329).

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, είναι νομίμως θεμιτή η χρησιμοποίηση της έννοιας της ακυρωτικής “ανεπιβεβαίωσης” έξω από τα πλαίσια της εμπειριστικής

5. Υπενθυμίζεται ότι στον ορισμό της στίξης κατά τους Simon, Stierlin και Wynne διευκρινίζεται ότι ο όρος αφορά την “εκ μέρους ενός παρατηρητή [δηλαδή εκάστου των μελών της σχέσης ή/και ενός εξωτερικού παρατηρητή ενός διαδραστικού επεισοδίου] δόμηση και οργάνωση μιας συνεχούς ακολουθίας γεγονότων και συμπεριφορικών εκδηλώσεων” (Simon Stierlin & Wynne, 1985:284).

6. “Εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας [...] στη σχέση ανάμεσα στο περιεχόμενο ενός μηνύματος και σε εκείνο του προηγούμενου μηνύματος ενός άλλου ομιλούντος. Κατά την εξέταση της εν λόγω σχέσης ελήφθησαν υπ' όψιν δύο παράμετροι: Η ύπαρξη συνέχειας ως προς το περιεχόμενο των μηνυμάτων και οι ενδείξεις πρόσληψης του μηνύματος” (Sluzki, Beavin, Tarnopolsky & Veron, 1967/1976:229).

7. “Συνήθως θεωρούμε ότι αυτό σημαίνει ότι [...] τόσο ο παρατηρητής όσο και ο αποδέκτης [του μηνύματος σε μία ανταλλαγή μηνυμάτων] χρησιμοποιούν τα ίδια ωμά δεδομένα και απλώς μετασχηματίζουν τα εν λόγω δεδομένα κατά τρόπο διαφορετικό. Θα πρέπει εν τούτοις να προσθέσουμε ότι τα δεδομένα της εμπειρίας δεν είναι ποτέ τόσο “ωμά” και ότι κάθε πράξη μετασχηματισμού είναι, για να το πούμε έτσι, τόσο ενεργητική, ώστε είναι κατασκευαστική” (Sluzki & Ransom, 1976:330).

θεωρίας του διπλού δεσμού. Ο εντοπισμός της με τη μορφή της σταθερής επικοινωνιακής συνήθειας μιας ομάδας μπορεί να νοηθεί πλέον απλώς ως εντοπισμός πιθανής παθολογίας της οικογενειακής επικοινωνίας· ως πιθανή ένδειξη προβληματικών οικογενειακών σχέσεων που ενδέχεται να συσχετίζονται με τη συγκρότηση του σχετικά σταθερού “προτύπου ορισμού του εαυτού” (ή ίσως και της “ταυτότητας του εγώ”) των μελών της αλλά και την προβληματική συμπεριφορά τους.

Πρόκειται για εννοιοποίηση που μας επιτρέπει -έτσι όπως ορίζεται εδώ, ενταγμένη σε μία θεωρία των αλληλοεμπειδούμενων επιπέδων του κοινωνικού νοήματος⁸- να διερευνήσουμε και να εξηγήσουμε/ερμηνεύσουμε συστημικά:

(α) Την προσωπική εμπειρία των πράξεων και των λεγομένων του πράττοντος ή του ομιλούντος, όσον αφορά το ζήτημα που θέτει το μήνυμα, είτε σε λεκτικό είτε σε μη λεκτικό/λανθάνον επίπεδο· ακριβέστερα όσον αφορά το ζήτημα του ορισμού του εαυτού ή/και του άλλου, των ιδιοτήτων που ο πράττων αποδίδει στον εαυτό του ή/και στον άλλο με την πράξη ή τη ρήση του.

(β) Τη διαπροσωπική εμπειρία των πράξεων και των λεγομένων του πράττοντος (δηλαδή την εμπειρία του προσλαμβάνοντος).

(γ) Τον τρόπο κατά τον οποίο οι πράξεις, άρα και οι διατυπώσεις, ενός μέλους Α της οικογένειας, όπως υποθέτουμε ότι ερμηνεύονται/προσλαμβάνονται από ένα άλλο μέλος Β, επηρεάζουν τόσο τη συγκρότηση των πεποιθήσεων του προσλαμβάνοντος, όσο και τις πράξεις του (σε συνειδητό ή/και μη συνειδητό επίπεδο).

Με άλλα λόγια -το τονίζουμε για άλλη μία φορά- το ανωτέρω θεωρητικό πλαίσιο μας επιτρέπει να συγκροτήσουμε μία συστημική εξήγηση σχετικά με τη προσωπική και διαπροσωπική εμπειρία μέσα στην οικογένεια και την επίδρασή της στη συμπεριφορά των μελών της· δηλαδή να διατυπώσουμε εξηγητικές υποθέσεις ως προς τα ανωτέρω ζητήματα κατά την οπτική ενός συστημικά προσανατολισμένου επιστήμονα/παρατηρητή ή ενός επιστήμονα/αναγνώστη.

Το θέμα της ανεπιβεβαίωσης θεωρήθηκε εδώ θέμα μείζονος ενδιαφέροντος για έναν επί πλέον λόγο: επειδή μπορεί να συσχετισθεί με τον τρόπο ανάπτυξης και συγκρότησης της ταυτότητας του εγώ μέσα στην οικογένεια (Simon, Stierlin & Wynne, 1985:192-193). Κατ’ αυτόν τον τρόπο η εν λόγω έννοια ενδέχεται να θεωρηθεί ένας από τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ συστημικής και ψυχαναλυτικής προσέγγισης -ζήτημα που φυσικά δεν εξαντλείται στην παρούσα εργασία, απλώς θίγεται ως πιθανό πεδίο περαιτέρω θεωρητικής επεξεργασίας.

Διευκρινίζεται ότι στα όρια της ούτω πως νοούμενης “ακύρωσης” συμπεριλαμβάνεται και το ζήτημα της αμφισημίας ή αντιφατικότητας των διαβιβαζομένων μηνυμάτων, φυσικά σε συσχετισμό και με το συγκεκριμένο τρόπο ενδοψυχικής επεξεργασίας τους κατά την πρόσληψη από ένα δεδομένο πρόσωπο. Ακριβέστερα, δεχόμαστε εδώ ότι η κατά πάγια οικογενειακή συνήθεια διαβίβαση αντιφατικών “μηνυμάτων” ως απάντηση σε προηγθέντα μηνύματα σχετιζόμενα με τον αυτοπροσδιορισμό ενός μέλους της οικογένειας, εάν, επιπροσθέτως, θέτει συνεχώς τον προσλαμβάνοντα σε “παράξενους βρόχους” (σε διλήμματα) που εμπλέκουν και το “πρότυπο αυτοπροσδιορισμού” του προσλαμβάνοντος, ενδέχεται να συντελέσει στη συγκρότηση μη συνεκτικής ταυτότητας (βλ. κεφάλαιο 4 της παρούσας εργασίας).

⁸ Αναφερόμαστε στη θεωρία της συντονισμένης διαχείρισης του νοήματος των Cronen και Pearce (1985)

Με δεδομένα τα ανωτέρω καθίσταται νομίζω κατανοητό το γεγονός ότι η θεωρία της δράσης και των κινήτρων του Α. Schutz, μια θεωρία που αφορά τη μελέτη του υποκειμενικού νοήματος και της πρόσληψης του από την άποψη του εντοπισμού των καθαρά συνειδητών σκοπών και λόγων (reasons) της πράξης, λειτουργεί συμπληρωματικά, εφ' όσον επιτρέπει τη διερεύνηση του προσωπικού και διαπροσωπικού νοήματος από μία άλλη οπτική γωνία. Για παράδειγμα, στη μελέτη αυτή μας επιτρέπει να διερευνήσουμε τα συνειδητά κίνητρα των εγκλημάτων που διαπράττει στη “Φόνισσα” η κεντρική ηρωίδα του αφηγήματος, την υποκειμενική εξήγηση, νοηματοδότηση, των πράξεών της, που δεν ταυτίζεται με εκείνην του αφηγητή.

Σημειώνουμε περαιτέρω ότι στα δεδομένα πλαίσια οι προαναφερθέντες όροι, όπως και όλοι οι καθαρά συστημικοί όροι, νοούνται, προς αποφυγήν παρεξηγήσεων και συγχύσεων, εντός εισαγωγικών (για παράδειγμα, “σύστημα”, “υποσύστημα” κ.ο.κ.), πράγμα που υποδηλώνει ότι χρησιμοποιούνται επαναπροσδιορισμένοι ή/και μεταφορικά (βλ. και Geertz, 1973:449).

Όσον αφορά τα συμπεράσματα της μελέτης των επιλεγέντων λογοτεχνικών κειμένων, θα ήθελα να παρατηρήσω τα εξής σχετικά με τις διαφορές που παρατηρούνται στις οικογενειακές σχέσεις, στα πλαίσια των δύο αφηγημάτων με τα οποία και ασχολήθηκα ιδιαίτερας:

Στο “Χριστό στο Κάστρο”, η οικογενειακή επικοινωνία είναι απόλυτα ομαλή.

Κατ' αρχάς δεν διαπιστώνουμε στοιχεία αυστηρότητας στις συμπληρωματικές σχέσεις του συζύγου με τη σύζυγο και του πατέρα με τα παιδιά, στις οποίες ο παπα-Φραγκούλης κρατά σταθερά την πολιτισμικά θεμιτή θέση του ισχυροτέρου. Ο ήρωας ανακοινώνει τα σχέδιά του στους οικείους του πριν περάσει στην υλοποίησή τους, και τα τροποποιεί, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα αιτήματά τους, στο βαθμό που το επιτρέπουν οι ισχύοντες κοινωνικοί κανόνες.

Επιπλέον, το τελικό σχέδιό του αποκρυσταλλώνεται ύστερα από συνεννόηση με τη σύζυγο, με την οποία η σχέση του ενέχει και κάποια στοιχεία συμμετρικότητας, παρότι είναι σαφές ότι, κατά τους οικογενειακούς κανόνες, υπεύθυνος για τη λήψη τελικών αποφάσεων είναι ο άνδρας.

Το συζυγικό υποσύστημα είναι πολύ καλά οριοθετημένο. Το ζεύγος παρουσιάζει κοινό μέτωπο απέναντι στα παιδιά, μολονότι αρχικά οι απόψεις των συζύγων δεν ταυτίζονται απόλυτα και το θέμα είναι υπό διαπραγμάτευση μεταξύ τους.

Οι γονείς δεν αναγνωρίζουν μεν στα παιδιά το δικαίωμα ενεργού συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, αλλά και δεν αγνοούν παντελώς τα αιτήματά τους. Η δυσारेστημένη Μυγδαλιώ έχει τη δυνατότητα να εκφράσει ρητώς τις διαμαρτυρίες της, τουλάχιστον σε στενό οικογενειακό κύκλο, μετά την αποχώρηση του γείτονα Πανάγου, όταν παρόντες είναι μόνο εξ αίματος συγγενείς -τα μέλη του νοικοκυριού και η θεία Μαλαμώ-, εισάγοντας κάποια στοιχεία συμμετρικότητας στην κατ' αρχήν συμπληρωματική σχέση με τους γονείς της.

Η σχέση αδελφής με αδελφή είναι συμμετρική με αρκετά ανταγωνιστικά στοιχεία, αλλά η κλιμάκωση αποφεύγεται χάρις στην παρέμβαση του πατέρα.

Προβλήματα στίξης δεν παρατηρούνται και το αναλογικό υλικό μεταφράζεται αβίαστα σε σημειακό.

Η επικοινωνία χαρακτηρίζεται από πλήρη “διαπερατότητα”. “Ακυρώσεις”

και “ανεπιβεβαιώσεις” δεν παρουσιάζονται ούτε καν περιστασιακά. Υπάρχει απόλυτος σεβασμός τόσο των επί μέρους μηνυματικών αυτοπροσδιορισμών, όσο και του προτύπου αυτοπροσδιορισμού ή της ταυτότητας του άλλου. Πράγμα που φυσικά δεν αναιρείται από το γεγονός ότι ο πατέρας προβαίνει περιστασιακά σε απόρριψη του ορισμού του εαυτού⁹ των παιδιών, όταν οι απαιτήσεις τους ξεπερνούν τα κατά τα πολιτισμικά πρότυπα και τους οικογενειακούς κανόνες επιτρεπόμενα όρια.

Παρατηρούμε ακόμα ότι τα ανταλλασσόμενα μεταξύ των μελών της οικογένειας λεκτικά μηνύματα, είναι ως επί το πλείστον συντομώτατα, χωρίς αυτό να δημιουργεί κανένα πρόβλημα διαπροσωπικής πρόσληψης. Ο παπα-Φραγκούλης, για παράδειγμα, είναι ευφραδέστατος όταν επιχειρεί να ανασκευάσει τα ατομιστικά επιχειρήματα του γείτονα Πανάγου, ο οποίος διαφωνεί κάθετα μαζί του σε επίπεδο συστήματος αξιών. Αντίθετα, είναι πολύ λακωνικότερος με την οικογένειά του. Εδώ η μορφή των σχέσεων και η ύπαρξη κοινών πεποιθήσεων¹⁰ δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση. Είναι δεδομένη, αποδεκτή σε γενικές γραμμές από όλους. Επομένως η μακροσκελής επιχειρηματολογία περιττεύει.

Σημειώνουμε ότι η συμπληρωματική σχέση μητέρας - ανήλικου γιου είναι μάλλον στοργική σχέση συνδρομής-εξάρτησης, ενώ τη σχέση μάνας - θυγατέρων θα κατατάσσαμε μάλλον στην ήπια μορφή του προτύπου κυριαρχίας-υποταγής. Η διαφοροποίηση της μητρικής συμπεριφοράς σχετίζεται βέβαια με την ηλικία και το εύθραυστο της υγείας του Σπύρου, αλλά κυρίως με το φύλο του.

Εν κατακλείδι, οι οικογενειακές διαδράσεις του αφηγήματος “Στο Χριστό στο Κάστρο”, που μας απασχόλησαν εδώ εκτενώς, συνιστούν, κατά τη γνώμη μου, σε επίπεδο “προτύπων” σχέσης, κατ’ εξοχήν υπόδειγμα ομαλής οικογενειακής επικοινωνίας για το κειμενικό σύμπαν στο οποίο εντάσσονται.

Δεν συμβαίνει το ίδιο στη “**Φόνισσα**”.

Εδώ παρουσιάζονται πολλαπλά προβλήματα παθολογίας της επικοινωνίας σε επίπεδο “προτύπου” σχέσης.

1) Προβλήματα στίξης και μετάφρασης του μη λεκτικού σε λεκτικό υλικό.

2) Την επικοινωνία χαρακτηρίζει η διαβίβαση αμφίσημων μηνυμάτων. Οι δε ακυρωτικοί και ανεπιβεβαιωτικοί ελιγμοί αναδεικνύονται σε πάγια επικοινωνιακή συνήθεια, ένδειξη ότι απουσιάζει ο αμοιβαίος σεβασμός της άποψης και του “αυτοπροσδιορισμού” (ή “ορισμού του εαυτού”) του άλλου. Γενικώς κυριαρχεί η υπεκφυγή, η αποσπασματικότητα και ο θρυμματισμός του λόγου, που συχνά είναι δυσνόητος, συβιλλικός.

3) Οι οικογενειακοί κανόνες είναι εξαιρετικά ανελαστικοί στο σύνολό τους, ενώ τις συμπληρωματικές σχέσεις χαρακτηρίζει η αυστηρότητα, φαινόμενο που οδηγεί τελικώς στην ανεξέλεγκτη κλιμάκωση της συμπληρωματικότητας και στον εκτροχιασμό της κατάστασης.

4) Τις σχέσεις χαρακτηρίζει η ψευδοαμοιβαιότητα (Wynne κ.ά., 1958/1978) Η διαφοροποίηση απόψεων των μελών της οικογένειας και η διαπραγμάτευση απαγορεύονται διά ροπάλου, με αποτέλεσμα τα πρόσωπα που διαφωνούν έστω και στο ελάχιστο με την οικογενειακή μυθολογία να εξοστρακίζονται αυτομάτως. Η συνύπαρξη εξασφαλίζεται μόνο μέσω της απόλυτης συγκάλυψης των

9. Υπενθυμίζεται ότι ο όρος “definition of self” των Watzlawick κ.ά. (1967:83) αποδίδεται στα ελληνικά ως “ορισμός του εαυτού” ή, εναλλακτικά, ως “αυτοπροσδιορισμός”.

10. Ως προς το ζήτημα της χριστιανικής αλληλεγγύης, για παράδειγμα, ή του ρόλου του ιερέα μέσα στην κοινότητα.

διαφορών, ανεξαρτήτως κόστους.

5) Τέλος, τα συζυγικά υποσυστήματα (Minuchin, 1974) δεν είναι ούτε στο ελάχιστο οριοθετημένα εν σχέσει προς την προηγούμενη ή την επόμενη γενεά. Τη θέση της πολιτισμικά θεμιτής συζυγικής συνεργασίας καταλαμβάνουν πολιτισμικά αθέμιτες, έκδηλες διαγενεακές συμμαχίες, ενώ δεν λείπουν οι μυστικοί διαγενεακοί συνασπισμοί. Εκτός αυτού, οι συμμαχίες είναι απόλυτα δεσμευτικές, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται επικίνδυνα σχίσματα στα πλαίσια της οικογένειας, συγκεκριμένα ανάμεσα στη γυναικεία και την ανδρική υποομάδα.

Οι διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στις αφηγηματικές οικογένειες των δύο αφηγημάτων είναι όντως ριζικές και εντυπωσιακές.

Επιπλέον, στο μεν “Χριστό στο Κάστρο” η ομαλή επικοινωνία συνδυάζεται με τη λειτουργικότητα της ομάδας. Η οικογένεια μοιράζεται γνησίως τις ίδιες πεποιθήσεις, κάτι που δεν αποκλείει τις διαφωνίες και τις διαπραγματεύσεις, οι οποίες εν τούτοις δεν εμποδίζουν την ομάδα να διαμορφώνει, μέσα ακριβώς από αυτές, κοινούς στόχους, να συνεργάζεται αρμονικά και να επιτυγχάνει την υλοποίησή τους.

Αντιθέτως, στη “Φόνισσα” η παθολογική επικοινωνία συσχετίζεται με την αδυναμία συγκρότησης κοινών οικογενειακών στόχων. Στη μεν πατρική οικογένεια της Χαδούλας οι ιδιοτελείς στόχοι της μητέρας και συνολικότερα η πλεονεξία του γονεϊκού ζεύγους καταδικάζουν ένα μέλος της ομάδας στην ένδεια και τη δυστυχία. Στις δε οικογένειες Φράγκου και Τραχήλη η αρχική υπερτίμηση των συμφερόντων της γυναικείας υποομάδας, που λειτουργεί με βάση τον απόλυτο αποκλεισμό των αρρένων ενηλίκων μελών της οικογένειας, συσχετίζεται με τη διάπραξη βαρύτατων εγκλημάτων.

Εγκλημάτων που διαπράττονται από το Μώρο και την Φραγκογιαννού, τα μέλη εκείνα της οικογένειας, των οποίων η προσωπικότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, κατά την ψυχαναλυτική ορολογία, οριακή, στο βαθμό που τα εν λόγω πρόσωπα χρησιμοποιούν ως βασικό μηχανισμό άμυνας το διχασμό του εγώ και την την προβλητική ταύτιση, κάτι που δεν τους επιτρέπει να οδηγηθούν στη λειτουργική εξατομίκευση¹¹. Στην ανάπτυξη τόσο των δυνατοτήτων του σχετίζεσθαι, όσο και της απαρτίωσης του εγώ και του υπερεγώ, πράγμα που θα επέτρεπε τη διαμόρφωση και προσωπικών, λιγότερο ή περισσότερο διαφοροποιημένων απόψεων και στρατηγικών, μέσα στα πλαίσια της κοινής οικογενειακής μυθολογίας ή της συλλογικής δράσης. Με αυτήν την έννοια ο φόνος αναδεικνύεται γι’ αυτά μόνη διέξοδος από την πλήρη σύγχυση που δημιουργεί η συμβιωτική σχέση¹². Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, στην υπό μελέτην αφηγηματική ομάδα η ανεπιβεβαίωση σε επίπεδο “προτύπου διάδρασης” συσχετίζεται ενδεχομένως με προβλήματα στη συγκρότηση του εγώ και της ταυτότητας ορισμένων εκ των μελών της (Βλ και Slipp:1984). Ο Μώρος, παγιδευμένος σε παράξενο βρόχο -που εμπλέκει και το “πρότυπο ορισμού του εαυτού” του- ως προς την ερμηνεία αμφίσημων γονεϊκών απαιτήσεων αποδρά καταφεύγοντας στη βία. Το ίδιο και η κεντρική ηρωίδα, στην οποία η αμφισημία της πατρικής συμπεριφοράς -ιδίως κατά την προικοδότηση- δημιουργεί προβλήματα ταυτότητας φύλου και μόνιμης αμφιθυμίας και σύγχυσης ως προς το ρόλο της στην οικογένεια ή τη συμπεριφορά της απέναντι στα παιδιά και τα

11. Kernberg, 1976:34.

12. Slipp, 1984:122.

εγγόνια της.

Υποθέτουμε ότι, στα αφηγήματα που μας απασχόλησαν, ο ορθόδοξος αφηγητής/συγγραφέας ανάγει σε αξία απόλυτη την οικογενειακή σύμπνοια, την επιδίωξη της κοινής ευζωίας, βάσει των παραδεδομένων χριστιανικών αρχών· τη συνοχή της οικογένειας, στην οποία εμπεριέχεται η εξασφάλιση της στοιχειώδους -κατά τα κρατούντα κειμενικά πολιτισμικά πρότυπα- φυσικής και συμβολικής επιβίωσης των μελών της, οπτική που δεν απαγορεύει, φυσικά απολύτως την - εντός των πλαισίων της σχετικά αρμονικής συμβίωσης και των δεδομένων κειμενικών πολιτισμικών προτύπων- σχετική εξατομίκευση ή τη διαμόρφωση προσωπικών στρατηγικών.

Αντιθέτως, καταδικάζει την επιδίωξη αυστηρά ατομιστικών στόχων εκ μέρους των ηρώων, ασύμβατων με εκείνους που θα εξασφάλιζαν την εν λόγω συνοχή. Επίσης τη σύμπληξη συμμαχιών σε επίπεδο υπο-ομάδων με κοινούς σκοπούς, οι οποίοι επιτυγχάνονται εις βάρος αντίπαλων υπο-ομάδων μέσα στην οικογένεια.

Κλείνουμε με τις εξής γενικές παρατηρήσεις σε σχέση με την οικογενειακή επικοινωνία στο παπαδιαμαντικό κειμενικό σύμπαν:

1. Η πρώτη αφορά την έκφραση των συναισθημάτων. Στον παπαδιαμαντικό "κόσμο", η αυθόρμητη εκδήλωση έντονων συναισθημάτων στοργής θεωρείται κατ' αρχήν αποδεκτή κυρίως στα πλαίσια της σχέσης μητέρας (ή γενικότερα ενήλικης γυναίκας) και ανήλικων παιδιών, ιδιαίτερα δε μητέρας - ανήλικου αγοριού. Οι απροκάλυπτες διαχύσεις μεταξύ ενηλίκων συγγενών, ακόμα και μεταξύ συζύγων σε κατ' ιδίαν επικοινωνία, απουσιάζουν παντελώς ή είναι εξαιρετικά σπάνιες¹³. Μεταξύ ενηλίκων η αγάπη εκφράζεται κυρίως μέσα από τη φροντίδα για την ανετότερη διαβίωση του άλλου, ιδίως σε πρακτικό και υλικό επίπεδο ή σε επίπεδο ηθικής υποστήριξης (βλ. και Ariès, 1973/1990:17).

2. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά αποκλειστικά την επικοινωνία των συζύγων. Στα σκιαθίτικα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, που είναι και τα μόνα που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, οι διάλογοι μεταξύ συζύγων σπανίζουν. Όταν δε παρουσιάζονται, αφορούν συνήθως πρακτικά θέματα της καθημερινής ζωής, και κυρίως την ανατροφή ή την υγεία των παιδιών.

3. Η τρίτη παρατήρηση σχετίζεται με την επικοινωνία πατέρα-παιδιών.

Στο "Χριστό στο Κάστρο" όλα τα παιδιά αποτείνουν ευθέως το λόγο είτε αποκλειστικά στη μητέρα (εμμέσως δε μόνο και δι' αυτής στον πατέρα, που παρίσταται επίσης) είτε στο γονεϊκό ζεύγος, σε πληθυντικό αριθμό. Αντίστοιχα, ο πατέρας δεν αποτείνεται ποτέ κατ' ιδίαν σε κανένα από αυτά. Τα μηνύματά του, διατυπωμένα επίσης σε πληθυντικό αριθμό, απευθύνονται και στα τρία, μη λεκτική ένδειξη ότι ο γεννήτορας δεν επιδιώκει την ίδια οικειότητα που αβίαστα φαίνεται

¹³. Μία από τις κατ' εξαίρεσιν, σπάνιες περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο σύζυγος εκφράζει τα τρυφερά του συναισθήματα προς τη σύζυγο, είναι εκείνη του αφηγήματος "Εξοχική Λαμπρή". Εκεί ο ερωτευμένος με τη νόμιμη σύντροφό του Φταμηνίτης εκφράζει δημόσια την αδυναμία του σ' αυτήν μέσω, εν τούτοις τυποποιημένων εκφράσεων, που πιθανώς ανάγονται στο τελετουργικό των προπόσεων ή ίσως σε λαϊκή ή και σε αυθόρμητη στοιχοποιία:

"Αλλά και ο Φταμηνίτης ηθέλησε να προπιή, κατ' άλλον όμως στενότερον τρόπον· ηθέλησε να βρη την γυναίκα του, και ηνάγκασεν αυτήν ν' απαντήσει εις την πρόποσιν:

-Μπρομ!

-Πιε κι δο μ'!

-Με κρασί!

-Καλώς τ'ν αγάπη μ' τη χρυσή! " (2, 132).

να αναπτύσσει μαζί τους η μητέρα.

Στη δε “Φόνισσα” απουσιάζει όχι μόνο οιαδήποτε ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ πατέρα-παιδιών -κάτι που δεν είναι ασυνήθιστο για το παπαδιαμαντικό σύμπαν- αλλά και οιαδήποτε γνώση του πατέρα αναφορικά με τις σκέψεις και απόψεις του παιδιού, και το αντίστροφο.

Υποθέτουμε -και πρόκειται φυσικά για υπόθεση προς απόδειξη- ότι γενικότερα στον Παπαδιαμάντη η επικοινωνία πατέρα-ανήλικου αγοριού, και κυρίως η σχέση πατέρα-ανύπαντρης κόρης, διαμεσολαβείται συνήθως από τη μητέρα, που έχει καθήκον να διαβιβάζει τα μηνύματα των βλαστών της οικογένειας στο σύζυγό της, προφανώς επιλέγοντας τα κατά την κρίση της ανακοινώσιμα και υποστηρίζοντας τα επίσης κατά την άποψή της δικαιότερα από αυτά. Αν η μητέρα δεν εκπληρώνει το σημαντικό αυτό καθήκον της σωστά και σχετικά αμερόληπτα, η επικοινωνία πατέρα-κόρης διακόπτεται τελείως, όπως συμβαίνει, λόγου χάριν, στη “Φόνισσα”. Εκεί η Δελχαρώ, ιδιοτελώς συμπεριφερόμενη, αποφεύγει να μεταφέρει στον πατέρα, το γερο-Σταθαρό, τα νόμιμα αιτήματα της νεαρής μελλονύμφης Χαδούλας περί δικαιότερης προικοδοσίας. Ο πατέρας νομιμοποιείται, ίσως, κατ’ αυτόν τον τρόπο να ισχυρισθεί ότι δεν αντελήφθη καν τις αντιρρήσεις της κόρης (τις οποίες, κατά τους πολιτισμικά προσδιορισμένους “οικογενειακούς κανόνες”, εκείνη δεν είχε το δικαίωμα να του ανακοινώσει ευθέως) και να προχωρήσει στην κατ’ ουσίαν αποκλήρωσή της¹⁴.

¹⁴. Νομίζω ότι την υπόθεση αυτή επιβεβαιώνει απολύτως η ανάγνωση των σκιαθίτικων αφηγημάτων του Παπαδιαμάντη, τουλάχιστον ως το 1903, που γράφεται η “Φόνισσα”. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η παρατήρηση δεν αφορά και για το μεταγενέστερο αφηγηματικό έργο του συγγραφέα, παρότι από ένα σημείο και πέρα η ελαφρά διαφοροποίηση της αντιμετώπισης της θεματολογίας εκ μέρους του λογοτέχνη (ο οποίος περνά, νομίζω, στην κειμενική παρουσίαση κοινωνικών και οικογενειακών σχέσεων των αρχών του 20ου αιώνα) περιπλέκει τα πράγματα -και μιλάμε πάντοτε αποκλειστικά για τα διηγήματα που η δράση τους τοποθετείται στο γενέθλιο νησί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abeles G., 1976. Researching the unresearchable: Experimentation on the double bind. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.
- Anderson H. & Goolishian H.A., 1988. Human systems as linguistic systems. Fam. Proc. 27(4)1988:371-393.
- Anderson H. & Goolishian H., 1992. The client is the expert: A not knowing approach to therapy. Στο McNamee S. & Gergen K.J. (επιμ.), 1992.
- Ariès, Ph., 1973/1990. Αιώνες παιδικής ηλικίας. Γλάρος
- Bartlett F.C., 1932/1961. Remembering. Cambridge Univ. Press.
- Bateson G., 1935b/1972. Culture contact and schismogenesis. Στο Bateson, 1972. (Στη χρονολογική ταξινόμηση της πρώτης δημοσίευσης των έργων του Bateson -για παράδειγμα 1935b ή 1971d- ακολουθούμε τη βιβλιογραφία του V.Carroll, που παρατίθεται στο έργο του G.Bateson "Steps to an ecology of mind". Bateson, 1972:514-525).
- Bateson G., 1936/1958. Naven. Stanford Univ. Press., Stanford, California.
- Bateson G., 1942d/1972. Morale and national character. Στο Bateson 1972.
- Bateson G., 1949a/1972. Bali. The value system of a steady state. Στο Bateson 1972.
- Bateson G., 1955a/1972. A theory of play and fantasy. Στο Bateson 1972.
- Bateson G. 1969/1976. Double bind 1969. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.
- Bateson G., 1971a/ 1972. The cybernetics of self : A theory of alcoholism. Στο Bateson, 1972.
- Bateson G., 1971d/ 1993. Επικοινωνία. Η φυσική ιστορία μιας συνέντευξης - Εισαγωγή. Στο Winkin Y. (επιμ.), 1993.
- Bateson G., 1972. Steps to an ecology of mind. Jason Aronson, Northvale, N.Jersey, London.
- Bateson G., Jackson D., Haley J., Weakland J., 1956/1972 Toward a theory of schizophrenia. Στο Bateson 1972.
- Bateson G., Jackson D., Haley J. & Weakland J. 1956/1976. Toward a theory of schizophrenia. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.

- Beardsley M.C., 1989. Ιστορία των αισθητικών θεωριών. Νεφέλη.
- Beck A.T., Freeman A. κ.ά., 1990. Cognitive therapy of personality disorders. N.Y. Guilford Press.
- Beels C.C., 1976/1993. Συνέντευξη με το G. Bateson. Στο Υ. Winkin, (επιμ.), 1981/1993. Μάγια, Θεσ/νίκη.
- Benveniste E., 1966. Catégories de pensée et catégories de langue. Στο Problèmes de linguistique générale 1, Gallimard, 1966
- Benveniste E., 1966. Problèmes de linguistique générale, T1. Gallimard.
- Βεργόπουλος Κ. & Τσουκαλάς Κ., 1977. Η ανορθωτική προσπάθεια του Χ. Τρικούπη. Στο Ιστορία του ελληνικού έθνους, Τ. ΙΔ, Εκδοτική Αθηνών.
- Bertoni N., 1992. Eléments d' une pragmatique du discours paranoïaque. Psychologie Francaise, 37-3,4, 1992: 203-211.
- Βιζυηνός, Γ.Μ., Νεοελληνικά διηγήματα. Επιμ. Π. Μουλάς, Ερμής, 1991.
- Βίτι Μ., 1971/1978. Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Οδυσσέας.
- Βίτι Μ., 1980. Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας. Κέδρος.
- Bleich D., 1978/1990. Η λογική της ερμηνείας. Στο Β. Καλλιπολίτης (επιμ.) Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση, Εξάντας.
- Bogdan J., 1984. Family organization as an ecology of ideas: An alternative to the reification of family systems. Fam Proc.23,1984:375-388.
- Boszormenyi-Nagy I. & Spark G.M., 1973/1984. Invisible loyalties. Brunner/Mazel.
- Boszormenyi-Nagy I., 1981. Contextual therapy. Στο Gurman A.S. & Kniskern D.P., 1981, Handbook of family therapy. Brunner/Mazel, N. Y.
- Βουδούρης Κ. , 1977. Λογική φιλοσοφική και συμβολική
- Bourneuf R. & Ouellet R., 1981. L' univers du roman. Paris, P.U.F.
- Brenner Ch., 1955/1980. An elementary textbook of psychoanalysis. International Univ. Press.
- Campbell D. & Draper R. (επιμ.), Applications of systemic family therapy.

The Milan approach. Grune & Stratton. London, N. York.

- Cecchin G. 1992. Constructing therapeutic possibilities. Στο McNamee S. & Gergen K.J. (επιμ.) , 1992.

- Cecchin G.,1987. Hypothesizing, circularity and neutrality revisited: An invitation to curiosity. Fam. Proc. 26,1987:405-413.

- Collet V., 1992. Microanalyse interlocutoire des personnes atteintes d'autisme. Psychologie Francaise, 37-3,4, 1992: 245-253.

- Cronen V. E., Johnson K. M. & Lannamann J. W., 1982. Paradoxes, double binds and reflexive loops: An alternative theoretical perspective. Fam. Proc. 21,1982:91-112.

- Cronen V.E & Pearce W. B. ,1985. Toward an explanation of how the Milan method works: An invitation to a systemic epistemology and the evolution of family systems. Στο Campbel D. & Draper R. (επιμ.), 1985, Applications of systemic family therapy. The Milan approach. Grune & Stratton. London, N. York.

- Δημαράς Κ.Θ., 1975. Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. 'Ικαρος

- Δεκλερής Μ.,1986. Συστημική θεωρία κράτους και δικαίου. Στο Μ.Δεκλερής (επιμ.) 1986

- Δεκλερής Μ. (επιμ.), 1986. Συστημική θεωρία. Σάκουλας Αθήνα-Κομοτινή

- Dell P., 1982. Beyond homeostasis:Toward a concept of coherence. Fam. Proc. 21(1) 1982:21-41.

- Dell P. 1985a. Understanding Bateson and Maturana: Toward a biological foundation for the social sciences. Journal of Marital and Fam. Therapy,11(1)1985:1-20.

- Dell P. 1985b. Βιβλιοκριτική στο "The invented reality" του P. Watzlawick (επιμ.), 1984. Fam. Proc. 24(2)1985:290-294.

- Dell P., 1986a. Why do we still call them paradoxes? Fam.Proc. 25(2)1986:223-234.

- Dell P., 1986b. In defence of lineal causality. Fam.Proc. 25(4)1986:513-521.

- Dreyfus H.L. & Wakefield J., 1988/1990. From depth psychology to breadth psychology: A phenomenological approach to psychopathology. Στο Messer, Sass & Woolfolk, 1988/1990.

- Ducrot O. & Todorov T., 1972. Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris, Seuil.

- Eco U., 1992/1993. Ερμηνεία και υπερερμηνεία. Ελλ. Γράμματα.

- Elias N., 1987/1991. La société des individus. Fayard.

- Epston D., White M. & Murray K., 1992 A proposal for a re-authoring therapy: Roses revisioning of her life and a commentary. Στο McNamee, S. & Gergen K.J. (επιμ.), 1992.

- Ericson E. H., 1968/1972. Adolescence et crise. La quête de l' identité. Flammarion.

- Eron J.B. & T.W. Lund, 1993. How problems evolve and dissolve: Integrating narrative and strategic concepts. Fam Proc. 32(3)1993:291-309.

- Zeraffa M., 1971. Personne et personnage. Paris, Klincksieck.

- Feinstein H., 1981. Family therapy for the historian? The case of William James. Fam Proc 20(1)1981:97-106.

- Fenichel O., 1946/1982. The psychoanalytic theory of neurosis. Routledge and Kegan.

- Ferreira A., 1963. Family myth and homeostasis. Archives of General Psychiatry, 9, 1963:457-463.

- Ferreira A., 1965. Family myths: The covert rules of the relationship. Confin. Psychiat., 3, 1, 1965:15-20.

- Freud A. 1936/1978. Το εγώ και οι μηχανισμοί άμυνας. Καστανιώτης.

- Freud S. 1900/ 1995. Η ερμηνεία των ονείρων. Επίκουρος.

- Freud S. 1905/1962. Trois essais sur la theorie de la sexualité. Idées/Gallimard.

- Freud S. 1917/1996. Εισαγωγή στην ψυχανάλυση. Επίκουρος.

- Fruggeri L., Therapeutic process as the social construction of change. Στο McNamee S. & Gergen K.J. (επιμ.), 1992.

- Furst L.R. & Skrine P.N. , 1971/1972. Νατουραλισμός. Ερμής.

- Gadamer H.G. 1960/1976 Vérité et méthode. Paris, Seuil.

- Geertz C., 1973. The interpretation of cultures, London, Fontana Press.

- Geertz C., 1983. Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology. Basic Books, N. York

- Genette G., 1972. Figures III. Seuil Paris.

- Gergen K.J. & Gergen M.M., 1986 Narrative form and the construction of psychological science. Στο Sabrin T.R. (επιμ.), Narrative psychology. N.Y. Praeger, 1986.

- Gergen K.J. & Kaye J., 1992. Beyond narrative in the negotiation of therapeutic meaning. Στο McNamee, S. & Gergen K.J. (επιμ.) , 1992.

- Gergen K.J. 1989. The possibility of psychological knowledge. A hermeneutic inquiry. Στο Packer M.J. & Addison R.B. 1989 (επιμ.) Entering the circle. State university of N.York Press, Albany.

- Gergen K.J., 1988/90. If persons are texts. Στο Messer S.B., Sass L.A. & Woolfolk R.L. (επιμ.) 1988/90. Hermeneutics and psychological theory. Rutgers Univ. Press.

- Greenberg J.R. & Mitchell S.A., 1983. Object relations in psychoanalytic theory. Harvard Univ. press.

- Grolnick L., 1983. Ibsen's truth, family secrets and family therapy. Fam. Proc. 22,1983:275-288.

- Haley J. 1967/1977/1981. Toward a theory of pathological systems. Στο P. Watzlawick & J. H. Weakland, 1977, The interactional view. N.York, W.W. Norton.

Γαλ. έκδ., Haley J., 1981, Pour une théorie des systemes pathologiques. Στο Watzlawick & Weakland., 1981, Sur l'interaction, Seuil.

- Haley J., 1959. The family of the schizophrenic: A model system. The Journal of Nervous and Mental Disease, 4, 1959:35-374.

- Haley J., 1976. Development of a theory: A history of a research project. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.

- Hargens J. (επιμ.), 1989. Systemic therapy: A European perspective. Borgman Publishing Ltd., Broadstairs, Kent, U.K.

- Haukes T., 1972/1978. Μεταφορά. Ερμής (Η γλώσσα της κριτικής), 1978.

- Ηγκλετον Τ., 1989. Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας. Οδυσσέας.

- Hilgard E.R., Atkinson R.C. & Atkinson R.L. 1979. Introduction to Psychology. Seventh Ed., Harcourt Brace. Jovanovitch, Inc.

- Hoffman L., 1981. Foundations of Family Therapy. Basic Books N. York.
- Hoffman L., 1990. Constructing realities: An art of lenses. Fam. proc. 29(1)1990:1-12.
- Hoffman L., 1992. A reflexive stance for family therapy. Στο McNamee, S. & Gergen K.J. (επιμ.), 1992.
- Jackson D. D., 1965β/1977. The study of the family. F. Proc. 4(1)1965:1-20. Αναδημοσιευμένο στο Watzlawick & Weakland (επιμ.), The interactional view 1977, W. W. Norton & Co .
- Γαλλ. εκδ., Jackson D. D., 1965β/1981. L' étude de la famille. Στο P. Watzlawick & J.H. Weakland (επιμ.), 1981:23-45.
- Jackson D.D., 1965α/1977. The marital quid pro quo. Στο P. Watzlawick & J.H. Weakland, 1977, The interactional view 1977, W. W. Norton & Co.
- Γαλλ. εκδ., Jackson D.D., 1965α/1981. Le quid pro quo conjugal. Στο P. Watzlawick & J.H. Weakland, 1981, Sur l' interaction:23-45.
- Jauss H.R., 1982/1988. Pour une herméneutique littéraire. Paris, Gallimard.
- Johnson S. 1990. Six characters in search of an author: A constructivist view. F. Proc. 29(2)1990:297-308.
- Καραποστόλης Β., 1984. Μορφές της κοινωνικής δράσης. Θεμέλιο.
- Karl, Cynthia, Andrew and Vanessa 1992 [K. Tomm,1992] Therapeutic distinctions in an on-going therapy. Στο McNamee S. & Gergen K.J. (επιμ.) , 1992.
- Kaufman B.A. 1995. Training tails in family therapy: Exploring the Alexandria Quartet. Journal of Mar. and Fam. Ther., 21,1, 1995:67-75.
- Kernberg O. F. 1976. Object relations theory and clinical psychoanalysis. N.Y., Jason Aronson.
- Κεφαλάς Α., 1986. Προσέγγιση συστημάτων: Εφαρμογή στη διοίκηση οργανώσεων (management). Στο Μ. Δεκλερής (επιμ.), 1986. Συστημική θεωρία, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτινή.
- Κολυβάς, Ι.Κ. 1991. Λογική της αφήγησης και ηθική του λόγου. Νεφέλη.
- Kuhn, T.S., 1962/1987. Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων. Σύγχρονα θέματα, Θεσ/νίκη.
- Λίποβατς Θ., 1984. Το Σώμα, το Όνομα και οι Αισθήσεις. Στο Τζαβάρας Θ. (επιμ.), 1984.

- Laing R.D., 1965/1976. Mystification, confusion, and conflict. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.

- Laing R.D., Phillipson H. & Lee A.R. 1966. Interpersonal perception. Tavistock Publications, London, Springer Publishing Company, N.Y.

- Lax W., 1992. Postmodern thinking in clinical practice. Στο McNamee S. & Gergen K.J. (επιμ.), 1992.

- Lidz T., Cornelison A., Fleck S. & Terry D., 1978. Διάσταση και μετατόπιση της δομής στο γάμο. Στο Μπέιτσον κ.ά., 1978, Σχιζοφρένεια και οικογένεια. Γράμματα. (Η χρονολογία της 1ης αγγλόφωνης έκδοσης δεν αναβρέθηκε).

- MacQueen J., 1970/1973. Αλληγορία. Ερμής (Η γλώσσα της κριτικής), 1973.

- Mark E. & Picard D., 1984. L' école de Palo Alto. Paris, Retz.

- Martin F., 1989. Θεραπεία οικογένειας. Προσεγγίσεις στη θεωρία συστημάτων. Στο Γ.Τσιάντης - Σ. Μανωλόπουλος (επιμ.) 1989. Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής, τ. 3ος:115-137.

- McNamee, S. & Gergen K.J. (επιμ.), 1992. Therapy as social construction. Sage publications. London, Newbury Park, New Delhi.

- Mead G. H., 1956. On social psychology. Selected papers. The University of Chicago Press. Chicago & London.

- Meichenbaum D., 1988/90. What happens when the "brute data" of psychological inquiry are meanings: Nurturing a dialogue between hermeneutics and empiricism. Στο Messer κ.ά., 1988/1990:117-130.

- Messer S.B., Sass L.A., Woolfolk R.L., (επιμ.), 1988/1990. Hermeneutics and psychological theory. Rutgers Univ. Press, New Brunswick & London.

- Minuchin S., 1974. Families and family therapy. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

- Μνημόσυνο του Α. Παπαδιαμάντη. Εβδομήντα χρόνια από την κοίμηση του. Τετράδια ευθύνης Νο 15, 1981.

- Μπέιτσον, Τζάκσον, Λαίινγκ, Λιντς, Γουιν κ.ά., 1978. Σχιζοφρένεια και οικογένεια. Γράμματα.

- Μουζέλης Ν., 1991. Το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο στην κοινωνική θεωρία -Μεταμοντερνισμός και κοινωνική θεωρία. Εφημερίδα "Το Βήμα-Νέες εποχές", 3,10 & 24 Νοεμβρίου 1991.

- Μουλλάς Π., 1974. Εισαγωγή στο "Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος". Ερμής.
- Μουλλάς Π., 1980. Εισαγωγή στο "Γ. Μ. Βιζυηνός. Νεοελληνικά διηγήματα". Ερμής.
- Μπαλτάς Α., 1990. Επιστημολογικά. Πολίτης.
- Napier A., & Whitaker C., 1978/1987. Οικογένεια: Μαζί όμως αλλοιώτικα, Κέδρος.
- Νασιάκου Μ., 1982. Η ψυχολογία σήμερα. (Τ.1 Γενική ψυχολογία, Τ.2 Κλινική ψυχολογία). Παπαζήσης.
- Παπαδιαμάντη Α., Άπαντα. 1981-1988. Κριτική έκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Δόμος.
- Παπακώστας Ι., 1994. Γνωσιακή ψυχοθεραπεία. Ινστιτούτο έρευνας της συμπεριφοράς.
- Παπακώστας Ι., 1995. Γνωσιακή ψυχοθεραπεία. Αρχεία Ε.Ψ.Ε.Π., 2:89-95
- Παρίτσης Ν., 1986. Συστήματα συμπεριφοράς. Στο Δεκλερής Μ., (επιμ.) 1986:142-179.
- Πλάκας Δ., 1981. Η ρομαντική διάσταση του Παπαδιαμάντη. Στο "Μνημόσυνο του Αλεξ. Παπαδιαμάντη", περιοδικό "Τετράδια ευθύνης", Νο 15, 1981.
- Ποταμιάνου Α., 1984/1988. Τα παιδιά της τρέλας. Η βία στις ταυτίσεις. Νεφέλη.
- Pachoud B., 1992. Pour une théorie unifiée des troubles de la communication, de la pensée et de l' action des schizophrènes, en termes de troubles du traitement des intentions. Psychologie Francaise, 37-3,4, 1992: 267-275.
- Packer M.J. & Addison R.B. (επιμ.), 1989. Entering the circle: Hermeneutic investigation in psychology. N.Y., State University of N.York.
- Packer M.J. & Addison R.B. Introduction. Στο Packer M.J. & Addison R.B. (επιμ.), 1989. Entering the circle: Hermeneutic investigation in psychology. N.Y., State University of N.York.
- Palazzoli-Selvini M., Boscolo L., Cecchin G. & Prata G. 1980. Hypothesizing, circularity, neutrality: Three guidelines for the conductor of the session. Fam. Proc. 19(1)1980:3-12 .

- Palazzoli-Selvini M. & Viaro M., 1988. The anorectic process in the family: A six stage model as a guide for individual therapy. F. Proc. 27(2)1988:129-148.
- Palazzoli-Selvini M., Boscolo L., Cecchin G. & Prata G., 1978. Paradox and counterparadox. N.Y. Jason Aronson.
- Palmer R.E., 1969. Hermeneutics: Interpretation theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger and Gadamer. Northwestern Univ. Press, Evanston.
- Penn P., 1982. Circular questioning. Fam. Proc. 21(1)1982:267-280.
- Perris C., 1989/1992. Γνωσιακή θεραπεία με σχιζοφρενικούς ασθενείς. Ηλεκτρονικές Τέχνες.
- Pillari V. 1985 Pathways to family myths. N. Y., Brunner/Mazel.
- Preisendanz W., 1977/1990. Ρομαντισμός, ρεαλισμός, μοντερνισμός. Καρδαμίτσας.
- Propp, V. 1928/1987. Μορφολογία του παραμυθιού. Καρδαμίτσας.
- Rabkin R., 1976. Critique of the clinical use of the double bind hypothesis. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.
- Ricci C. & Selvini-Palazzoli M., 1984. Interactional complexity and communication. Fam. Proc. 23(2)1984:169-176.
- Ρικέρ Π., 1990. Δοκίμια ερμηνευτικής. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας.
- Riedl R., 1984. The consequences of causal thinking. Στο P. Watzlawick (επιμ.) 1984, The invented reality, W.W.. Norton & Co, N.Y. London, 1984.
- Ross W.D., 1991. Αριστοτέλης. MIET
- Σακαλάκη Μ., 1994. Ψυχολογία της επικοινωνίας. Παπαζήσης.
- Σακαλάκη Μ., 1996. Ετερότητες.Εξάντας.
- Σαμαρτζή Σ., 1995. Εισαγωγή στις γνωστικές λειτουργίες. Παπαζήσης.
- Schafer Roy, 1968. Aspects of internalization. Int. Univ. Press.
- Schank R.C. & Abelson R.P., 1977. Scripts, plans, goals and understanding. Laurens Erlbaum Ass., Hillsdale, N. Jersey.
- Scharff D.E. & Scharff J.S, 1987. Object relations family therapy. Jason Aronson.

- Schutz A., 1964. The social world and the theory of social action. Στο Collected papers II. Nijhoff, The Hague.
- Schutz A., 1967, (1η, Γερμανική έκδοση, περί το 1930). The phenomenology of the social world. Evanston, Northwestern Univ. Press.
- Segal H., 1964. Introduction to the work of Melanie Klein. W. Heinemann, London.
- Szondi P., 1975/1989. Introduction à l' herméneutique littéraire. Paris, Cerf.
- Simon F., Stierlin H. & Wynne L., 1985 The language of family therapy. A systemic vocabulary and sourcebook. Family Process Press, N.York
- Slipp S., 1984. Object relations. A dynamic bridge between individual and family therapy. Jason Aronson, N.Y.- London.
- Sluzki C. & Veron E., 1971/1977/1981.
1971/1977. Double-bind. Στο Watzlawick P. & Weakland J. H. (επιμ.)1977, The interactional view. W. W. Norton & Co.
Γαλλ. εκδ., 1971/1981. La double contrainte comme situation pathogène universelle. Στο Watzlawick P. & Weakland J.H. 1981, Sur l' interaction:308-322.
- Sluzki C. - Beavin J. - Tarnopolsky A. & Veron E. 1967/1977/1981.
1967/1977 Transactional disqualification: Research on the double bind. Στο Watzlawick P. - Weakland J.H. (επιμ.) 1977. The interactional view. W. W. Norton & Co.
Γαλλ.εκδ., 1967/1981 Disqualification transactionnelle: Recherche sur la double contrainte. Στο Watzlawick P. & Weakland J.H., 1981, Sur l' interaction:23-24.
- Sluzki C., 1983. Process, structure and world views: Toward an integrated view of systemic models in family therapy. Fam. Proc. 22(4) 1983: 469-476.
- Sluzki C.E & Ransom D.C. (επιμ.) 1976. Double bind: The foundation of the communicational approach to the family. Grune & Stratton, N.York, London, San Francisco.
- Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976. Comment on part five. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976, Double bind, The foundation of the communicational approach to the family.
- Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976 Comment on part four. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.
- Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976. Comment on part one. Στο Sluzki C.E &

Ransom D.C., 1976.

- Sluzki C.E & Veron E. 1971/1976. The double bind as a universal pathogenic situation. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.

- Stamp, G.H., 1991. Family conversation: Description and interpretation. Fam. Proc. 30(2)1991:252-263.

- Stierlin H., Rucker-Embden I., Wetzel N., Wirsching M., 1980. The first interview with the family. N.Y., Brunner/Mazel.

- Telfener U., 1989. Some thoughts on the evolution of the Milan approach. Στο Hargens J. (επιμ.), 1989. Systemic therapy: A European perspective. Borgman publishing Ltd., Broadstairs, Kent, U.K.

- Τζαβάρας Θ. (επιμ.), 1984. Ψυχανάλυση και Ελλάδα. Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας. Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη.

- Τζιόβας Δ., 1987. Μετά την αισθητική. Γνώση.

- Τσιάντης Γ. & Μανωλόπουλος Σ. (επιμ.), 1989. Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής. Καστανιώτης.

- Τσιάντης Ι. (επ), 1994. Βασική παιδοψυχιατρική (τ. Ι). Καστανιώτης.

- Todorov T., 1978. Symbolisme et interpretation. Seuil, Paris.

- Tomm K., 1985. Circular interviewing: A multifaceted clinical tool. Στο Campbell D. & Draper R. (επιμ.), Applications of systemic family therapy. The Milan approach. Grune & Stratton. London, N. York.

- Tomm K., 1987. Interventive interviewing: Part II. Reflexive questioning as a means to enable self-healing. Fam Proc. 26(2)1987:167-183.

- Tomm K., 1988. Interventive interviewing: Part III. Intending to ask circular, strategic or reflexine questions? Fam Proc. 27(1)1980:1-15.

- [Tomm K., 1992] Karl, Synthia, Andrew and Vanessa Therapeutic distinctions in an on-going therapy. Στο McNamee, S. & Gergen K.J. (επιμ.), 1992. Therapy as social construction. (Βλ. και Karl, Cynthia, Andrew and Vanessa 1992 [K. Tomm, 1992].

- Τοντόροφ Τ., 1973/1989. Ποιητική. Γνώση

- Τσαλικογλου Φ., 1987. Ο μύθος του επικίνδυνου ψυχασθενή. Παπαζήσης.

- Τσαλικογλου Φ., 1989. Μυθολογίες βίας και καταστολής. Παπαζήσης.

- Τσαλίκoglou Φ., Σχιζοφρένεια και φόνος. Παπαζήσης.

- Ugazio V. 1985. Hypothesis making: The Milan approach revisited. Στο Campbell D. & Draper R. (επιμ.), Applications of systemic family therapy. The Milan approach. Grune & Stratton. London, N. York.

- Φαρίνου-Μαλαματάρη Γ., 1987. Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη. (1887-1910). Κέδρος.

- Φαρσεδάκη Ι., 1990. Η εγκληματολογική σκέψη απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Νομική Βιβλιοθήκη.

- Vernant J. P., 1975. Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα. Ολκός.

- Walsh F. (επιμ.), 1982. Normal Family Process. The Guilford Press, N.Y.-London.

- Walsh G., 1967. Introduction. Στο A. Schutz 1967, The phenomenology of the social world. Evanston, Northwestern Univ. Press.

- Watzlawick P. & Weakland J.H., 1977. The interactional view. W. W. Norton & Co.

Γαλλ. έκδ., Watzlawick P. & Weakland J.H., 1977/1981. Sur l' interaction. Seuil.

- Watzlawick P., Beavin J., Jackson D., 1967. Pragmatics of human communication. Norton, N.York-London.

- Weakland J.H., 1976. The double bind theory by self-reflexive hindsight. Στο Sluzki C.E & Ransom D.C., 1976.

- Wellek R. & Warren A. 1942/1971. La théorie litteraire. Paris, Seuil.

- Wichstrom L., Holte A., Husby R. & Wynne L., 1993. Competence in children at risk for psychopathology predicted from confirmatory and disconfirmatory family communication. Fam. Proc. 32(2)1993:203-220.

- Wilder C., 1977/1993. Συνέντευξη με τον P. Watzlawick. Στο Winkin (επιμ.) 1981/1993:272-285.

- Winkin Y., 1981/1993 (επιμ.). Επικοινωνία. Μάγια, Θεσ/νίκη.

- Winkin Y., 1981/1993. Γενική παρουσίαση. Στο Winkin 1981/1993(επιμ.). Επικοινωνία. Μάγια Θεσ/νίκη.

- Woolfolk R.L., Sass L.A. & Messer, S.B., 1990. Introduction to hermeneutics. Στο S.B. Messer, L.A. Sass & R.L. Woolfolk (επιμ.), 1988/1990.

Hermeneutics and psychological theory. Rutgers Univ. Press, New Brunswick & London.

- Wynne L.C., Ryckoff M., Day J. & Hirsch S.J. 1958/1978. Η ψευδοαμοιβαιότητα στις οικογενειακές σχέσεις σχιζοφρενών. Στο Μπέιτσον κ.ά., 1978, Σχιζοφρένεια και οικογένεια, Αθήνα, Γράμματα.

- Χάιντεγγερ M., 1927/1978. Είναι και Χρόνος. Δωδώνη 1978.

- Χούσσερλ Ε., 1900-1901/1986. Δεύτερη λογική έρευνα. Γνώση.